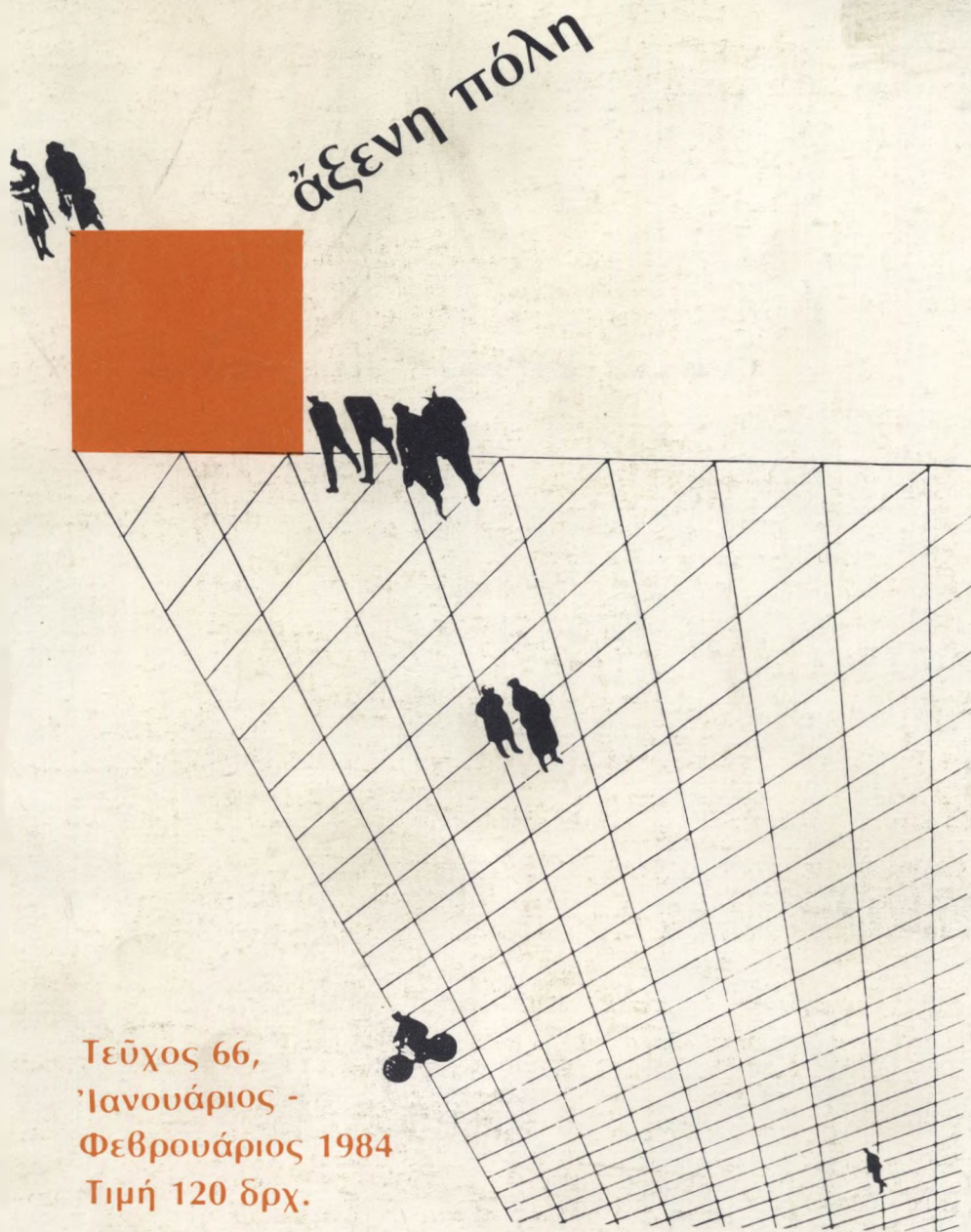

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τεύχος 66,
Ίανουάριος -
Φεβρουάριος 1984
Τιμή 120 δρχ.

Ή κρίση βαθαίνει επικίνδυνα • Πράγματι ή κρίση βαθαίνει επικίνδυνα
• Τά αδιέξοδα τής λαϊκής επιμόρφωσης • Οικονομική ανάπτυξη και
πρόσφυγες στή μεταπολεμική Κύπρο • Γιά τή διαλεκτική • Κριτικές
παρατηρήσεις • Μαρξισμός και επιστημολογία • Προκαπιταλιστικές
ιδεολογίες του ά ομου έρωτα • Λαϊκές εικαστικές τέχνες • Γιά τό 40
CIAM του 1933 • Ή χημεία στήν προεπαναστατική περίοδο • Τά παρά-
δοξα τής ρωσικής πρωτοπορίας

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 3239645 και 3226692
τεύχος 66, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1984
τιμή τεύχους 120 δρχ.

Διευθύνεται από Συντακτική Έπιτροπή

ΠΕΡΙΧΟΜΕΝΑ

*Ανας Φραγκουδάκη	.....	Ή κρίση βαθαίνει επικίνδυνα	2
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου	.....	Πράγματι, ή κρίση βαθαίνει επικίνδυνα	3
Γ. Παπαμιχαήλ	.....	Τά άδιέξοδα τής Λαϊκής Έπιμόρφωσης	9
Χαράλαμπου Παπαγεωργίου	.....	Οικονομική ανάπτυξη και πρόσφυγες στή μεταπολεμική Κύπρο	17
Ένας διάλογος του 1972			
Pierre-Philippe Rey	.....	Γιά τή διαλεκτική	26
Άριστεΐδη Μπαλτά	.....	Κριτικές παρατηρήσεις στό κείμενο του Rey	31
Ντομινίκ Λεκούρ	.....	Μαρξισμός και έπιστημολογία	38
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου	.....	Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του άνομου έρωτα	44
Άλλόης Σιδέρη	.....	Λαϊκές εικαστικές τέχνες	51
Δ. Πικιώνη	.....	Γύρω από ένα συνέδριο	61
Δημήτρη Παπαλεξόπουλου	.....	Γιά τό 4ο CIAM 1933	63
Γιάννη Τσιώμη	.....	Ή λειτουργική πόλη του Αύγουστου 1933	69
Β. Παπλά	.....	Ή χημεία στήν προεπαναστατική περίοδο	75
Γ. Τζιρτζιλάκη	.....	Τά παράδοξα τής ρωσικής πρωτοπορίας	78

Τό εξέφυλλο είναι από μακέτα του Ladislav Sutnar για λεύκωμα σχετικό με τήν κατοικία (Πρά-
γα 1931)

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έσωτερικού για 12 τεύχη 1.200 δρχ.
Ευρώπης για 12 τεύχη 1.600 δρχ.
ΗΠΑ-Καναδάς για 12 τεύχη 2.400 δρχ.
Αυστραλία για 12 τεύχη 3.000 δρχ.

ΜΙΑ ΧΡΗΣΙΜΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Στόν έαυτό σας και τούς φίλους σας χαρίστε

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

τεύχος 1 έως 65
τό περιοδικό από τό 1976 έως τό 1983
μόνο με 4.000 δρχ.

Μπορείτε να παραγγείλετε τή σειρά
στά βιβλιοπωλεία ή στα γραφεία μας

Έκδότης, Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, ● Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» ● Διευθυν-
τής, Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία ΠΟΛΙΤΗΣ, Κέκροπος 2, τηλ. 3226692 ● Έκτύπωση, Χαϊδεμέ-
νος ΑΕΒΕ, Λεωφ. Βουλιαγμένης 429, τηλ. 9940997 και 9940944 ● Διόρθωση, Παντελής Σπ. Μπουκάλας ● Κεν-
τρική διάθεση για τή Θεσσαλονίκη και Β. Ελλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ κρίση βαθαίνει ἐπικίνδυνα

Η κρίση βαθαίνει ἐπικίνδυνα. Στό τελευταῖο τεῦχος τοῦ *Πολίτη*, δύο κείμενα τοῦ Γ. Καρρᾶ καὶ τοῦ Δ. Παπαδημητρόπουλου δὲν εἶναι κἀν λάθος, εἶναι βαθιά ἀνησυχητικά.

Λένε καὶ οἱ δύο πὼς ἀριστερά δὲν ὑπάρχει. Λένε πολὺ ἔντονα καὶ οἱ δύο ὅτι ἀριστερά πρέπει νὰ ὑπάρξει. Γιὰ τὸ σοσιαλιστικὸ μετασχηματισμὸ, λέει ὁ Γ.Κ., γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ τοὺς συμμάχους τῆς. Γιὰ ν' ἀλλάξει ἡ κοινωνία, λέει ὁ Δ.Π., ἐπιθυμία ἀλλαγῆς, πού εἶναι τὸ «μόνο ἐφόδιο πού μᾶς ἀπόμεινε».

Στὴ συνέχεια ἐξηγοῦν μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ὑπάρξει ἡ ἀριστερά. Ὁ Δ.Π. ὑποστηρίζει ὅτι γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀριστερά πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ὁ πολιτικὸς ρεαλισμὸς. Νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ πρακτικὴ πού διαιωνίζει τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα. Νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ πολιτικὴ δράση μὲ περιοδικὰ (!) καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα (;). Νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ ἀγκίστρωση στὴν πραγματικότητα διὰ τοῦ πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ. Καὶ ἀφοῦ ἐγκαταλειφθοῦν ὅλα αὐτά, νὰ ἐπικοινωνήσῃ «ὁ κόσμος», πού ἔχει τὴν ἀγωνία γιὰ τὴν ἀριστερά, μὲ ἀντικείμενο αὐτὴ τὴν ἀγωνία καὶ νὰ τὴν ἐκφράσῃ πολιτικά: ν' ἀνιχνεύσῃ τις πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς δυνάμεις πού συμμερίζονται αὐτὴ τὴν ἀγωνία.

Ὁ Γ.Κ. θεωρεῖ ὅτι γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀριστερά, πρέπει νὰ ἀντιπαρατεθεῖ καὶ μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ. Ἐπειδὴ τὸ ΠΑΣΟΚ δὲν εἶναι σοσιαλιστικὸ, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι δευτερεύον. Τὸ «κυριότερο»: ἐπειδὴ τὸ ΠΑΣΟΚ ἐμποδίζει ἢ καὶ ἀντιμάχεται τὴ συγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς. Ἐπειδὴ, ἡ παρουσία τοῦ ἐμποδίζει τὴ συγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς.

Παρά τις διαφορὲς τους, παρά τὸ γεγονὸς ὅτι μπορεῖ νὰ πολεμήσῃ κανεὶς τὸ κείμενο τοῦ ἑνὸς μὲ τὸ κείμενο τοῦ ἄλλου, παρά τὴν παλαιοκομμουνιστικὴ σιγουριά τοῦ ἑνὸς καὶ τὸ ἀπελπισμένο «τίποτα δὲν μᾶς ἀπόμεινε» τοῦ ἄλλου, κάνουν καὶ, οἱ δύο τὴν ἴδια πρόταση. Σὲ τραγικὴ ἀντίφαση μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ τους πρόθεση, καλοῦν καὶ οἱ δύο στὴν ἐγκατάλειψη τῆς πολιτικῆς. Ὁ Δ.Π. λέει ἀπερίφραστα: *κανεὶς δὲν μπορεῖ σήμερα* νὰ ὑπάρξει ὡς ἀριστερός. Καὶ ὁ Γ.Κ. τὸ σοσιαλιστικὸ μετασχηματισμὸ μᾶς τὸν προτείνει γιὰ ἀργότερα, ὅταν θὰ ὑπάρξει ἡ ἀριστερά, πού πρὸς τὸ παρὸν τὴν ἐμποδίζει ἡ παρουσία τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ Δ.Π. εἶναι ἀσύστατη. Οὔτε ὑπῆρξαν στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, οὔτε ὑπάρχουν συνθήκες μέσα στις ὁποῖες ἀποκλείεται ἡ ἀριστερὴ πολιτικὴ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ Γ.Κ. εἶναι πολιτικὸς παραλογισμὸς. Ἡ παρουσία τοῦ ΠΑΣΟΚ ἐμποδίζει τὴ συγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς καὶ μάλιστα ὄχι ἐπειδὴ τὸ ΠΑΣΟΚ εἶναι καπιταλιστικὸ, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι σοσιαλιστικὸ καὶ ἐμφανίζεται σάν ἀριστερό. Ὁ Γ.Κ. ἐπιπλέον τὸ βλέπει σάν μελλοντικὸ σύμμαχο γιὰ τὸ σοσιαλιστικὸ μετασχηματισμὸ, ἀλλὰ ἀργότερα, ὅταν ἡ παρουσία τοῦ θὰ πάσῃ νὰ ἐμποδίζει τὴ συγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς. Πολιτικὸς παραλογισμὸς, πού προφανῶς δὲν πηγάζει ἀπὸ ὑπερτίμηση τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀλλὰ ἀπὸ τεράστια ὑποτίμηση αὐτοῦ πού ὀνομάζει ἀριστερά.

Πέρα ἀπὸ αὐτά, ὑπάρχει καὶ κάτι σοβαρότερο. Ἡ πρόταση γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πολιτικῆς ἀφορᾶ ὅλους ἐμᾶς τοὺς ἄλλους, ἔκτος ἀπὸ τοὺς δύο προτείνοντες.

Δὲν πρέπει νὰ κάνουμε πολιτικὴ, λέει ὁ Δ.Π., ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐπικοινωνήσῃ «ὁ κόσμος» πού ἔχει τὴν ἀγωνία. Τὸ πολὺ ἀσαφές καὶ ρευστὸ ὑποκείμενο «κόσμος» δείχνει σαφέστατα ὅτι ὁ Δ.Π. βλέπει σάν μόνον ὑποκείμενο τὸν ἑαυτὸ του, πού θὰ πάρῃ τὴν πρωτοβουλία γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ ὁ κόσμος.

Δὲν πρέπει νὰ κάνουμε πολιτικὴ, λέει ὁ Γ.Κ., προτοῦ ὑπάρξει ἡ ἀριστερά. Καὶ γιὰ νὰ ὑπάρξει ἡ ἀριστερά πρέπει ἡ *ὅποια ἀριστερά ὑπάρχει* νὰ ἀντιπαρατεθεῖ καὶ μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ. Καθὼς ἀριστερά δὲν ὑπάρχει, αὐτὴ ἡ «ὅποια» ὑπάρχει εἶναι προφανῶς αὐτὸς ὁ ἴδιος. Οἱ δύο τους εἶναι ἡ *μόνη* ἀριστερά πού ὑπάρχει.

Ἄλλωστε, οἱ ἴδιοι δὲν κάνουν πολιτικὴ, ἀλλὰ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴν ἀργότερα ἀσκηση πολιτικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν κάνουν κριτικὴ ἐπὶ ΠΑΣΟΚ, πού θὰ ἦταν πολιτικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μιᾶνε γιὰ κριτικὴ, ἀλλὰ γιὰ «ἀντιπαράθεση». Καὶ ἀπὸ τὸ 1981, ἡ «ἀντιπαράθεσή» τους συνίσταται σὲ φτυσίματα, χαριτολογίες καὶ χιουμοριστικὰ σχόλια καὶ καμία κριτικὴ ἀνάλυση γιὰ κανένα σημαντικὸ πολιτικὸ θέμα.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Καλοῦν δσους λίγους δέν ξιναν ἀκόμα γουρούνια ἀπό τήν πασοκική Κίρκη, νά μήν κάνουν πολιτική, γιά νά μήν καταλήξουν κι αὐτοί γουρούνια, ἀφοῦ ἡ ἀριστερή πολιτική σήμερα ἀποκλείεται. Καί ἀναθέτουν στόν ἑαυτό τους τήν προετοιμασία γιά νά μπορέσει ἀργότερα νά ἀσκηθεῖ πολιτική. Δηλαδή, ἄς τρέμει ὁ καπιταλισμός, ἀλλά σέ λίγο, ὅταν πάψει νά ἐμποδίζει τό ΠΑΣΟΚ καί μόλις ἐκφραστοῦν οἱ ἀγωνίες.

Τελικά, δέ νομίζω πῶς τρελάθηκαν. Νομίζω ὅτι κυρίως ἐπειδή αἰσθάνονται οἱ μόνοι ἀριστεροί, πιστεύουν μέσα στήν ἀπελπισία τους ὅτι δέν ἔχουν καμιά εὐθύνη καί δέν ἀπευθύνονται σέ κανέναν, γιὰτί κανεῖς δέν ἀκούει. Ἔτσι, γράφουν μέ εὐκολία καί ἔπαρση, χωρίς νά μετᾶνε τά λόγια τους. Φαίνεται πῶς δέν περιμένουν ὅτι θά τοῦς διαβάσει κανεῖς. Ἴσως πράγματι νά μήν τοῦς διαβάζει κανεῖς, γιὰτί κάποιος θ' ἀντιδρῶσε. Ὅπως ὁ Φιλίνης, ἀλλά κι αὐτόν ποιός τόν ἀκούει, πού εἶπε τήν πολύ σωστή φράση: γιά σταθεῖτε, ρέ παιδιά, πότε σᾶς ἔστειλε ὁ Μάρξ ἐξουσιοδότηση κατ' ἀποκλειστικότητα;

Στό ὄνομα τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς, μᾶς καλοῦν γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, ἀλλά ὄχι τώρα, ἀργότερα, ὅταν θά πάψει νά μᾶς ἐμποδίζει ἡ παρουσία τοῦ ΠΑΣΟΚ.

Στό ὄνομα τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς, μᾶς καλοῦν νά μήν κάνουμε πολιτική. Γιὰτί σήμερα πολιτική κάνουν μόνο οἱ μὴ ἀριστεροί, οἱ πωλημένοι, οἱ βολонταριστές καί οἱ ἡλίθιοι. Ἐνῶ οἱ ὠραῖοι δέν κάνουν πολιτική, ἀλλά γράφουν «ἔντεκα θέσεις» γιά τήν οὐτοπία.

Κατεβείτε ἀπό τό καλάμι, παιδιά.

Ἄννα Φραγκουδάκη

Πράγματι, ἡ κρίση βαθαίνει ἐπικίνδυνα

Ἡ ἔρμηνεία πού δίνει ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη γιά τά δύο κείμενα τοῦ προηγούμενου τεύχους τοῦ *Πολίτη* εἶναι καί αὐθαίρετη καί στρεβλή. Μή τολμώντας νά χρησιμοποιήσει οὔτε μία φορά προτάσεις σέ εἰσαγωγικά τολμᾶ ἐντούτοις νά ἀποδώσει στά δύο κείμενα φράσεις ὀλόκληρες οἱ ὁποῖες εἶναι ξένες πρὸς τά κείμενα καί στό γράμμα καί στό πνεῦμα. Τίθεται ἔτσι ἕνα ζήτημα ἀνασκευῆς καί ἀποκατάστασης τῶν κειμένων. Ὅστόσο ἡ ἐμπάθεια μέ τήν ὁποία γράφει ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη μέ κάνει νά θεωρῶ τίς παρανοήσεις τῆς ἠθελημένες, μέ τήν ἐννοία ὅτι ὑποκρύπτουν βαθύτερες διαφωνίες. Τίθεται ἔτσι κι ἕνα ζήτημα ἀνίχνευσης τοῦ τί θέλει νά πεί, πέρα ἀπ' ὅσα ἤδη λέει ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Άς αρχίσουμε με την τελευταία παράγραφο της απάντησής της. Γράφει για τα δύο άρθρα: «*Στό όνομα της κομμουνιστικής άριστεράς μās καλούν νά μήν κάνομε πολιτική. Γιατί σήμερα πολιτική κάνουν μόνον οί μή άριστεροί, οί πουλημένοι, οί βολонταριστές και οί ήλίθιοι*». Άλλά και τά δυό κείμενα για πολιτική μιλάνε, για την πολιτική της Άριστεράς. Ό Γ. Καρράς προσπαθεί νά πεί ότι ή πολιτική της Άριστεράς πρέπει νά είναι πολιτική αντίπαρθεσης προς τό ΠΑΣΟΚ για δυό λόγους: *Πρώτον* γιατί σύμφωνα με τούς γενικότερους νόμους της πολιτικής, κάθε πολιτική παράταξη δέν μπορεί νά υπάρξει (και ιδιαίτερα όταν ξεκινάει μία πορεία) παρά μόνον όντας αντίπαλη προς την εξουσία και τίς άλλες πολιτικές δυνάμεις. Όποιαδήποτε άλλη πολιτική στάση την κάνει νά μήν έχει λόγο ύπαρξης. Καί ή Άριστερά έχει λόγο ύπαρξης. *Δεύτερον* γιατί στη συγκεκριμένη περίπτωση της αντιπαλότητας προς τό ΠΑΣΟΚ «*τυχαίνει*» ή αντιπαλότητα αυτή νά είναι εκ των πραγμάτων δικαιωμένη. «*Γιατί τό ΠΑΣΟΚ είναι καθοριστικός παράγων μιάς πολιτικής ζωής αντιδημοκρατικά διλημματικής και ύστερικά πολωμένης, φτωχής, ψευδώνυμης, γραφειοκρατικής, τεχνοκρατικοποιημένης...*», λέει ό Γ. Καρράς, γιατί κοντολογίς τό ΠΑΣΟΚ δέν είναι άριστερό κόμμα. Άπ' αυτή την άπλή αλλά πρωταρχική εκτίμηση, ότι δηλαδή τό ΠΑΣΟΚ δέν είναι άριστερο κόμμα και πολύ περισσότερο δέν ταυτίζεται με την Άριστερά, προκύπτουν τόσο ή ανάγκη νά υπάρξει Άριστερά, όσο και ή ανάγκη αντιπαλότητάς της με τό ΠΑΣΟΚ.

Άλλά και στό δικό μου κείμενο με τόν κάπως αντιφατικό τίτλο «*Η μόνη Realpolitik για την Άριστερά είναι ή "ουτοπία"*», περί πολιτικής ήταν ό λόγος. Περύ της ανάγκης συγκεκριμένα νά ξεφύγει ό πολιτικός λόγος των άριστερών από τό ασφυκτικό πλαίσιο του πολιτικού πραγματισμού, περί της ανάγκης νά αποκτήσει ό λόγος αυτός εκείνη τή πνοή πού θά επανασυνδέσει τίς πράξεις των άριστερών με τά όράματά τους. «*Ό ρεαλισμός (πού κατ' αρχήν είναι θετικός)... δέν μπορεί νά είναι σήμερα άριστερός, ακριβώς γιατί δέν υπάρχει Άριστερά ως μία από τίς συνιστώσες της πραγματικότητας. Ό πραγματισμός είναι λοιπόν καταδικασμένος σήμερα νά άγνοεί την Άριστερά, ακριβώς γιατί αυτή δέν υπάρχει ως όρώσα πραγματικότητα. Ό ρεαλισμός μπορεί νά όδηγήσει τά βήματα της Άριστεράς. Δέν μπορεί όμως νά την φτιάξει*».

Και τά δυό κείμενα λοιπόν για πολιτική μιλούσαν. Όχι όμως για πολιτική πού έχει σχέση με τά επίκαιρα προβλήματα όπως αυτά τίθενται και αντιμετωπίζονται από την κυβέρνηση, αλλά για πολιτική πού έχει σχέση με την Άριστερά και τά δικά της προβλήματα, πού, παρότι φλέγοντα, σήμερα μένουν θαμμένα και ανεπίκαιρα. Κι αυτά τά δυό δέν ταυτίζονται άπαραίτητα. Οί άριστεροί πρέπει νά θέσουν τή δική τους προβληματική για την κοινωνία και όχι νά άπαντούν συνεχώς στην προβληματική πού θέτουν άλλοι. Καί δέν άρκεί βέβαια μόνο νά εκφραστεί ή προβληματική των άριστερών, πρέπει νά άγκαλιάσει συνειδήσεις, νά εκφράσει κοινωνικές δυνάμεις, νά γίνει τέλος ύλική δύναμη άνατροπής των σημερινών άδιέξοδων όρων με τούς όποιους διεξάγεται ή πολιτική. Η αναζήτηση λοιπόν, και στά δυό κείμενα, είχε για στόχο τή διαμόρφωση της Άριστεράς, τή δημιουργία — όσο κι αν ή έκφραση είναι άκατάλληλη — άριστερου κινήματος. «*Η άποδόμηση της Άριστεράς σήμερα μās αναγκάζει λοιπόν — επειδή θέλουμε νά τή διαμορφώσουμε κι όχι νά την έρμηνεύσουμε — νά άναρωτηθούμε με «όντολογικούς» πλέον όρους*». Τό ζήτημα τέθηκε λοιπόν έτσι, διότι — πράγματα χιλιοειπωμένα — ή Άριστερά σήμερα είναι άποδομημένη, άριθμητικά άνύπαρκτη, ιδεολογικά συγχυσμένη. Καί διότι για ν' αλλάξει ή κοινωνία πρέπει νά υπάρξει Άριστερά. Καί διότι ή Άριστερά πρέπει νά αντιπαρατεθεί προς τό ΠΑΣΟΚ και μόνον έτσι άλλωστε μπορεί και νά υπάρξει. Καί διότι ό πολιτικός πραγματισμός όντας άναγκασμένος νά δουλεύει και νά συμβιβάζεται με τά σημερινά δεδομένα είτε της Άριστεράς είτε της κοινωνίας γενικότερα, δέν μπορεί μόνος του νά συμβάλει στό ξεπέρασμά τους. Διότι — για νά φέρουμε ένα παράδειγμα — ένας πραγματιστής δέν μπορεί νά μιλήσει στό όνομα της Άριστεράς μιά και αυτή είναι περίπου άνύπαρκτη· αλλά εφόσον τά λόγια του δέν την έμπεριέχουν, εφόσον τά λόγια του δέν έμπεριέχουν και την ιδεατή μορφή μιάς άλλης κοινωνίας, τότε δέν υπάρχει πουθενά στό εποικοδόμημα τό στοιχείο εκείνο τό άπαραίτητο για την άναίρεση της σημερινής μας μιζέριας.

Η, με άλλα λόγια, άρκοουν πάντα δυό λέξεις για νά μετατραπεί τό «*υποκειμενικό*» σε «*άντικειμενικό*». Άρκεί ή συλλογική έκφραση κάποιας υποκειμενικό-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τητας για να την καταστήσει αντικειμενική, δηλαδή ύπαρκτη. Τό αν είναι βάσιμα αντικειμενική — αν είναι δηλαδή σύμφωνη με τό μαρξισμό και ανταποκρίνεται στην κίνηση της σημερινής κοινωνίας — αυτό είναι ένα άλλο στοιχείο που μέλλει να αποδειχτεί· αλλά είναι αδύνατο να παιχτεί, αν πρώτα δεν υπάρξει αυτή μας ή «υποκειμενικότητα» μέσα στα πράγματα.

Είναι απαραίτητες λοιπόν κάποιες κουβέντες από τους άριστερους — αυτή ή περιβόητη απέξω συνείδηση, που δεν τή γεννά βέβαια αυτόματα και σε καθαρή μορφή ή κοινωνία —, για να καταγραφούν ως αυτό που θέλουν να είναι μέσα στα πράγματα, για να ξαναπαιχτεί τό στοιχείο της Άριστερας, για να προστεθεί μία νέα, ανατρεπτική συνιστώσα στα λιμνάζοντα σημερινά δεδομένα, για να αρχίσουν να ξανατίθενται και τά προβλήματα «των μέσων για την εξυπηρέτηση των στόχων», για να επανεμπλακούν οι άριστεροι στα πλοκάμια της πολιτικής, έχοντας ωστόσο στό μεταξύ ξανασυναντηθεί με τις επιδιώξεις, τους στόχους τους. Γιατί πολύ φοβάμαι ότι στην πορεία πολλοί τους χάσανε ή τους ξεχάσανε. Άλλοι γιατί δεν είναι πια άριστεροι, δεν θέλουν δηλαδή την αλλαγή της κοινωνίας, κι άλλοι γιατί εξακολουθούν μέν να την επιδιώκουν, αλλά με τρόπο τελικά αναντίστοιχο προς τις επιδιώξεις τους.¹

Τό κείμενό μου λοιπόν ήταν μία έκκληση απελευθέρωσης της «υποκειμενικότητας» των άριστερων, προκειμένου να καταγραφεί αυτή μέσα στα πράγματα, να συναντήσει πιθανόν και τις δμόρροπές της κοινωνικές δυνάμεις.

Έξου και «τό πολύ άσαφές και ρευστό υποκείμενο κόσμος». Άριστερός κόσμος έννοείται· αυτός υπάρχει σήμερα — όσο υπάρχει —, απ' αυτόν μπορεί να ξεκινήσει κάτι. Άντίθετα ή Άννα Φραγκουδάκη προτιμά προφανώς να κινείται με σφεστερες, επιστημονικές έννοιες, όπως εργατική τάξη, έννοιες δηλαδή που υπάρχουν σε καθαρή μορφή στη θεωρία, αλλά αποτελεί στοιχείο — στοιχείο που εξαρτάται από τή δράση των άριστερων — αν θά υπάρξουν — αυτή τους τή μορφή και στό έποικοδόμημα, αν θά υπάρξουν δηλαδή μέσα στην πραγματικότητα. Όμως, όπως κάθε έρευνητής, όταν έρευνά τό αντικείμενό του, κάνει άφαίρεση του έαυτού του απ' αυτό, έτσι και πολλοί άριστεροι — μαρξιστές (και άτομα και κόμματα, γιατί κι αυτά από άτομα συντίθενται) προσπαθούν να έρμηνεύσουν, να αναλύσουν τήν κοινωνική κίνηση κάνοντας άφαίρεση των έαυτών τους, των άριστερων δηλαδή, ως στοιχείο που ανήκουν και αποτελούν τμήμα αυτής της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τόν τρόπο ή επιστημονική ανάλυση έμπεδώνει τόν πολιτικό πραγματισμό ένουχιζοντας τους άριστερους. Καθιστώντας τους δηλαδή ίκανούς να έρμηνεύουν τήν κοινωνία, όχι όμως και να τήν αλλάζουν.

Έτσι, κάνοντας άφαίρεση των άριστερων από τήν κοινωνία — ως άσαφών και ρευστών υποκειμένων — και έφόσον θέλει κανείς να άποκαλείται άριστερός, είναι άναγκασμένος να όνομάζει άριστερή τήν «προοδευτική» πλευρά των συγκρουόμενων δυνάμεων. Νά θεωρεί κάθε έκσυγχρονιστική μεταρρύθμιση ως άριστερή, με τή βοήθεια μάλιστα της εις άτοπον άπαγωγής: άφου άντιδρούν οι συντηρητικοί, ή μεταρρύθμιση έχει άριστερό χαρακτήρα.

1. Είχα επικαλεστεί στό προηγούμενο κείμενό μου τό παράδειγμα του ΕΑΜ ως κινήματος που διαμορφώθηκε με βάση τή συλλογική έκφραση ενός όχι και τόσο ρεαλιστικού πόθου, με βάση δηλαδή κυρίως τό τί ήθελε ό κόσμος κι όχι τί μπορούσε να πετύχει. Ένα παρόμοιο σύγχρονο παράδειγμα είναι τό φιλειρηνικό κίνημα, τό όποιο επίσης σχηματίστηκε στη βάση ενός πόθου που διαπερνά εκατομμύρια Ευρωπαίους. Βέβαια, προσωπικά πιστεύω ότι τό κίνημα αυτό δεν επέξτεινε — όπως θά μπορούσε — τήν προβληματική του πέρα από τά πυρηνικά, σε ζητήματα που άφορούν τήν ίδια τήν κοινωνία κι όχι κάποιες — όσο άποτρόπαιες — έκφάνσεις της· κι ακόμα δεν κατάφερε — θά έλεγα μάλιστα άρνήθηκε πεισματικά — να πολιτικοποιήσει έστω και τόν μερικό στόχο που έχει θέσει για τόν έαυτό του. Όστόσο, ακόμα κι έτσι, δεν μπορώ να μη σημειώσω ότι αποτελεί σήμερα μία συνιστώσα που επηρεάζει και ίσως εκτρέπεί κάποια πράγματα από τή συμβατική τους δυναμική· δεν μπορώ ακόμα να μη σημειώσω, ότι — υποθέσεις κάνουμε — ένα παρόμοιο κίνημα στις χώρες του ύπαρκτου σοσιαλισμού, με έκ των πραγμάτων αντικαθεστωτικό χαρακτήρα, θά αποτελούσε μία συνιστώσα αναιρέσης πολλών από τά άδιέξοδα στα όποια μάς οδηγεί σήμερα ή ρεαλιστική θεωρηση της λογικής των έξοπλισμών. Ίδου λοιπόν ή συλλογική έκφραση ενός «υποκειμενισμού» που δεν υποτάσσεται στη λογική της ροής κάποιων πραγμάτων, αλλά γίνεται — πιο σωστά: μπορεί υπό προϋποθέσεις να γίνει — δύναμη έκτροπής από αυτή τή ροή.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη ἐξάλλου τό λέει πιό καθαρά: «οὔτε ὑπῆρξαν στήν ἱστορία τοῦ κόσμου, οὔτε ὑπάρχουν συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἀποκλείεται ἡ ἀριστερή πολιτική». Ἄς μήν παρασυρθοῦμε ἀπό τον δυνητικό χαρακτήρα πού ἔχει αὐτό τό «ἀποκλείεται». Διότι ὅταν ἀναφέρεται κανεῖς στό παρελθόν — «δέν ὑπῆρξαν στήν ἱστορία τοῦ κόσμου» — σημαίνει ὅτι παντοῦ καί πάντα, σέ κάθε σύγκρουση καί σέ κάθε ἱστορική στιγμή, ἡ μία πλευρά ἦταν πάντα ἡ ἀριστερή. Ἀ.χ. στή σύγκρουση Βορείων καί Νοτίων στήν Ἀμερική, θά πρέπει ἔτσι νά υποθέσουμε ὅτι οἱ Βόρειοι ἦταν ὄχι ἴσως προοδευτικοί, ἤ ἐκσυγχρονιστές, ἀλλά ἀριστεροί. Ὅμως ἡ πρόταση αὐτή τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη σημαίνει καί κάτι ἄλλο: ὅτι ἡ ἀριστερή πολιτική δέν δημιουργεῖ συνθήκες (πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἐφόσον δέν τίς δημιουργήσει δέν ὑπάρχει κιόλας), ἀλλά εἶναι ἀπόρροια — ἤ, στήν καλύτερη περίπτωση, συντονίζεται — μέ κάποιες συνθήκες πού προκύπτουν ἱστορικά ἀπό ἄλλους. ² Τελικά, σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη, ὁ σοσιαλισμός δέν εἶναι μιᾶ ἀντικειμενική δυνατότητα, ἀλλά μιᾶ ἱστορική νομοτέλεια. Ἡ, ἂν δέν εἶναι νομοτέλεια, τέλος πάντων θά προκύψει ἤ δέν θά προκύψει ἀπό ἄλλους. Ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη μοιάζει νά πιστεύει καί τό τετοιο. Γι' αὐτό καί κατηγορεῖ ἐκείνους πού θεωροῦν τό σοσιαλισμό ὡς μιᾶ δυνατότητα — δυνατότητα δηλαδή πού ἐξαρτᾶται καί ἀπό τή δράση τῶν ἀριστερῶν — γιά «τεράστια ὑποτίμηση αὐτοῦ πού ὀνομάζουν ἀριστερά». Ἡ «ἀπέξω συνειδηση», πού λέει ὁ Λένιν, καί πού δέν ἀφορᾶ μόνον τήν ἐργατική τάξη, ἀλλά προερχόμενη ἀπό τοῦς ἀριστεροῦς ἀφορᾶ ὀλόκληρη τήν κοινωνία, δέν ὑπάρχει γιά τήν Ἄννα Φραγκουδάκη. Γι' αὐτήν ἡ Ἀριστερά ὑπάρχει αὐτόματα μέσα στά πράγματα ὡς προϊόν τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς. Ἀλλά θά ἴθελα νά ρωτήσω τό ἐξῆς πολύ ἀπλό: τό αἶτημα γιά τήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῶν μέσων παραγωγῆς ὑπάρχει αὐτόματα μέσα στά πράγματα; Ἐγώ τουλάχιστον ἰσχυρίζομαι ὅτι σήμερα τό αἶτημα αὐτό δέν ὑπάρχει. Καί δέν ὑπάρχει γιατί σὺν τοῖς ἄλλοις δέν τό θέτουν, ἔχουν πάψει νά τό θέτουν, οἱ ἀριστεροί, πράγμα πού προφανῶς ἀποτελεῖ ἀναγκαῖα — ἀλλ' ὄχι βέβαια καί ἱκανή — προϋπόθεση. Καί οἱ μὲν ἀριστεροί δέν τό θέτουν ἐπικαλούμενοι τίς ἀντίθετες — «μὴ συγκρουσιακές» — κοινωνικῆς συνθήκες, ἀλλά καί οἱ κοινωνικῆς συνθήκες μέ τή σειρά τους θά παραμένουν ἄγονες, ὅσο οἱ ἀριστεροί δέν τό θέτουν. Πού βλέπει λοιπόν ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη τίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ὑπάρχει ἀριστερή πολιτική, παντοῦ καί πάντα, καί ἀνεξάρτητα τοῦ τί κάνουμε ἐμεῖς οἱ ἀριστεροί; Ἡ μήπως ἀνακάλυψε κάποιον ἄλλο τύπο σοσιαλισμοῦ, πού δέν προϋποθέτει κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί ἐπομένως δέν προϋποθέτει καί κάποιαν Ἀριστερά πού θά θέσει τό πρόβλημα;

Δέν μπορῶ ἐδῶ νά μήν ἐπικαλεσθῶ — γιά πολλοστή φορά — τήν 3η θέση τοῦ Μάρξ γιά τόν Φόουερπαχ σέ ἀπάντηση ἐκείνων πού μετέτρεψαν τό μαρξισμό ἀπό «φιλοσοφία τῆς πράξης» — πού λέει ὁ κακομοίρης ἀπό τή φυλακή — σέ μέθοδο ἀνάλυσης πού νά αἰτιολογεῖ τήν προσαρμογή τους μέ τό ὑπό ἀνάλυση ἀντικείμενο:

«Ἡ διδασκαλία ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι προϊόντα τῶν συνθηκῶν καί τῆς ἀγωγῆς, καί ὅτι ἐπομένως οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουν ἀλλάξει εἶναι προϊόντα ἄλλων συνθηκῶν καί ἀλλαγμένης ἀγωγῆς, ξεχνᾶ ὅτι τίς συνθήκες τίς ἀλλάζουν ἀκριβῶς οἱ ἄνθρωποι. (...) Ἐτσι ἡ διδασκαλία αὐτή καταλήγει ἀναγκαστικά στό νά χωρίζει τήν κοινωνία σέ δύο μέρη, πού τό ἓνα ἀπ' αὐτά ἀνυψώνεται πάνω ἀπό τήν κοινωνία. (...) Ἡ σύμπτωση τῆς ἀλλαγῆς τῶν συνθηκῶν μέ τήν ἀλλαγῆ τῆς ἀνθρώπινης δράσης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί νά κατανοηθεῖ σωστά μονάχα ὡς ἀνατρεπτική πράξη».

2. Δέν μπορῶ νά μήν θυμηθῶ ἐδῶ τίς χαρακτηριστικές παραινήσεις τῆς Ἄννας Φραγκουδάκη πρὸς τόν Ἄρη Ντάτση καί γενικά τοῦς φοιτητές (*Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεῦχος 3). Ἐλεγε λοιπόν στόν Ντάτση ὅτι «ὅταν οἱ κοινωνικῆς συνθήκες εἶναι συγκρουσιακές», τότε ἐντάξει, νά παρατᾶνε οἱ φοιτητές τά μαθηματά τους καί νά ἀσχολοῦνται μέ τά πολιτικά. «Ὅταν ὅμως οἱ κοινωνικῆς συνθήκες δέν εἶναι συγκρουσιακές, τί ἄλλο ὑπάρχει γιά νά ἀσχοληθοῦν οἱ φοιτητές ἐκτός ἀπό τή γνώση;». Πρόκειται ἐδῶ γιά παραινήσεις πρὸς ἀριστεροῦς φοιτητές (δέν ἔχουμε δά καί πολλούς στίς μέρες μας), νά συμμορφώνονται μέ τίς κοινωνικῆς συνθήκες. Ὅχι νά τίς πάρουν ὑπόψη τους στήν πολιτική, ἀλλά νά συμμορφώνονται μ' αὐτές. Καί ἀνάλογα νά ἀσχολοῦνται μέ τήν πολιτική ἢ νά μήν ἀσχολοῦνται.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἄλλά ἂς μὴ μακρηγοροῦμε. Τό πρόβλημα στό ὁποῖο καί τά δύο κείμενα προσαθοῦσαν νά ἀπαντήσουν εἶναι ἡ πολιτική πού ἀποσκοπεῖ στή δημιουργία ἀριστεροῦ κινήματος. Γιά τήν Ἄννα Φραγκουδάκη αὐτό δέν εἶναι πολιτική. Πολιτική γι' αὐτήν εἶναι ἡ πολιτική τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος, σάμπως αὐτό νά ὑπάρχει ἀκμαιοῦτα καί εὐρισκόμενο πρό τῶν πυλῶν τῆς ἐξουσίας. Κατηγορεῖ ἔτσι τόν Γιῶργο Καρρᾶ διότι κατά τή γνώμη της ὑποστηρίζει πῶς «δέν πρέπει νά κάνουμε πολιτική προτοῦ ὑπάρξει ἡ ἀριστερά». Κατηγορεῖ καί τούς δυό μας ὅτι «δέν κάνουμε πολιτική, ἀλλά προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιά τήν ἀργότερα ἀσκηση πολιτικῆς». Προφανῶς λοιπόν πολιτική εἶναι γιά τήν Ἄννα Φραγκουδάκη μόνον ἡ πολιτική ἐξουσίας. Γι' αὐτό καί μᾶς κατηγορεῖ ὅτι «δέν κάνουμε κριτική στό ΠΑΣΟΚ, πού θά ἦταν πολιτική, δέν μιλάμε κἄν γιά κριτική, ἀλλά γιά ἀντιπαράθεση».

Δουλειά λοιπόν τῶν ἀριστερῶν — τῶν ἐκτός ΠΑΣΟΚ ἀριστερῶν — εἶναι νά κάνουν ὑποδείξεις στήν κυβέρνηση. Στίς σημερινές μὴ συγκρουσιακές κοινωνικές συνθήκες οἱ φοιτητές ἔχουν κατακτήσει τό δικαίωμα νά ἀσχολοῦνται μέ τά μαθήματά τους — αὐτή εἶναι ἡ δουλειά τους —, ἡ κυβέρνηση νά βρίζεται στήν ἐξουσία καί ἡμεῖς ὡς ἐπαγγελματίες γραφιάδες νά ἐλέγχουμε τήν ἐξουσία· νά ἐπικροτοῦμε ἢ νά ἐπικρίνουμε, νά ἀναρωτιόμαστε τί θά κάναμε ἡμεῖς ἂν εἴμασταν στή θέση τῆς κυβέρνησης (λές κι ὁ ἑλληνικός λαός ψήφισε Ἄριστερά κι ὁχι Παπανδρέου) καί προπαντός νά προτείνουμε ἐποικοδομητικές λύσεις: «ὄχι ἔτσι, ἀλλιῶς». Βέβαια, ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη ἔχει ἄδικο. Γιατί στό περιοδικό αὐτό ἔχουν ὑπάρξει — καί συνεχῶς ὑπάρχουν — κριτικές ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου, ἀναλύσεις ἀλλά καί θέσεις ἐπὶ τῆς τρέχουσας πολιτικῆς. Κι εἶναι αὐτό ἀναγκαῖο γιατί οἱ ἀριστεροὶ δέν μποροῦν μονάχα νά προβάλλουν τά ὁράματά τους, ἀλλά εἶναι ἀνάγκη καί νά τά ἀγκυρώνουν στό σήμερα, νά μιλοῦν καί νά ἀντιμετωπίζουν τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ὁ κόσμος. Σέ ὀρισμένα μάλιστα θέματα μιλήσαμε σάν νά εἴμαστε στή θέση τῆς κυβέρνησης — καί ἡ θέση αὐτή ἐπιβάλλει πολιτικό ρεαλισμό, δηλαδή τελικά πολιτικό συμβιβασμό — προβάλλοντας συγκεκριμένες καί ἐφικτές ἀπόψεις ἐπὶ συγκεκριμένων θεμάτων. Πάντα ὅμως ἀπό τή σκοπιά τῆς Ἄριστερᾶς — μιᾶς ὑποθετικῆς ἔστω Ἄριστερᾶς —, προτείνοντας λύσεις πού δέν εἶναι βέβαια ἀριστερές ἢ σοσιαλιστικές ἀπό μόνες τους (ὅπως πολύ εὐστοχα λέει ὁ Γιῶργος Καρρᾶς στό τέλος τοῦ κειμένου του), ἀλλά ἀπλῶς θά βόλευαν μίαν ὑποθετική μελλοντική Ἄριστερά, ἂν τίς ἔβρισκε ἔτοιμες. Ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου μιλήσαμε ἀκόμα καί γιά «ταξικά οὐδέτερα» θέματα, κάνοντας ἀφαίρεση τοῦ ὅτι τέτοια στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχουν, θεωρώντας — ἴσως κακῶς — ὅτι μπορεῖ μὲν τώρα νά ἐντάσσονται αὐτά στήν καπιταλιστική κοινωνική δυναμική, ὥστόσο δέν θά ἦταν ξένα καί σέ μίαν ἄλλη κοινωνία. Κάπου ὅμως ὑπάρχουν ὅρια σ' αὐτό τό παιχνίδι, ὅρια πού ἄμα τά ξεπεράσει κανεῖς, παύει νά μιλά ὡς ἀριστερός. Καί αὐτό ἰσχύει κυρίως στή σημερινή Ἑλλάδα τοῦ ΠΑΣΟΚ, ὅπου ἡ κυβέρνηση δέν ἔχει καμιά ὀρατή πολιτική ἔστω «σταδιακῆς», μελλοντικῆς μετάβασης στό σοσιαλισμό, καμιά σύλληψη, κανένα πολιτικό στόχο (λ.χ. γιά μιά πορεία πρὸς μιά σοσιαλιστική Εὐρώπη), στό ὄνομα τῆς ὁποίας θά μπορούσε κανεῖς νά ἀνεχθεῖ, ἀκόμα καί νά ὑποστηρίξει τήν ἀναγκαιότητα τῆς σημερινῆς κατάστασης.

Κάπου ὑπάρχουν ὅρια λοιπόν, ὅταν θελήσει νά μπεῖ κανεῖς στό πετσί τῆς σημερινῆς πολιτικῆς. Γιατί εἶναι σχεδόν προδιαγεγραμμένο (ἀπό τήν κοινωνική δυναμική, ἀπό τήν προηγούμενη πολιτική τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀπό τήν ἀδυναμία τῆς Ἄριστερᾶς) τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο μπορεῖ νά κινηθεῖ καί θά κινηθεῖ ἡ σημερινή κυβέρνηση, εἴτε αὐτοαποκαλεῖται σοσιαλιστική εἴτε ἀλλιῶς. Καί τί νά ἀντιπροτείνουν ἄραγε οἱ ἀριστεροὶ — γιά νά ἐπανέλθουμε στό προηγούμενο παράδειγμα — στά ὅποια οἰκονομικά μέτρα τῆς σημερινῆς κυβέρνησης; Μιά μεγαλεπήβολη πρόταση ἔχει ἡ Ἄριστερά: τήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἄλλὰ ὁ στοιχειώδης ρεαλισμός καθιστᾶ γελοῖο ὅποιον προτείνει κάτι τέτοιο στή σημερινή κυβέρνηση, ἀκριβῶς γιατί δέν ὑπάρχουν κάποιες κοινωνικές δυνάμεις (οἱ περίφημες συνθήκες) πού νά διεκδικοῦν αὐτό τό αἴτημα. Ἔτσι λοιπόν δυό λύσεις ἔχει κανεῖς μπροστά του: ἢ, λόγω τοῦ πολιτικοῦ πραγματισμοῦ, ὑποτάσσεται στή σημερινή κοινωνική δυναμική καί μπαίνει στό πετσί τῆς κατά τήν Ἄννα Φραγκουδάκη πολιτικῆς, ὑποτασσόμενος στοῦς ὅρους πού αὐτή θέτει καί κάνοντας ἐποικοδομητικές προτάσεις καί «κριτικές ἀναλύσεις γιά τά σημερινά πολιτικά θέματα» (ὅπου τό τί εἶναι σημαντικό τό ἔχουν ὀρίσει ἄλλοι), ἢ θά πρέπει νά συμβάλλει στή δημιουργία νέων ὄρων πού θά ἀνατρέψουν τά σημε-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ρινά δεδομένα, όρων πού θά καθιστούν «ρεαλιστικό» άκόμα και τό σοσιαλισμό. Άν οι άριστεροί άκολουθούν μονομερώς τόν πρώτο δρόμο, τότε άπλώς διευρύνουν τό άδιέξοδο μέσα στό όποιο βρισκόμαστε σήμερα όλοι. Καί κάποια στιγμή ξεχνούν άκόμα κι ότι είναι άριστεροί.

«Στό όνομα της κομμουνιστικής άριστεράς, μās καλούν γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, άλλά όχι τώρα, άργότερα, όταν θά πάψει νά μās έμποδίσει ή παρουσία του ΠΑΣΟΚ», επικρίνει ή Άννα Φραγκουδάκη. Στό όνομα της κομμουνιστικής Άριστεράς, δικαιούμαι νά συμπεράνω έγώ, ή Άννα Φραγκουδάκη μās καλεί γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό έδώ και τώρα, με τή βοήθεια της παρουσίας του ΠΑΣΟΚ. Τελικά, έδώ έντοπίζεται και συγκεκριμενοποιείται ή διαφωνία μας. Άυσμα όλόκληρο. Στό όνομα μάλιστα της κομμουνιστικής Άριστεράς.

Ένα λίγο πριν τις εκλογές του 1981:

«Νά καταστήσουμε έπίκαιρο τό σοσιαλισμό, σημαίνει ταυτόχρονα νά αυτονομήσουμε με τήν πάλη μας, νά άναδείξουμε, νά καταστήσουμε έπίκαιρες τις κοινωνικές δυνάμεις πού θά τόν διεκδικήσουν. Άλλιώς θά βρεθούμε και στό μέλλον στη δυσάρεστη θέση νά δικαιώνουμε τόν Α. Παπανδρέου, όπως άπόλυτα δικαιωμένος ήταν και στό παρελθόν ό Κ. Καραμανλής, γιά τις έξαναγκασμένες πολιτικές έπιλογές πού μονοσήμαντα θά υπαγορεύει ή καπιταλιστική κοινωνική δυναμική. Και τό χειρότερο: ή εμπέδωση της τελευταίας θά χρησιμεύει ως πρόσχημα στην άριστερά, γιά νά δικαιολογεί τόν πολιτικό «ρεαλισμό» της, το συμβιβασμό της με εκείνη τήν πραγματικότητα, πού μόνο νη αυτή μπορεί νά άμφισβητήσει».

Δέν πέρασαν τρία χρόνια και πολλοί άριστεροί — άπό εκείνους πού δέν ύποστήριζαν κριτικά τό ΠΑΣΟΚ σε κείνη τή φάση — συμβιβάστηκαν με τήν πραγματικότητα πού μόνον αυτοί μπορούν νά άμφισβητήσουν. «Άλλοι πάλι άγκιστρώνονται διά του πολιτικού ρεαλισμού μέσα στην πραγματικότητα γιά νά ύπάρξουν μέσα σ' αυτήν, μόνο πού δέν μπορούν νά ύπάρξουν ως άριστεροί. Και, όταν τό καταλάβουν, ή μόνη άπτή διέξοδος στην Έλλάδα του σήμερα λέγεται ΠΑΣΟΚ. Ό πολιτικός ρεαλισμός όταν δέν ύπάρχει ή άγωνία γιά τήν Άριστερά, οδηγεί τή σκέψη, άκόμα και άτόμων κομμουνιστικής διάπλασης, κατευθείαν στην ύπαρκτή πασοκική ούτοπία», έγραφα στό προηγούμενο κείμενό μου. Η κριτική πού άσκει ή Άννα Φραγκουδάκη, όσο κι αν δέν λέγονται ρητά, επιβεβαιώνει νομίζω τά παραπάνω.

Τελικά ή διαφωνία με τήν Άννα Φραγκουδάκη δέν έγκειται στό ότι δίνουμε διαφορετικές άπαντήσεις στα ίδια έρωτήματα, άλλά στό ότι θέτουμε διαφορετικά έρωτήματα. Πράγμα πού άπλούστατα σημαίνει ότι κινούμαστε σε διαφορετικούς πολιτικούς χώρους. Κατόπιν αυτού δικαιολογείται μέν τό έμπαθές και ύβριστικό ύφος του κειμένου της, όχι όμως και οι παραινήσεις του τύπου «κατεβείτε από τό καλάμι παιδιά». Παραινήσεις χωράνε μόνον άνάμεσα σε άτομα πολιτικά όμόρροπα.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Τά αδιέξοδα τῆς Λαϊκῆς Ἐπιμόρφωσης

τοῦ Γ. Παπαμιχαήλ

Ἡ λαϊκὴ ἐπιμόρφωση, ὡς θεσμός καὶ ὡς στόχος τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς, ἀποτελεῖ σίγουρα μιά ἀπὸ τίς πιό γόνιμες καὶ καινοτόμες πλευρές τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης. Μιᾶς μεταρρύθμισης πού σωστά ἐπισήμανε τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἐπιμορφωτικῆς παρέμβασης στοὺς ἐνηλίκους καὶ ὀρθά ἐκτίμησε τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀνάπτυξης μιᾶς πολυδιάστατης παιδαγωγικῆς πολιτικῆς πού νά ἔχει τὴ δυνατότητα νά ἀπευθυνθεῖ στὰ πλατύτερα λαϊκὰ στρώματα. Ἡ κριτικὴ μας ἀφορᾷ τὴ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς παρέμβασης καὶ τὴ διατύπωση τῆς παιδαγωγικῆς τῆς πρακτικῆς χωρὶς νά ἀμφισβητεῖ τὴ σπουδαιότητα τῶν στόχων τους. Σκοπός μας εἶναι ὄχι νά ἀναιρέσουμε ἀλλὰ νά ἐνισχύσουμε, ὄχι νά κλείσουμε τὴ συζήτηση ἀλλὰ νά τὴν ἀνοίξουμε. Γιατί σίγουρα, ἀξίζει τὸν κόπο νά συζητήσουμε καὶ νά ἐνισχύσουμε μιά τέτοια προσπάθεια, πού τόσο ἀργησε στὴ χώρα μας.

Τὰ ριζοσπαστικὰ αδιέξοδα τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης

Εἴτε πρόκειται γιὰ μόρφωση παιδιῶν καὶ ἐφήβων, εἴτε γιὰ ἐπιμόρφωση ἐνηλίκων, τὸ ἀντικείμενο τῆς «συναλλαγῆς» ἀνάμεσα στὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ τὸν ἐκπαιδευόμενο μένει τὸ ἴδιο: ἡ γνώση. Κάθε ἄτομο πού συνάπτει κάποια σχέση μέ τὴ γνώση, τοποθετεῖται αὐτόματα στὰ θεσμικὰ τῆς πλαίσια, καὶ ἐμπλέκεται στὰ «γρανάζια» τῆς. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἕναν ἰδιαίτερα κοινὸ τόπο. Ποιὸ εἶναι ὅμως αὐτὸ τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο (ἢ τὸ φάσμα τῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων) πού ἡ λαϊκὴ ἐπιμόρφωση θέλει νά διδάξει; Στὸ τεῦχος 1 τοῦ περιοδικοῦ *Ἀυτομόρφωση* διαβάζουμε: «Ἡ λαϊκὴ ἐπιμόρφωση δὲν ἔχει σάν μοναδικὸ στόχο τὴν παροχὴ ἐπαγγελματικῶν γνώσεων—ἔστω καὶ τῶν πιό σύγχρονων—γιατί σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θά μετατρέποταν σὲ τεχνοκρατικὸ μηχανισμό. Ἐξἄλλου ὑπάρχουν ἤδη μιά σειρά ὀργανισμοὶ καὶ φορεῖς πού προσφέρουν συστηματικὴ ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση». Δὲν εἶναι λοιπὸν στὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς ἐπιμόρφωσης ἡ ὁποία παρέχεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἐπιμόρφωση πού θά πρέπει νά ἀναζητήσουμε τὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τῆς:

«Βασικὸς σκοπὸς τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης—καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ καινούριο στοιχεῖο καὶ ἡ ἰδιαιτερότητά τῆς—, εἶναι νά δώσει σὲ ὅσους ἐπιθυμοῦν τὰ ἀναγκαῖα γνωστικὰ ἐφόδια γιὰ νά συνειδητοποιοῦν τὴν κοινωνικὴ διαδικασία καὶ νά ἀποφασίζουν οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν τύχη τους» (Α. Κόκος, «Περιεχόμενο προγραμμάτων καὶ παιδαγωγικὴ, *Ἀυτομόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 18, ἡ ὑπογράμμιση δικῆ μας).

Πρὶν ἐπανέλθουμε πιό συστηματικὰ στὸ πρόβλημα τῆς συνειδητοποίησης τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας καὶ ἰδιαίτερα στὴ δυνατότητα τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης νά παράσχει τίς συνθήκες πού θά ἐπέτρεπαν

στοὺς ἐπιμορφωνόμενους νά «ἀποφασίζουν οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν τύχη τους», θά θέλαμε νά παραθέσουμε πιό διεξοδικὰ τὸ σύνολο τῶν ἀπόψεων πού ἐκφράζονται σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης.

Γιὰ νά ὑλοποιηθεῖ αὐτὸς ὁ στόχος ἀποφασίστηκε:

1) Νά ἀφιερωθεῖ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν διδακτικῶν ὡρῶν ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν τμημάτων μάθησης σ' ἕνα πλατὺ φάσμα προβληματισμοῦ πού ἐντεχνα θά δημιουργεῖ ὁ ἐπιμορφωτὴς στοὺς ἐπιμορφωνόμενους. Αὐτὸ τὸ φάσμα περιλαμβάνει: α) θέματα γενικοῦ προβληματισμοῦ (περιβάλλον, ναρκωτικά, υγεία, ἐργασιακές σχέσεις κ.λπ.), β) θέματα πού ἀφοροῦν γενικότερα τὰ κοινωνικὰ προβλήματα (μόδα, ἀσφάλιση, κριτικὴ ἀξιολόγηση διαφημίσεων, κύκλωμα ἀγορᾶς καὶ πώλησης κ.λπ.), γ) θέματα νέων θεσμῶν (συνεταιρισμοί, ΟΤΑ, ἐταιρεῖες λαϊκῆς βάσης, κοινοτικὲς ἐπιχειρήσεις κ.λπ.).

2) Νά πολλαπλασιαστοῦν «τὰ τμήματα πού ἔχουν σάν ἀντικείμενο τὴν κατάρτιση σὲ κοινωνικά, πολιτιστικὰ καὶ ἄλλα θέματα».

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐκφράζονται στὸ περιοδικὸ δύο σημαντικὲς ἐπιφυλάξεις: «πρῶτον, γιὰ νά μὴν προβεῖ αὐτὸ σὲ βάρος τῆς ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης, σὲ μιά περίοδο οἰκονομικῆς κρίσης καὶ ἔξαρσης τῆς ἀνεργίας.¹ Δεύτερον, γιὰ τὰ τμήματα κοινωνικῆς κα-

1. Τὸ σύστημα τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἐδῶ συνίσταται στὴ συσσώρευση ἀλληλοαναιρούμενων ἀπόψεων: ἀφοῦ διακηρύσσεται, ὅπως εἶδαμε, ὅτι «βασικὸς σκοπὸς τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης», τὸ καινούριο στοιχεῖο καὶ ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς δὲν εἶναι ἡ παροχὴ ἐπαγγελματικῶν γνώσεων ἀλλὰ ἡ προσφορὰ τῶν γνωστικῶν ἐφοδίων γιὰ τὴ συνειδητοποίηση τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας, ἐδῶ, αὐτὸς ὁ «βασικὸς σκοπὸς καὶ ἰδιαιτερότητα» παρουσιάζονται ξεφαικὰ σάν ἕνα ἐπιπλέον γνώρισμα καὶ ἕνας δευτερεύων σκοπὸς πού δὲν θά ἔπρεπε «νά ἀποβεῖ σὲ βάρος τῆς ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης»!

τάρτισης συγκεντρώνουν συνήθως τους πτυχιούχους ή τους ήδη προβληματισμένους, ενώ οι μη προνομιούχοι από μορφωτική ή κοινωνική άποψη, στρέφονται περισσότερο προς τα τμήματα που δίνουν λύση στις άμεσες, πρακτικές ανάγκες που αντιμετωπίζουν» (σ. 19). Αναγνωρίζοντας τα κίνητρα προσέλευσης του κόσμου στα τμήματα μάθησης άμεσα και πρακτικά, ή λαϊκή επιμόρφωση κρίνει λοιπόν τελικά ότι «δέν θά ήταν σκόπιμο νά τους προτείνει (στούς μή προνομιούχους) τμήματα που δέν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες τους»! Εύχεται δηλαδή, γιά νά αναιρέσει μόλις μετά από μία παράγραφο τήν εύχή!

Στό επίπεδο τής παιδαγωγικής, σέ τόσο φιλόδοξους στόχους αξίζουν βέβαια τά αντίστοιχα μέσα: διάλογος, συλλογικότητα, ελεύθερη έκφραση: «Ο ρόλος τού επιμορφωτή δέν είναι νά σερβίρει έτοιμες γνώσεις, αλλά περισσότερο νά εμπυχώνει, νά δημιουργεί προϋποθέσεις γιά συζήτηση» (σ. 19).

Οι απόψεις αυτές χαρακτηρίζονται από τό ριζοσπαστισμό καί τή γενικολογία. Καί αν ο πρώτος μάς βρίσκει σύμφωνους, ή δεύτερη, επειδή ακριβώς ύπονομεύει καί αναιρεί τό ριζοσπαστισμό, δημιουργεί τά θέμλια τής ανάπτυξης μιάς κριτικής καί, ελπίζουμε, επικοδομητικής επιχειρηματολογίας. Χωρίς νά υποθάλλει τίς προηγούμενες απόψεις γύρω από τήν επιμόρφωση ενήλικων (αν υποθέσουμε ότι ύπήρχαν πραγματικά κάποιες συγκεκριμένες απόψεις), ή κριτική μάς αυτή δέν έχει άλλο στόχο παρά νά έπισημάνει τίς αντιφάσεις τής μορφής τής ανανέωσης που προτείνεται, συμβάλλοντας έτσι, πιθανόν, σέ μιά συνολικότερη θεώρηση τού εκπαιδευτικού θέματος καί τής παιδαγωγικής σχέσης. Οι διαθέσεις μάς άπέναντι στό ημερινή λαϊκή επιμόρφωση είναι κάθε άλλο παρά «έχθρικές». Πιστεύουμε όμως ότι ό έντονος χαρακτήρας τής κριτικής δέν έμποδίζει, αλλά αντίθετα διευκολύνει τό διάλογο, όταν βέβαια ό διάλογος είναι διάλογος, όταν δηλαδή, άποφεύγοντας τό σκόπελο τών αλληλοδιαδόχων πολεμικών αντιπαράθεσεων, αντικαθιστά τή δογματική οξύτητα από τήν όρθολογική τεκμηρίωση.

1. Τό θεσμικό πλαίσιο τής λαϊκής επιμόρφωσης

«Ο βασικός άξονας, γύρω από τόν όποιο περιστρέφεται ή όργάνωση τής λαϊκής επιμόρφωσης, είναι ή προσπάθεια γιά τή δημιουργία μιάς άποκεντρωμένης ανάπτυξης τής επιμορφωτικής δραστηριότητας. Ο σχεδιασμός τού επιμορφωτικού προγράμματος επιβαρύνει τό Συμβούλιο Λαϊκής Έπιμόρφωσης (Σ.Λ.Ε.), που θά έχει ως έργο τόν προγραμματισμό τής Λ.Ε. μετά από άνίχνευση τών αναγκών που ύπάρχουν στό επίπεδο τού νομού» (Βεργίδης, Τό θεσμικό πλαίσιο τής λαϊκής επιμόρφωσης, *Αυτομόρφωση 1*, σ. 14). Τό πρώτο έρώτημα που μπαίνει άμέσως είναι: τί ακριβώς σημαίνει ή λέξη «ανάγκες» καί ποιές προτεραιότητες θά ληφθούν ύπόψη γιά τήν ίκανοποίησή τους; Έάν ό στόχος τής λαϊκής επιμόρφωσης είναι ή «ανάπτυξη σέ όλα τά επίπεδα: κοινωνικό, πολιτιστικό, οικονομικό» (σ. 14), μήπως, στίς σημερινές μορφές κοινωνικής όργάνωσης, οι τρεις αυτοί τομείς αναγκών δέν συμβαδίζουν πάντα; Καί πώς θά γίνει έφικτή, στόν άγροτικό χώρο λόγω χάρη, ή ανάπτυξη τών συνεταιριστικών πρωτοβουλιών σέ μιά όρθολογική βάση όταν άπουσιάζει ή απαραίτητη ύποδομή τής εξειδικευμένης, στίς έκάστοτε τοπικές ανάγκες, άγροτικής εκπαίδευσης; Είναι φανερό ότι ή λαϊκή επιμόρφωση δέν μπορεί μόνη τής

νά καλύψει ένα κενό που προϋποθέτει τήν όργάνωση καί τήν ανάπτυξη άγροτικών λυκείων. Άκόμα περισσότερο στό άστικά κέντρα, όπου ό ακριβής προσδιορισμός τών «αναγκών» γίνεται πιο δύσκολος. Στή θέση τής άναλυσης, ή λαϊκή επιμόρφωση έχει βάσει σέ λειτουργία ένα σοβαροφανές ιδεολόγημα που ίσοπεδώνει ουσιαστικά τίς αντιφάσεις. Αυτό τό ιδεολόγημα δέν είναι στήν πραγματικότητα παρά τό άπόβλητο ενός μικρομεσαίου καί προβληματικού έγχειρήματος εκπαιδευτικού εκσυγχρονισμού.

Τό δεύτερο έρώτημα είναι συναφές μέ τό πρώτο: αν στόν άγροτικό χώρο ή άνίχνευση αναγκών φαίνεται (καί μόνο φαίνεται) πιο εύκολα πραγματοποιήσιμη, πώς ακριβώς θά πραγματοποιηθεί αυτή ή άνίχνευση στό άστικά κέντρα; Ποιά έφόδια δίνονται στή λαϊκή επιμόρφωση, έτσι ώστε ή λειτουργία τής νά στηριχτεί σέ μιά ουσιαστική λαϊκή συμμετοχή; Πώς οι ενδιαφερόμενοι από τά τμήματα μάθησης τής λαϊκής επιμόρφωσης θά «όρίσουν συλλογικά» τίς ανάγκες τους, όταν ή «ανάγκη» (;) που ύποδηλώνεται από τήν άθρόα προσέλευση στό τμήματα, λόγω χάρη τής «κοπτικής-ραπτικής», θεωρείται εκ τών προτέρων σχεδόν άναξιόλογη;

Μά όταν τά οικονομικά κριτήρια δέν βαραίνουν παρά λίγο στήν πλάστιγγα τών έμπνευστών τού νέου θεσμικού πλαισίου τής λαϊκής επιμόρφωσης, όταν ουσιαστικά οι επαγγελματικές γνώσεις χρησιμοποιούνται σαν «δόλωμα» γιά τήν πυροδότηση κάποιων κοινωνικοπολιτικών ζυμώσεων μέσα στό λαϊκά στρώματα, δέν είναι φανερό ότι θεωρείται δεδομένος ένας λαϊκός ριζοσπαστισμός τού όποίου ή μετουσίωση σέ κοινωνικοπολιτική συνειδητότητα εξαρτάται, σέ ένα μεγάλο βαθμό, από τήν αυτογνωσία που θά τού παράσχουν τά τμήματα μάθησης τής λαϊκής επιμόρφωσης; Δέν ύπάρχει μήπως στίς αντίληψεις αυτές μιά παραγνώριση τών αντικειμενικών συνθηκών που διέπουν τήν έλληνική κοινωνία καί μιά άκτιβίστικη ιδεοποίηση τής γνώσης καί τής άυθόρμητης πρωτοβουλίας τού λαϊκού κινήματος; Αυτή ή θεώρηση δέν περιέχει κάποια αντιδιαλεκτικά στοιχεία που επιτρέπουν τήν άναγωγή τών γενικών κοινωνικών προβληματισμών σέ πυροδοτήρες καί τήν έπίλυση όρισμένων οικονομικών καί παραγωγικών άδιεξόδων σέ μοντέλα έναλλακτικής ανάπτυξης;

Αυτά τά έρωτήματα θά προσπαθήσουμε νά τοποθετήσουμε στή συνέχεια, προσδοκώντας μιά διεξοδικότερη ανάπτυξη απόψεων, μιά μεθοδική εξήγηση τών

ἀμφισβητούμενων σημείων και όχι ένα συστηματικό ἀναμέσσημα δογμάτων. Γιατί ή ολοκληρωτική ἀντίληψη σύμφωνα μέ τήν όποία κάθε κριτική στήν αὐτοπροηρησσομένη προοδευτική θέση τής ηγεσίας ἀποτελεῖ αὐτόματα ἔκφραση ἀντιδραστικῶν συμφερόντων και ἀπόψεων, δέν ἀρκεῖ και δέν πείθει. Ἐν, πράγματι, «ή λαϊκή ἐπιμόρφωση ἀποτελεῖ στόχο και ταυτόχρονα πεδίο τής ταξικῆς πάλης, όπου ἀντιμαχόμενες συνυπάρχουν ή κυρίαρχη ἰδεολογία και πρακτική μέ τήν ἀντίληψη μίας ἄλλης ἀναπτυξιακῆς λογικῆς» (σ. 16), ἀντί νά αὐτοδιαφημίζεται σάν «ἀντιμαχόμενη τήν κυρίαρχη ἰδεολογία», αὐτή ή «ἄλλη ἀναπτυξιακή λογική» θά ἔκανε καλύτερα νά ἐξηγήσει πιό σοβαρά τά ἔξῃς:

α) Πῶς ἀκριβῶς στοχεύει στήν «ἐνεργοποίηση» τῶν πολιτῶν τῶν ἀστικῶν κέντρων, στήν «πρωτόβουλη ὀργάνωση» και κινητοποίηση τους, ποιά εἶναι δηλαδή τά συγκεκριμένα μέσα πού σκοπεύει νά χρησιμοποιήσει για νά τό πετύχει.

β) Ὡς πρὸς τί ἕνας συνεταιρισμός, μία αὐτοδιαχειριζόμενη κοινοτική ἐπιχείρηση διαχωρίζεται ἀπό τίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς;² Ἄρκουν οἱ «ἀποκεντρωμένες διαδικασίες» για νά ἀντικαταστήσουν τόν ἔλεγχο τῶν ἐργαζομένων στά μέσα παραγωγῆς; Πῶς ἀκριβῶς ἕνας συνεταιρισμός ή μία αὐτοδιαχειριζόμενη ἐμπορική κοινοτική ἐπιχείρηση θά ἀποφύγει μακροπρόθεσμα, σέ μία καπιταλιστική κοινωνία, τό διπλό κίνδυνο τής ἀπορρόφησης και τής μετατροπῆς τῆς σέ κλασική κεφαλαιοκρατική μετοχική ἐπιχείρηση ή τήν ἐξαφάνισή τῆς κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ συναγωνισμοῦ; Ἡ ἐμπειρία δείχνει ὅτι ή αὐτοδιαχείριση λειτουργεῖ σάν ἔναυσμα κινητοποίησης μόνο στίς πολιτικά κρίσιμες στιγμές. Ἡ στρατηγική προϋποθέτει τήν ὑπαρξή ὀργανοτικῶν δομῶν προσαρμοσμένων στήν κάθε ἱστορικά συγκεκριμένη στιγμή τῶν λαϊκῶν ἀγόνων και τῶν προσδοκιῶν τῶν ἐργαζομένων.

Ἡ αὐτοδιαχείριση εἶναι λοιπόν πιθανόν ἕνας ἄξονας κινητοποίησης και μία πρόσκαιρη λύση στίς δυσκολίες τῆς ἀγροτικῆς ἰδίως μικροϊδιοκτησίας, ὅχι μία μαγική συνταγή. Γιατί ὁ καπιταλισμός δέν στηρίζεται στήν καθημερινή καταστολή, ἀλλά στήν παραδοχή, στήν ἐσωτερικέυση τῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων, πού εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι ὁλος ὁ κόσμος δέχεται ὅτι πρέπει νά πωλήσει τήν ἐργατική του δύναμη, νά ἀγοράσει τό ψωμί του, νά ὑπακούσει στόν προϊστάμενο. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπ' αὐτές τίς ἀντιλήψεις δέν διδάσκει ἀντιαυταρχικά. Βιώνεται ἱστορικά. Ἐλλοστε, τό δίλημμα δέν εἶναι «γραφειοκρατικός συγκεντρωτισμός» ή «ἀποκεντρωμένη αὐτοδιαχείριση». Τό πραγματικό δίλημμα πού ἀντιμετωπίζει ή σοσιαλιστική προοπτική μετά τήν ἀνατροπή τῶν σημερινῶν παραγωγικῶν σχέσεων εἶναι ή ἐπιλογή ἀνάμεσα σέ μία δημοκρατικά συγκεντρωτική αὐτοδιαχείριση στή βάση τοῦ σοσιαλιστικοῦ σχεδιασμοῦ, ή σέ μία δῆθεν σοσιαλιστική οἰκονομία ὑποταγμένη στοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς πού θά συνεχίζουν νά προωθοῦν τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων.

2. «Ὅπως εἶναι γνωστό», γράφει ὁ Βεργίδης, «καπιταλισμός σημαίνει τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἐργαζομένων ἀπό κάθε ἔλεγχο στά μέσα παραγωγῆς... Σέ ἀντιπαράθεση μέ αὐτή τήν ἐργατική – κατά προέκταση και κοινωνική – ὀργάνωση, ή ἀναπτυξιακή λογική για τήν ὅποια μιλάμε, προσθεῖ ἀποκεντρωμένες διαδικασίες πού στοχεύουν στήν ἐνεργοποίηση τῶν πολιτῶν, στήν πρωτόβουλη ὀργάνωση και κινητοποίησή τους για τή δημιουργία συνεταιρισμῶν, αὐτοδιαχειριζομένων κοινοτικῶν και δημοτικῶν ἐπιχειρήσεων!» (σ. 16).

Τό κεντρικό πρόβλημα δέν εἶναι ή συγκεντροποίηση; ή κοινωνική διάσταση και ή συνθετότητα τῆς οἰκονομίας κάνουν τή συγκεντροποίηση αὐτή μία ἀντικειμενική ἀναγκαιότητα πού ἔτσι κι ἄλλιῶς θά πραγματοποιηθεῖ – ή μέ τρόπο ἀναρχικό, ὅπως σήμερα, ή μέ τρόπο συνειδητό, δηλαδή στή βάση ἑνός δημοκρατικοῦ σχεδιασμοῦ. Γι' αὐτό, οἱ προντονικές ἀντιλήψεις, σύμφωνα μέ τίς ὅποιες ἀρκεῖ νά δοθοῦν στοὺς ἐργαζομένους μίας μεμονωμένης ἐπιχείρησης οἱ ἐξουσίες νά λάβουν ἀποφάσεις για νά δημιουργηθεῖ αὐτόματα και ή χειραφέτησή τους, εἶναι, ὡς γνωστόν, λαθασμένες. Πῶς πράγματι, μία παραγωγική αὐτή τῆ φορά αὐτοδιαχειριζόμενη μονάδα θά ἀποφύγει, στίς σημερινές κοινωνικές σχέσεις, τό σκόπελο τῆς αὐτοεκμετάλλευσης τῶν ἐργαζομένων – ὑποχρεωμένων νά αὐξήσουν τοὺς ρυθμούς τῆς παραγωγῆς για νά μήν ἐξαφανιστεῖ κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ; Ποιά ή σκοπιμότητα νά δοθεῖ στοὺς ἐργαζομένους ἕνα οὐτοπικό δικαίωμα ἀπόφασης, ὅταν οἱ ἀποφάσεις πού λαμβάνονται στά ἐπίπεδα τῆς ἐπιχείρησης ὅχι μόνο διορθώνονται, ἀλλά ἀνατρέπονται ἀπό τοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς, δηλαδή τήν ἀθόρημη συγκεντροποίηση τῶν οἰκονομικῶν ἐξουσιῶν, ἐλλείψει σχεδίου;

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπό τό θέμα μας. Ὅπως ὅμως ή προώθηση ἀποκεντρωτικῶν διαδικασιῶν και ή ἐνίσχυση τῶν νέων θεσμῶν ἀποτελοῦν βασικούς ἄξονες ἐπέμβασης τῆς νέας λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης, ἀξίζει κατά τή γνώμη μας νά ἀσχοληθοῦμε πιό συστηματικά μέ τή λογική αὐτῆς τῆς «ἄλλης ἀναπτυξιακῆς λογικῆς» πού προτείνεται.

Ἐς πάρουμε λοιπόν ἕνα ἀπλό παράδειγμα: αὐτό τῆς ἐπενδυτικῆς δραστηριότητας σέ μία βιοτεχνία κατασκευῆς ὑποδημάτων. Ἐχουμε τότε δύο δυνατότητες:

I. Προσπαθοῦμε νά πραγματοποιήσουμε ἕνα σοσιαλιστικό σχεδιασμό. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἀνιχνεύουμε τίς συγκεκριμένες ἀνάγκες, μέσα στίς ὅποιες περιέχονται τά στόκ τῶν ἐξαγωγῶν και τῶν ἀποθηκεύσεων. Ἀνιχνεύουμε ἀκόμα τίς δυνατότητες παραγωγῆς και ἂν μέσα στίς ἀνάγκες και τίς δυνατότητες ὑπάρχει μία διαφορά, προγραμματίζουμε μέ τόν κατάλληλο τρόπο (αὐξηση ἐπενδύσεων συνήθως) τήν κάλυψή τῆς. II. Δέν πραγματοποιοῦμε αὐτό τό σχεδιασμό. Ἀφήνουμε τότε σέ κάθε ἐπιχείρηση τήν εὐθὺνη τῆς αὐτόνομης ἀπόφασης τῶν ἐπενδύσεων πού θά πραγματοποιήσει: θά ἔχουμε τότε προβλήματα εἴτε ὑποπαραγωγῆς, εἴτε ὑπερπαραγωγῆς και μόνο κατά σύμπτωση ὁ αὐτόνομος και ἀποκεντρωμένος σχεδιασμός θά συμπέσει μέ τίς ἀντικειμενικές ἀνάγκες. Ἐτσι, αὐτή ή δῆθεν σοσιαλιστική οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, στήν ὅποια ή αὐτοδιαχείριση περιορίζεται στό ἐπίπεδο τῆς ἐπιχείρησης, ἀναπαράγει τήν καπιταλιστική ἀναρχία ξεκινώντας ἀπό τή μεγάλη πληγή για τά λαϊκά στρώματα πού λέγεται ἀνεργία. Για νά πεισθεῖ κανεῖς, ἀρκεῖ νά ρίξει μία ματιά στή γειτονική μας Γιουγκοσλαβία.

γ) Τό τρίτο σημείο πού θά ἔπρεπε νά διευκρινιστεῖ ἀπό τοὺς υπεύθυνους τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης εἶναι: ποιές θεσμικές ἐγγυήσεις θά ὑπάρξουν και ποιά συγκεκριμένη ὕλική και τεχνολογική βοήθεια παρέχεται στήν «ἐμπειρία και τή γνώση» τῶν ἐργαζομένων ὥστε νά ἀξιοποιηθοῦν δημιουργικά;

II. Τό περιεχόμενο τῆς λαϊκῆς ἐπιμόρφωσης

Ἐρχόμαστε ἔτσι στό ἀρχικό μας ἐρώτημα: ποιό εἶναι τό γνωστικό ἀντικείμενο τῆς ἐπιμόρφωσης, χωρίς τό ὅποιο αὐτή μετατρέπεται σέ πολιτιστικό σύλλογο; Ἄ-

πό τους τρεις στόχους που αναφέρονται (ανάπτυξη νέων λαϊκών θεσμών, διευρυμένη επαγγελματική κατάρτιση, διάλογος, ενημέρωση και ουσιαστικές ανθρώπινες σχέσεις), μόνον ο δεύτερος δικαιολογεί την έπωνυμία «έπιμόρφωση». Μέ τους υπόλοιπους στόχους, όπως και με την προσπάθεια ανάπτυξης της κοινωνικής και πολιτιστικής κατάρτισης του λαού, κανείς δεν μπορεί να διαφωνήσει: έχουν μία αναμφισβήτητη χρησιμότητα – μά η λαϊκή έπιμόρφωση θά έπρεπε τότε να υπάγεται στο ύπουργείο Πολιτισμού και όχι στο ύπουργείο Παιδείας! Μέ ένα λόγο, αν η λαϊκή έπιμόρφωση δεν έπιμορφώνει, τό χάσμα ανάμεσα στις βαρυσήμαντες έπιδιώξεις της στόν έπιμορφωτικό τομέα και τή φτωχή εκπαιδευτικά πραγματικότητα, σέ συνάρτηση μέ τόν όγκο τής χρηματοδότησής της, θά εμφανίσει τήν όλη προσπάθεια σάν ένα δαπανηρό έρασιτεχνισμό, τό πολιτικό κόστος του όποιου θά έπιβαρύνει τούς υπεύθυνους του νέου σχεδιασμού. Άκόμα χειρότερα, ή πρακτική τής λαϊκής έπιμόρφωσης θά θεωρηθεί σάν κυβερνητικό μέσο εξάσκησης ιδεολογικής έπιρροής μέ στενά πολιτικά κριτήρια. Όμως ή λαϊκή έπιμόρφωση διατείνεται ότι παρέχει κάποια, έστω και «διευρυμένη» επαγγελματική κατάρτιση. Στο έπίπεδο αυτό είχαμε ήδη έπισημάνει τις αντίφάσεις και υπογραμμίσαμε ιδιαίτερα τό πρόβλημα τών κινήτρων που προκύπτει από τήν παντελή άπουσία κατοχύρωσης στόν άγορά εργασίας τών γνώσεων που άποκτηθήκανε στό λαϊκή έπιμόρφωση (*Σύγχρονη Έκπαίδευση*, 12). Η λαϊκή έπιμόρφωση, όπως εμφανίζεται μέσα από τις άπόψεις τών σχεδιαστών της, θέλει «νά ξεφυγει από τά όρια ενός θεσμού παροχής στενά επαγγελματικής κατάρτισης και νά μπορέσει νά συμβάλει στόν όλοπλευρη ανάπτυξη τής προσωπικότητας και τήν άπελευθέρωση τών ανθρώπινων δυνατοτήτων» (σ. 19).

Αυτή ή σχέση μέ τή γνώση χαρακτηρίζει ουσιαστικά τό πολιτικό δράμα μιάς όλόκληρης σειράς μεταρρυθμιστών τής παιδείας: αυτών γιά τούς όποιους ή διέξοδος στό γνώση είναι συνώνυμο του δρόμου γιά μιά καλύτερη ζωή, αυτών που άκριτα υιοθέτησαν (άκόμα κι αν δεν τή γνωρίζουν) τή γνωστή φράση τής Λούξεμπουργκ: «εάν ό πληθυσμός ήξερε, ό καπιταλισμός δεν θά κρατούσε ούτε σαράντα όκτώ ώρες», χωρίς όμως νά έχουν έναν άκριβή προσδιορισμό αυτού του «ήξερε». Κι όμως, τό πιο σημαντικό έδώ είναι άκριβώς αυτό τό προσδιορισμός τής γνώσης, στις σχέσεις της μέ τό άτομο. Δεν είναι περίεργο ότι αυτές οι αντίληψεις έπιζούν άκόμα στόν Έλλάδα: ή άρχαϊκή όργάνωση τής παιδείας επέτρεψε γιά καιρό σέ χαμηλής προέλευσης κοινωνικά στρώματα (ιδιαίτερα άγροτικά) νά άποκτήσουν γνώσεις, και χάρη σ' αυτές, κατά τή γνώμη τους, τήν κοινωνική άνοδο. Διάχυτη στόν έλληνική κοινωνία, αυτή ή αντίληψη ταυτίζει τή γνώση μέ τήν έλευθερία: έλευθερία πολιτικής σκέψης, άπαλλαγή από τις θρησκευτικές παρωπίδες, κατάκτηση τών πνευματικών θησαυρών τής άνθρωπότητας. Η άνθρωπιστική αυτή αντίληψη χαρακτηρίζεται από μιά προμηθεϊκή θέληση και ήθική: ή μετατροπή τών κοινωνικών σχέσεων μεταφέρεται προοδευτικά σέ ένα πρόβλημα προσπάθειας και καλής θέλησης: φωτοδότες του λαού, οι γνώσεις τόν βοηθούν νά άναδυθεί από τήν άγνοια όπου τόν είχαν ένταφίσει οι αντιδραστικές και σκοταδιστικές δυνάμεις. Η ιστορία έδειξε δυστυχώς ότι σ' όλο τόν δυτικό κόσμο, αυτή ή καλή θέληση άπέτυχε εξαιτίας τών αντικειμενικών συνθηκών τής ζωής του λαού. Η διέξοδος άπ' τήν κοινωνική και πολιτιστική μιζέρια έγινε έφικτή γιά μεμονωμένα μόνο άτομα λαϊκής προέλευσης, τά όποια άλλωστε δεν έκταναν παρά νά διακονίσουν στό συνέχεια τις παραδοσιακές άστικές σχέσεις μέ τή γνώση.

Η κριτική μας αυτή τών νέων περιεχομένων τής λαϊκής έπιμόρφωσης δεν συνεπάγεται βέβαια τήν άποδοχή του μηχανιστικού μοντέλου τής μετάδοσης γνώσεων που σέ μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζει σήμερα τήν εκπαιδευτική σχέση: ως όργανο, τό περιεχόμενο τής παιδείας είναι ή ιδιαίτερη μορφή που λαμβάνει ή γνώση προκειμένου νά ένταχθεί και νά συγκαταταχθεί στόν άγορά εργασίας. Βρίσκεται έτσι κατακερματισμένη σέ έπιμέρους αντικείμενα – που, επαγγελματικά έπικαιροποιημένα, συνιστούν τούς διάφορους τομείς – και ιεραρχημένη σύμφωνα μέ τις καθιερωμένες κοινωνικές ιεραρχίες αυτών τών τομέων. Αντιμέτωποι μέ αυτά τά σχήματα, οι έμπνευστές τών καινούριων πλαισίων τής λαϊκής έπιμόρφωσης προσπαθούν νά προωθήσουν τήν ιδέα μιάς παιδείας σέ αντίδιαστολή μέ τήν παραδοσιακή εκπαίδευση, μιάς παιδείας κριτικά τοποθετημένης. Γι' αυτό, ή σημερινή λαϊκή έπιμόρφωση προσπαθεί νά αντικαταστήσει τά «φθαρμένα» και ιδεολογικά περιεχόμενα μέ περιεχόμενα «ουσιαστικά» και «πραγματικά», δηλαδή περιεχόμενα που νά εξαρτώνται και νά έγκαλούν τήν κριτική σκέψη του εκπαιδευόμενου. Οι προθέσεις αυτές είναι σαφώς προοδευτικές. Όμως, όπως λέει μιά γαλλική παροιμία: «ό δρόμος προς τήν κόλαση είναι στρωμένος μέ καλές προθέσεις». Γιατί τό πρόβλημα τής άγοράς εργασίας και οι αντίφάσεις τής ένσωμάτωσης μιάς έστω και επαναστατικής παιδαγωγικής αντίληψης στις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, δεν εξορκίζονται. Ξεπερνιούνται ή δεν ξεπερνιούνται.

Άλλά τό ξεπέραςμα τής κατοχύρωσης τής έπιμέρους και εξειδικευμένης γνώσης, τής σχέσης δηλαδή του ατόμου προς τήν άγορά εργασίας, προϋποθέτει όρισμένες κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες άνυπαρκτες σήμερα και τών όποιων τά έρείσματα δεν μπορούν νά υποκατασταθούν από τή δραστηριότητα τής λαϊκής έπιμόρφωσης. Έξάλλου, έστω και μέ τή σημερινή τής μορφή, ή πρόσκτηση κάποιων επαγγελματικών γνώσεων όπως ή κοπτική-ραπτική ή ή μηχανολογία αυτοκινήτων έπιτρέπει στά λαϊκά στρώματα μιά έξοικονόμηση δαπανών που στό σημερινή περίοδο κρίσης και άνεργίας είναι συχνά δυσβάστακτες. Μαθαίνοντας δωρεάν μιά ξένη γλώσσα ή δακτυλογραφία, ό άνεργος άποκτά κάποιες γνώσεις που του είναι πολύ χρήσιμες σέ μιά προσπάθεια επαγγελματικής ένταξης, ό εργαζόμενος άποκτά μιά έπιπλέον εξειδίκευση ή γνώση, που θά τόν διευκολύνει στόν καθημερινή του άπασχόληση ή θά έπιτρέψει κάποια μεγαλύτερη επαγγελματική κινητικότητα.

Αυτά τά στοιχεία δεν είναι άξια περιφρόνησης από μιά έπιμόρφωση που θέλει νά λέγεται «λαϊκή». Και όμως: «Η πολιτική που άκολουθήθηκε από τούς υπεύθυνους τής λαϊκής έπιμόρφωσης τά προηγούμενα χρόνια έπιζητούσε νά τήν περιορίσει στόν εκμάθηση άπλών επαγγελματικών γνώσεων (κοπτικής-ραπτικής) ή στόν εξάσκηση κάποιου «χόμπι». Τό άποτέλεσμα ήταν διπλά καταστροφικό. Άπό τή μιά πλευρά οι γνώσεις που παρείχε ή λαϊκή έπιμόρφωση δεν συνδέονταν μέ τις άνάγκες τής άγοράς εργασίας ... από τήν άλλη, ή ταύτιση τής λαϊκής έπιμόρφωσης μέ τήν εκμάθηση ενός επαγγέλματος δεν ανταποκρινόταν στό στόχο τής πολύπλευρης ανάπτυξης τής προσωπικότητας του πολίτη» (Α. Κόκος, σ. 17-18). Αναρωτιέται εύλογα κανείς: α) πώς οι γνώσεις που θά παρέχονται από τήν άνανεωμένη λαϊκή έπιμόρφωση θά συνδεθούν μέ τις άνάγκες τής άγοράς εργασίας όταν δεν έχουν καν κατοχυρωθεί από ένα δίπλωμα; β) αν ή προσπάθεια γιά τή δημιουργία κοινωνικών προβληματισμών στους εκπαιδευόμενους δεν στηριχτεί στόν παροχή κατοχύρω-

μένων επαγγελματικών γνώσεων, ή προσέλευση στα τμήματα μάθησης δεν θα συνδέεται με την εξάσκηση κάποιου «χόμπι», και σταδιακά, αυτή ή προσέλευση δεν κινδυνεύει να περιοριστεί σε ένα αποκλειστικά γυναικείο πληθυσμό; Και σε μία τέτοια περίπτωση, πού θα βρίσκονται τα άποτελέσματα της θεσμικής και προγραμματικής ανανέωσης της λαϊκής επιμόρφωσης;

Συνοψίζοντας: ή αντίληψη πού επικρατεί για την ανανέωση των εκπαιδευτικών περιεχομένων της λαϊκής επιμόρφωσης τείνει να παρακάμψει τό κεντρικό πρόβλημα της ένταξης της επιμόρφωσης των ενηλίκων στα κοινωνικά και παραγωγικά πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας. Και όμως, κάθε εκπαιδευτικός θεσμός οργανώνεται όχι γύρω από την κατά πολύ μυθική εικόνα της γνώσης, αλλά γύρω από τό εξειδικευμένο και έμπορικό αντικείμενο αυτής της γνώσης πού τόν συγκροτεί. Στις παρούσες κοινωνικές σχέσεις, ή παραγνώριση αυτού του κατακερματισμού, ή σπασμοδική απομάκρυνση από τό κύκλωμα της προσφοράς και της ζήτησης, δεν αποδεσμεύει ούτε ανασυγκροτεί τή γνώση, δεν αναπροσδιορίζει τούς μηχανισμούς της μετάδοσης και της πρόσληψής της, αποδιοργανώνει μόνο τό θεσμό πού τήν παρέχει. Και τότε, όπως επισημαίνει τόν κίνδυνο ό Δ. Βεργίδης, ή λαϊκή επιμόρφωση «θά καταλήξει σε ένα γραφειοκρατικό μηχανισμό, και σε μερικά χρόνια θά έχουμε μία ακόμα βραδυκίνητη ύπηρεσία «κοινής όφελείας» πού θά στοιχίζει πολλά και θά προσφέρει λίγα» (*Αυτόμόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 16).

III. 'Η παιδαγωγική της λαϊκής επιμόρφωσης

'Η παιδαγωγική, ως μεθοδολογία της μετάδοσης γνώσεων, δεν αποτελεί μία δεδομένη και αμετάβλητη λειτουργία. Είναι τό προϊόν μιας κοινωνικής διαδικασίας στό χώρο της εκπαίδευσης. Όταν προσπαθεί νά θεωρήσει τόν εαυτό της σάν μία ξεχώρητη πρακτική, δημιουργημένη αποκλειστικά από τή μόνη διαπροσωπική σχέση των ατόμων σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, αυτομυθοποιεί τήν πραγματικότητά της και αποξενώνεται απ' αυτήν. Ξελέφτει τότε στόν παιδαγωγικό συναισθηματισμό και ιδεαλισμό: άνικανη νά πραγματοποιήσει τήν ανάλυση και νά κατανοήσει έτσι στή σφαιρικότητά τους τίσ συνθήκες πού δημιουργούν και καθορίζουν τίσ εκάστοτε πρακτικές και τούς προβληματισμούς της, ή παιδαγωγική αναγκάζεται νά συμβάλει (άθωα ή ενανώνια) στήν αναπαραγωγή του συστήματος πού καταδικάζει πιθανόν, αλλά από τό όποιο δεν μόρεσε νά δραπετεύσει. Έχουμε τότε τήν κρίση παιδαγωγικής και παιδαγωγών. 'Αριστα, σε μία τέτοια κρίση, μία αντιταρχική δήθεν παιδαγωγική, αναλύοντας τίσ κοινωνικές και πολιτικές λειτουργίες, τίσ αξίες, τίσ διαδικασίες, τό περιεχόμενο και τίσ μεθόδους μιας αντίπαλης παιδαγωγικής λογικής, μπορεί νά γίνει συνεργός της. «Μορφώνω έναν ενήλικα», γράφει ή Μ. Νασιάκου («Πώς μαθαίνει ό ενήλικας», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, 9, σ. 42-45), «σημαίνει ότι δημιουργώ έννοικούς όρους ώστε νά μόρεσει, στό μέτρο πού του είναι δυνατό, νά αναπτύξει όλη του τήν προσωπικότητα, νά αποκτήσει στοιχεία κάθε τάξης έτσι πού νά βοηθηθεί σε μία αυθεντική και ρεαλιστική προσαρμογή στό περιβάλλον του». 'Απαραίτητη στό χώρο τής επιμόρφωσης ενηλίκων, μία τέτοια παιδαγωγική πρακτική απαιτεί *συγκεκριμένη μεθοδολογία*.

Μία τέτοια πρακτική δεν μόρει ποτέ νά άρκείται σε «εύγενείς διακηρύξεις», ούτε σε γενικόλογη και ά-

φηρημένη «στάση άπέναντι στή μόρφωση πού προσανατολίζεται στήν άποβολή του κυριαρχικού και συμβατικού πνεύματος (;), στήν καλλιέργεια της έρευνητικής διάθεσης, της κριτικής σκέψης και της δημιουργικής έκφρασης, στόν αυτοκαθαρισμό (!) της προσωπικής και της κοινωνικής ζωής (!!)» (*Αυτόμόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 7). 'Όχι μόνο ή έλλειψη κάποιου προσδιορισμού άφαιρεί από τίσ ήχηρές αυτές λέξεις τήν ύποψια κάθε άκριβολογίας, αλλά ακόμα περισσότερο, ή άβασάνιστη χρήση τους δεν δείχνει παρά τήν τρομακτική άπουσία κάθε μεθοδικού πλαισίου σκέψης και έκφρασης. Κάτι τέτοιο δεν είναι παράδοξο όταν, για τούς έμπνευστές της ανανέωσης, κάθε μέθοδος ταυτίζεται με τήν άπειλή του τεχνοκρατισμού. Περισσότερο από παντού άλλου, οι άπόψεις πού εκφράζουν τή θέληση μιας παιδαγωγικής ανανέωσης χαρακτηρίζονται από άλαζονική ασάφεια, μόνη ικανή νά καλύψει τά κενά της προχειρότητας και του έρασιτεχνισμού. Κυρίαρχη αντίληψη, αυτός ό έρασιτεχνισμός προάγει χωρίς διαταγμό τό «μεράκι» σε βασικό άγωγό της σωστής αντιταρχικής εκπαίδευσης, σε βασικό χαρακτηριστικό του «καλού έπιμορφωτή» (βλ. *Αυτόμόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 15 και 19).

'Ο άνορθολογισμός πού διέπει αυτή τήν αντίληψη³ δεν είναι τυχαίος: συνήθως, ή λειτουργία του συνίσταται στήν έπιβολή της αυθαιρεσίας, τόσο στό μεθοδολογικό επίπεδο όσο και στήν καθημερινή πρακτική: συχνά, ως γνωστόν, αντιταρχικές δηλώσεις, αυταρχικές εκδηλώσεις και αυθαίρετες πρωτοβουλίες συμβαδίζουν και άλληλοκαλύπτονται.⁴ Γιατί, ακόμα και στό άτομικό επίπεδο, ό αυταρχισμός δεν είναι μόνο (και δεν είναι ίδίως) μία στάση του προσώπου άπέναντι στή διαδικασία της μάθησης, δεν είναι μόνο μία «κακή συνήθεια» των εκπαιδευτικών: είναι πολύ πολύ περισσότερο άποτέλεσμα της έλλειψης προβληματισμού και της παραγνώρισης των μηχανισμών της μάθησης και της κατανόησης: ή όποιαδήποτε μετάδοση γνώσεων στοχεύει όποσδήποτε στή μετατροπή του εκπαιδευόμενου και σ' αυτή τή μετατροπή ένυπάρχει πάντα μία «βία». Οι αντίστασεις του μαθητευόμενου στή μετατροπή του μειώνονται μόνο όταν ή διαδικασία της εκμάθησης γίνει παράγωγο της εφεύρεσης και της δραστηριότητας του εκπαιδευόμενου ατόμου. «'Ο ρόλος του διδάσκοντα», γράφει ή Μ. Νασιάκου, «ό σκοπός του, ό κύριος στόχος του είναι... νά βοηθήσει τόν εκ-

3. 'Ετσι, στό πρώτο σεμινάριο έπιμορφωτών Αττικής (25.2.83) άκούστηκε τό έξης: «Χρειάζεται κέφι και μεράκι. Τα διπλώματα δεν είναι αυτά πού κάνουν τόν άνθρωπο. Ποσοί διδάκτορες δεν γράφουν με όμικρον τό κοινωνιολόγος»;

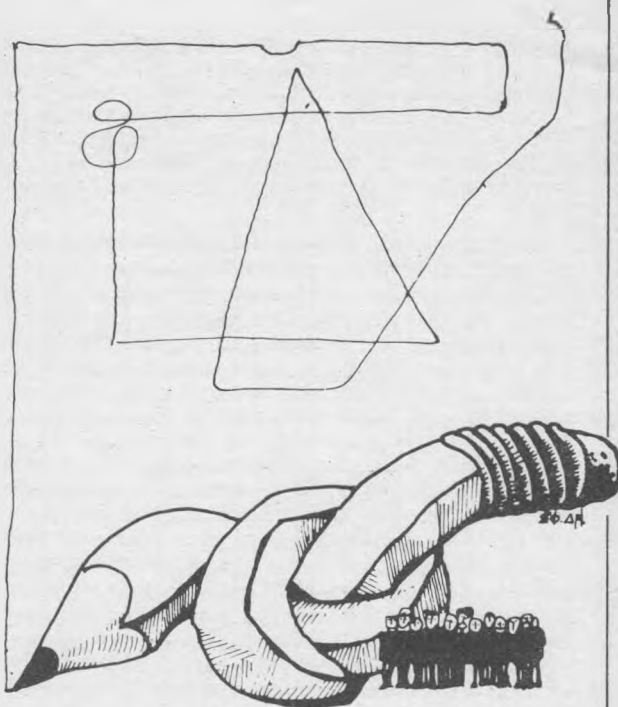
4. Στο χώρο της λαϊκής επιμόρφωσης ένα παράδειγμα αυθαιρεσίας και αυταρχικότητας ήταν ό τρόπος της έπιλογής των ΣΛΕ: μετά τή συμπλήρωση ενός έτερόκλητου «έρωτηματολογίου έπιλογής» των ύποψηφίων στίς θέσεις των ΣΛΕ, μία έπιτροπή πραγματοποίησε τήν έπιλογή άξιολογώντας τίσ άπαντήσεις, χωρίς όμως ποτέ νά ανακοινώσει στους άξιολογούμενους τά κριτήρια αυτής της άξιολόγησης. Αυτή ή «αδιάβλητη και άξιοκρατική διαδικασία» έπισφραγίστηκε με μία εκ των ύστερων διανομή ανακοινώσεων πού διαβεβαίωναν ότι ή έπιτροπή «συνεδρίασε 4 φορές σε ολομέλεια για τόν καλύτερο προσδιορισμό των (πάντα άγνωστων) στους κοινωνούς θνητούς) κριτηρίων». Και όμως, μία από τίσ βασικότερες άρχές της αντιταρχικής παιδείας είναι ή σαφής πληροφόρηση στους άξιολογούμενους για τά κριτήρια βάσει των οποίων θά άξιολογηθούν οι επιδόσεις τους. Είναι επίσης γνωστό ότι ή ασάφεια έπιτρέπει τήν ύποκατάσταση της αντικειμενικότητας από τόν ύποκειμενισμό και του όρθολογισμού από τή διαίσθηση.

παιδευόμενο να οικοδομήσει τα στάδια εκείνα που είναι απαραίτητα για να αποκτήσει γνώσεις... 'Η εκπαίδευση των ενηλίκων θα πρέπει να είναι πολύ συγκεκριμένη, πρακτική, χρήσιμη, άποδοτική και να μην καταλήγει σε μία εκπαίδευση άφρημένη, θεωρητική, ανεδαφική, σε μία επιμόρφωση γενική, περιττή και που μπορεί μάλιστα να αποβεί και νοσηρή» (σ. 44-45).

'Η στομφώδης «παιδαγωγική της αυτομόρφωσης» ταλαντεύεται ανάμεσα σε σωστές μά κοινοτυπες πιά διαπιστώσεις και τον παιδαγωγισμό. Αυτός ο παιδαγωγισμός, περιορισμένος στην αναδιτύπωση της σχέσης «εκπαιδευτικού — εκπαιδευόμενου», στην επιδίωξη του να αναδιαρθρώσει το μηχανισμό, αυτή τη φορά, της μετάδοσης γνώσεων, χαρακτηρίζεται από μία γενική και περιορισμένη συνάμα αντίληψη του εκπαιδευτικού προβλήματος: η προώθηση μίας προβληματικής για την αποτελεσματικότητα των παραδοσιακών παιδαγωγικών μεθόδων είναι απαραίτητη, αλλά δεν αρκεί για μία ολοκληρωμένη τοποθέτηση του ζητήματος.

'Η προσπάθεια, λόγου χάρη, για τη μείωση του αυταρχικού κύρους του διδάσκοντος, προϋποθέτει, για να είναι αποτελεσματική, μία συνολικότερη αναδιάρθρωση της γνώσης και της χρήσης της. 'Αντίθετα, η αντίληψη που διαφαίνεται μέσα από τις απόψεις που εκφράζει η σημερινή λαϊκή επιμόρφωση μοιάζει να τοποθετεί την ακαταλληλότητα της παιδαγωγικής μεθόδολογίας στη «ρίζα του κακού». 'Η ερώτηση που μπαίνει είναι: βρίσκεται πράγματι στη «ρίζα» ή μήπως είναι προϊόν ενός πλατύτερου κοινωνικού μηχανισμού διάρθρωσης, μετάδοσης, εμπέδωσης και χρήσης γνώσεων;

Ταυτίζοντας τα ερείσματα της πολιτικής συνειδητότητας με κάποιες συγκεκριμένες «ανταλλαγές εμπειριών» ανάμεσα στους επιμορφωόμενους και τους επιμορφωτές (έκτός τόπου, γιατί μακριά από τις συνθήκες που καθορίζει ο χώρος και η φύση της εργασίας: εκτός χρόνου, γιατί έξω από τις ιστορικά καθορισμένες στιγμές της πόλωσης, της διεκδίκησης και της κρίσης), οι αντιλήψεις αυτές είναι στην πραγματικότητα εικονοκλαστικές. Καθρεφτίζουν μία στείρα (επειδή μηχανιστική) θέση, γιατί, μέχρις αποδείξεως του αντιθέτου, η ισότητα των πολιτών απέναντι στη γνώση δεν είναι ή άμεση ούτε η έμμεση συνέπεια της καταστροφής της παραδοσιακής παιδαγωγικής σχέσης. Μία θέση άλλωστε μηδενιστική, γιατί στη μάχη κατά των αυταρχικών και άλλων ιδεολογικών αντιλήψεων της παιδαγωγικής, η άποψη αυτή πετάει στα σκουπίδια την επιστήμη μαζί με την ιδεολογία: έξω από τις συχνές προφορικές διακηρύξεις περί της μικρής σπουδαιότητας των πανεπιστημιακών διπλωμάτων, οι ειρωνικές νύξεις για τη δυνατότητα της επιστήμης να προσφέρει τα «φύτα» της στο χώρο της επιμόρφωσης των ενηλίκων, δεν απουσιάζουν: «Πρωταρχική σημασία για τους συμμετέχοντες σε ομάδες μάθησης δεν έχει το ερώτημα αν το αντικείμενο που πραγματεύονται έχει ήδη ερευνηθεί από ειδικούς επιστήμονες, όποτε θα μπορούσαν να διαβάσουν τα πορίσματά τους, αλλά το γεγονός ότι αυτοί οι ίδιοι γίνονται ερευνητές των προβλημάτων που τους θέτει η δική τους ζωή» (Αυτομόρφωση, τευχ. 1, σ. 33). 'Αποψη κατεξοχήν άφρημένη: η «δική τους ζωή» βάζει στους ανθρώπους προβλήματα, παραδείγματα χάρη, βλάβης της μηχανής των αυτοκινήτων τους. 'Όσο «ερευνητές» κι αν γίνουν των προβλημάτων αυτών, στο μέτρο που είναι σοβαρά (γιατί αν δεν είναι, κανένας δεν χρειάζεται να καταταχθεί σε ένα τμήμα μάθησης), χωρίς τα πορίσματα και τις τεχνικές εφαρμογές της μηχανικής, χωρίς την α-

πλευρίας μετάδοση συγκεκριμένων γνώσεων, δεν θα διορθώσουν τις μηχανές παρά με μία μεγάλη χρονοτριβή, η οποία και αφαιρεί κάθε λόγο ύπαρξης από το αντίστοιχο τμήμα μάθησης της λαϊκής επιμόρφωσης.

Βέβαια, οι απόψεις αυτές δεν αναφέρονται σε «ποταπές» μηχανές αυτοκινήτων, αλλά σε πιο ύψηλης στάθμης, «ευγενή» γνωστικά αντικείμενα, όπως η αντιμετώπιση των παιδιών από τους γονείς, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί κ.λπ. 'Αλλά και πάλι: έξω από τα συνηθισμένα διλήμματα ηθικής ή οικονομικής φύσης, ως που μπορεί να είναι παραγωγική ή εμπειρική διερεύνηση των ανθρώπων που πηγαίνουν στη λαϊκή επιμόρφωση ακριβώς επειδή το κοινωνικό σύστημα κατανόησης της γνώσης τους στέρησε την ορθολογική μέθοδο κατανόησης των φαινομένων, επειδή δηλαδή είναι λίγο ή περισσότερο εξόριστοι από το κύκλωμα της μόρφωσης; Και τότε, μία έμμεση παιδαγωγική επέμβαση, μία «μαιευτική» έστω, δεν θα αναλάβει άραγε να προωθήσει και να κάνει κατανοητές κάποιες γνώσεις που λείπουν από τους επιμορφωμένους και στην επεξεργασία και ανάπτυξη των οποίων η επιστήμη έχει σημαντικά συμβάλει; 'Ακόμα, η «μαιευτική» δεν είναι μία από τις πιο αυταρχικές παιδαγωγικές μεθόδους που έχουν ιστορικά υπάρξει;

Χωρίς αμφιβολία, στο επίπεδο της διαπροσωπικής σχέσης διδάσκοντα-διδασκόμενου ή εκπαιδευτική λειτουργία βρίσκει την τέλεια ιδιομορφία της. Οι άβασανιστες γενικότητες και τα περιορισμένης εμβέλειας στερεότυπα δεν βοηθούν όμως στην όρθη κατανόηση και ορθολογική αντιμετώπιση του πιο καυτού κεντρικού προβλήματος που περιμένει τη λύση του: με ποιά συγκεκριμένα θεωρητικά εργαλεία θα εφοδιαστούν οι επιμορφωτές για να επιτελέσουν το μεγαλεπήβολο έργο που τους ζητείται;

IV. Πικρές πραγματικότητες, πικρές προοπτικές

Σίγουρα, καμιά ριζική κοινωνική αλλαγή δεν μπορεί να συντελεστεί χωρίς την εκ βάθρων μετατροπή του θεσμικού συστήματος. 'Από την άλλη, κανένα θεσμι-

κό πλαίσιο δέν είναι «επαναστατικό» όταν απουσιάζει ή επανάσταση. Κι όμως, ο γενικός στόχος της λαϊκής επιμόρφωσης είναι επαναστατικός, αφού, όπως λέγεται, ή προσπάθεια συνίσταται στό νά δώσει στό λαϊκό στρώμα τή δυνατότητα «νά αποφασίζουν οι ίδιοι γιά τήν τύχη τους». Δημιουργείται έτσι ένα κλίμα ουτοπίας, όπου, προοδευτικά, ή διάσταση ανάμεσα στις πραγματικές δυνατότητες και τίς φιλοδοξίες της λαϊκής επιμόρφωσης τείνει νά μετατραπεί σέ άγεφύρωτο και ήτερογενές χάσμα. Διατηρείται μιά έπιμονη σύγχυση ανάμεσα στή συνολική άλλαγή αυτού του θεσμικού συστήματος (ως προϋπόθεση γιά τήν πραγμάτωση των στόχων τής λαϊκής επιμόρφωσης) και τή μετατροπή ενός μόνο θεσμού μέσα σέ στάσιμα κοινωνικά πλαίσια. Έτσι, ή άπουσία ενός ουσιαστικού προβληματισμού γιά τήν άγορά εργασίας, στό σύνολο του εκπαιδευτικού θεσμού, στις οικογενειακές σχέσεις, στις συνθήκες κυρίως τής καθημερινής άπασχόλησης του εργαζόμενου, τείνει νά κλείσει τό δρόμο στήν άνάπτυξη τής όλης έναλλακτικής επιμορφωτικής στρατηγικής. Κάτι τέτοιο μεταφράζεται πάντα σέ μιά στασιμότητα τής κατάστασης — μιάς κατάστασης άνίκανης πιά νά ξεελιχθεί και νά προτείνει δημιουργικές λύσεις στις άντιφάσεις της, σέ χρόνια κρίση και στό έσωτερικό τής όποιας διατηρούνται μιά σειρά μύθων, από τους όποιους ο πιο εκπληκτικός είναι αυτός τής άπερίοστης έμπιστοσύνης στις παιδαγωγικές δυνατότητες ενός ριζοσπαστικού θεσμού.

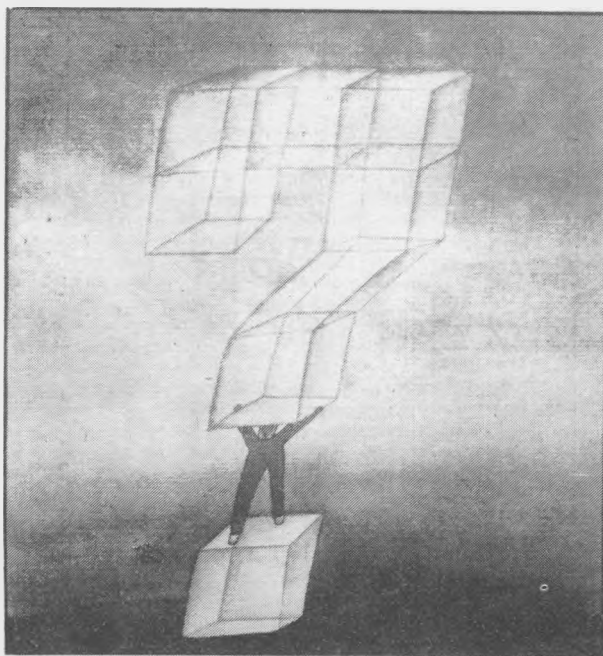
Συνοπτικά, σχηματίζει κανείς τήν έντύπωση ότι ή λαϊκή επιμόρφωση ψάχνει νά βρεί τήν ταυτότητα της ανάμεσα σέ τρεις άσυμφιλίωτους σχεδόν πόλους: τήν παροχή πιο έκσυγχρονισμένων γνώσεων, τή μεσσιανική προσφορά «άπελευθερωτικών μηνυμάτων» στό λαϊκό στρώμα και τήν άνάδειξη τής αυθόρμητης έμπειρίας και συμμετοχής του λαού στόν επιμορφωτικό πειραματισμό σέ παιδαγωγικό, πολιτιστικό και κοινωνικό καταλύτη. «Όπως έπισημαίνει ο Δ. Βεργίδης, γιά νά πετύχει «ή λαϊκή επιμόρφωση θά πρέπει νά καταφέρει νά πείσει, νά κινητοποιήσει, νά έμπνεύσει καινούριες ιδέες, λύσεις, πρωτοβουλίες, νά στηριχθεί και νά ύποστηριχθεί από όλες τίς λαϊκές δυνάμεις, νά άντιμετωπίσει άποτελεσματικά τά γραφειοκρατικά έμπόδια και τήν άντίστοιχη νοοτροπία» (*Αυτομόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 16). Στο σχεδιασμό όμως και στήν πορεία αυτής τής άναζήτησης μιάς ταυτότητας, τά άναπάντητα έρωτήματα δέν εξαφανίζονται, μένουν άνοιχτά. Η δυσπιστία δέν θά προέλθει μονάχα από κάποιες «δυνάμεις άδρανείας», θά προέλθει κυρίως από τήν προχειρότητα τής πρακτικής και τής διατύπωσης των έναλλακτικών προτάσεων τής λαϊκής επιμόρφωσης. Άλλωστε, άκόμα και νά μπορούσαν νά ύποστηρίξουν τό νέο θεσμό (μέ ποιούς άκριβώς τρόπους), οι «λαϊκές δυνάμεις» (ποιές άκριβώς;) δέν θά εξαφάνιζαν ως διά μαγείας τά «γραφειοκρατικά έμπόδια»: στις σημερινές κοινωνίες, ή γραφειοκρατία είναι συχνά ή δυσβάστακτη έγγύηση μιάς χρηστής διοίκησης, χωρίς τήν όποία, ή κατηγορία τής διασπάθισης του δημοσίου χρήματος άπειλεί συνεχώς τή λειτουργία των θεσμών.

Άπέναντι στήν ύποτονική λειτουργία τής λαϊκής επιμόρφωσης από τό 1954 πού οργανώθηκε γιά πρώτη φορά ως σήμερα, ή αναδιοργάνωση των θεσμικών της πλαισίων, των προγραμμάτων και των μεθόδων της είναι άναμφισβήτητη ή άπαραίτητη προϋπόθεση γιά μιά πιο ζωντανή άνάπτυξη του θεσμού. Αυτό όμως σημαίνει άπομάκρυνση όχι μόνο από τή στασιμότητα στό επίπεδο τής όργάνωσης και των ιδεών, αλλά και από τον έρασιτεχνισμό και τά παράγωγά του: τήν ιεραπο-

στολική άντίληψη τής επιμόρφωσης, τό παιδαγωγικό «μεράκι», τον κοινό συναισθηματισμό. Ο ένθουσιώδης έθελοντισμός, σάν ύποκατάστατο και όχι σάν παράγωγο ενός όρθολογικού σχεδιασμού του εκπαιδευτικού συστήματος, παρουσιάζει όλα τά μειονεκτήματα του άνορθολογισμού πού τή διέπει. Μερικά από τά συμπτώματα είναι:

1) Η άνισομερής άνάπτυξη τής λαϊκής επιμόρφωσης ανάμεσα στό άστικά κέντρα και τήν ύπόλοιπη Ελλάδα: πράγματι, γύρω από τον άξονα «αυτοδιαχείριση — συνεταιρισμός», και στηριγμένη στις πρωτοβουλίες μερικών στελεχών τής έπαρχίας, ή λαϊκή επιμόρφωση θά γνωρίσει μιά παροδική, μά γρήγορη άνάπτυξη στις άγροτικές και ήμιαγροτικές περιφέρειες. Άντίθετα, στό άστικά κέντρα, ή συστηματική έφαρμογή των σημερινών άντιλήψεων, τόσο στό επίπεδο του περιεχομένου όσο και στό επίπεδο των μεθόδων θά σημάνει τήν άρχή μιάς σταδιακής περιθωριοποίησης του θεσμού — πού δέν θά άργήσει άλλωστε νά βρεί άντίκτυπο και στήν έπαρχία. Έτσι, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις, ή λαϊκή επιμόρφωση θά βρεθεί σύντομα μπροστά στό δίλημμα: νά εφαρμόσει τίς νέες της άπόψεις και, παύοντας ουσιαστικά νά επιμορφώνει, νά περιθωριοποιηθεί ή νά μόν άλλάξει τίποτα από τή μέχρι σήμερα λειτουργία του θεσμού και νά συνεχίσει νά φυτοζωεί;

2) Η έλλειψη ιδεολογικής ομοιογένειας και ή άπουσία συντονισμού ως παράγωγα τής προγραμματικής άσάφειας και τής άντινομίας στις κυρίαρχες άντιλήψεις γιά τό επιμορφωτικό ζήτημα. Χωρίς κανένα περιοριστικό πλαίσιο αναφοράς και άνάπτυξης των επιμέρους πρωτοβουλιών των στελεχών τής λαϊκής επιμόρφωσης, ή ύποκειμενική αξιολόγηση και έρμηνεία των συγκεχυμένων άπόψεων γιά τήν όργάνωση και τή λογική τής επιμόρφωσης δέν μπορεί παρά νά παράγουν παρεξηγήσεις, συγκρούσεις και τάσεις άυτονόμησης. Οι άπόψεις πού εκφράζονται γιά τήν άποκέντρωση παραδείγματος χάρι, ή καταγγελία τής λογικής του «κράτους Λεβιάθαν», είναι δυνατόν νά δη-

μιουργήσουν, ακριβώς επειδή είναι μηχανιστικές και άσφαφες, παρερμηνείες και σφάλματα.⁵

3) Η σύγκρουση ανάμεσα στα «πρακτικά» και τα «θεωρητικά» στελέχη της λαϊκής επιμόρφωσης είναι αναπόφευκτη μέσα σ' αυτές τις συνθήκες. Το «εχθρικό κλίμα» που επικρατεί ανάμεσα στους υπεύθυνους των επιμορφωτικών κέντρων (ΥΚ) και τα Συμβούλια Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΣΛΕ), ιδιαίτερα στην Αττική, καθρεφτίζουν απ' αυτή την άποψη την τάση αποκρυστάλλωσης των προγραμματικών αντιπαραθέσεων στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων. Ένώ κάποιοι επιμένουν να θεωρούν αυτή τη δυσπιστία παράγωγο φιλοδοξιών, ζηλοφθονιών και άλλων ψυχολογικών αιτίων ανάμεσα στους Υ.Κ. και τα ΣΛΕ, είναι σαφές ότι η ρίζα της διαφωνίας δεν βρίσκεται μόνο στην αλληλοκαλύψη των αρμοδιοτήτων, αλλά στην αντιπαράθεση ανάμεσα σε μία πρακτική και άμεση άποψη της πραγματικής κατάστασης και των δυνατοτήτων (από τους Υ.Κ.) και μία «απ' υψηλού» ιεραποστολική αντίληψη της λαϊκής επιμόρφωσης από τα ΣΛΕ. Άλλωστε, πιθανόν λόγω αντιαυταρχισμού, βούλησης για την άπυξη μιας άποκεντρωμένης, δημιουργικής, πρωτόβουλης και δημοκρατικής συμμετοχής των εργαζομένων στα προβλήματα που τους απασχολούν, η λειτουργία της λαϊκής επιμόρφωσης, σήμερα όπως και χθές, δεν αφήνει κανένα περιθώριο επίδρασης των Υ.Κ. στις κατευθυντήριες γραμμές του θεσμού...

Απέναντι σε μία τέτοια κατάσταση, και με επίγνωση των ιδεολογικοπολιτικών προεκτάσεων των προσπαθειών μεταμόρφωσης του θεσμού, δεν μπορεί κανείς εύκολα να προτείνει νέες αναδιαρθρώσεις. Πιθανόν όμως η λύση να βρίσκεται περισσότερο στη δημιουργία ενός ενιαίου φορέα της όλης επιμορφωτικής δραστηριότητας ενήλικων στην Ελλάδα. Γιατί αν, τόσο οι επιμέρους απόψεις, επαγγελματικές και συνδικαλιστικές, όσο και οι γνώμες της τοπικής αυτοδιοίκησης έχουν μεγάλο βάρος στη διαμόρφωση της ακριβείας της επιμορφωτικής πολιτικής, ο ενιαίος χαρακτήρας της απαιτεί μία κεντρική πολιτική βούληση που θα καθορίζει τους γενικούς άξονες της επέμβασης και τους βασικούς εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς. Ένας τέτοιος προγραμματισμός απαιτεί τη στελέχωση και την αρτιότερη επιμόρφωση των επιμορφωτών, τη δημιουργία δηλαδή ενός σταθερού και συγκεκριμέ-

νου επιμορφωτικού προσωπικού, κατάλληλα εκπαιδευμένου τόσο σε παιδαγωγικά, ψυχολογικά και τεχνικά θέματα, όσο και στο επίπεδο της ειδικής θεωρητικής τους κατάρτισης. Μία τέτοια επιμόρφωση των επιμορφωτών απαιτεί με τη σειρά της ένα εξειδικευμένο προσωπικό και συγκροτημένα θεσμικά πλαίσια.⁶ Απαιτεί ακόμα μία συστηματική επεξεργασία της διδασκόμενης θεματολογίας – στην οποία μπορεί και θα ήταν καλό να συμπεριλαμβάνεται μία κριτική θεώρηση των κινήτρων και των αποτελεσμάτων της επιμορφωτικής δραστηριότητας και λογικής. Προϋποθέτει τέλος μία στιβαρή μεθοδολογία, τόσο στο επίπεδο της παιδαγωγικής, όσο και στο επίπεδο της γενικότερης κοινωνικής αντίληψης του θέματος της επιμόρφωσης ενήλικων.

Τόσο μίας τέτοιας επιμόρφωσης, κατοχυρωμένης στην αγορά εργασίας, θά μπορούσε άλλωστε, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες των επιμορφωόμενων, να επιτρέψει και την οικονομική συμμετοχή τους στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα – του οποίου η διάρκεια καθορίζεται από το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων και το είδος του διδασκόμενου γνωστικού αντικείμενου. Βέβαια, η επιμόρφωση ενήλικων προϋποθέτει την ύπαρξη των απαραίτητων *έξω-σχολικών* χώρων – ή οικονομική συμμετοχή όμως των εκπαιδευόμενων αποτελεί ένα έσοδο, ελαφρύνοντας έτσι το κόστος της συνολικής προσπάθειας για τον κρατικό φορέα.

Βέβαια, μία τέτοια μορφή οργάνωσης δεν δραματίζεται κοσμογονικές κοινωνικές μετατροπές. Δραματίζεται πιθανόν μία καλύτερη μόνο των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης των ενήλικων – συνθήκες που καλύτερα σε όρισμένες ιστορικές στιγμές τους επιτρέπουν να δραματίζονται και να οργανώνονται μόνοι τους. Πιθανόν ακόμα να μην δραματίζεται τίποτα: καμιά φορά τα ακαθόριστα όραματά είναι συνώνυμα του ιδεολογικού άφιονισμού. Είναι τότε καλύτερα να μπορεί κανείς να κρίνει σωστά τα όρια του ριζοσπαστισμού μιας κοινωνικής προσφοράς, και αντί να την εξυψώνει αυθαίρετα στους ούρανοους, να την αντιμετωπίζει στη σχετικότητα της ιστορικής και καθημερινής της υπόστασης.

«Μά δεν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στη βούληση για κάποια ριζική αλλαγή και στο μεταρρυθμιστικό έκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος που απευθύνεται στους ενήλικες;», θά μπορούσε να ρωτήσει κανείς. Και βέβαια υπάρχει – και δεν λύνεται ποτέ με την ιεραποστολική αντίληψη και τον φρασ τεχνικό ακτιβισμό. Ο προβληματισμός δεν δημιουργείται με τα όραματά της «πρωτόβουλης δραστηριότητας» των πολιτών, δημιουργείται από τις κοινωνικές αντιθέσεις, από τις συγκρούσεις, από την πράξη. Και η λαϊκή επιμόρφωση φαίνεται ότι δεν θεί να καταλάβει ότι η λύση αυτών των αντιθέσεων δεν μπορεί να είναι τίποτ' άλλο από *πολιτική*: τέτοιες λύσεις ποτέ καμιά λαϊκή επιμόρφωση δεν μπορεί να προσφέρει. Και επιθυμώντας να προσφέρει κάτι που δεν μπορεί και ούτε κανείς της ζητάει, δεν προσφέρει αυτά που μπορεί και που όλοι οι ενήλικοι έχουν δικαίωμα να απαιτούν απ' αυτήν: *μία πραγματική επιμόρφωση*.

Ναί, υπάρχουν σίγουρα αντιπαραθέσεις στην προσπάθεια μιας ορθολογικής προοδευτικής μεταρρύθμισης της επιμόρφωσης ενήλικων. Μά πιθανόν, η φύση να χαρακτηρίζεται ακριβώς από την ιδιότητα της να αγκαλιάζει και να λογίζεται την αντίφαση χωρίς να χάνει γι' αυτό την ικανότητά της να λειτουργεί.

5. Ο Δ. Βεργίδης αναρωτιέται: «γιατί να αποτελεί το κράτος το βασικό φορέα της λαϊκής επιμόρφωσης; Πώς είναι δυνατόν να αναληφθούν τοπικές πρωτοβουλίες στην επίλυση των προβλημάτων τους μέσα από ένα κρατικό θεσμό»; (*Αυτομόρφωση*, τεύχ. 1, σ. 16). Δεν θά ασχοληθούμε εδώ με την ανάλυση της περιεργής αντίληψης του Δ. Βεργίδη για το κράτος του οποίου, όπως φαίνεται κατά τον Βεργίδη, η τοπική αυτοδιοίκηση δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο. Μία τέτοια ανάλυση – πιθανόν απαραίτητη – θά μās έφερε μακριά από το θέμα μας. Θά πούμε μόνον ότι οι «άντικρατικές» απόψεις και οι αφηρημένες δοξασίες για τις ριζοσπαστικές δυνατότητες της αυθόρμητης πρωτοβουλίας των πολιτών – απόψεις που έχουν ιστορικά έκφραστεί από μερικά τμήματα του παγκόσμιου προοδευτικού κινήματος – τείνουν να παραγνωρίσουν ότι στις σημερινές κοινωνικές σχέσεις, τι δεν ανήκει στο κράτος ανήκει στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Η συλλογικότητα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας δεν ανατρέπει σε τίποτα αυτές τις κυρίαρχες σχέσεις, όπως και η αυθόρμητη και η άνοργάνωτη συμμετοχή των πολιτών για την επίλυση των προβλημάτων τους, δεν αποτελεί αυτόματα και στρατηγική ρήξης με το σύστημα.

6. Άς σημειωθεί ότι, σε όρισμένες χώρες, η επιμόρφωση των επιμορφωτών γίνεται στα πανεπιστήμια.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΥΠΡΟ

του Χαράλαμπου Παπαγεωργίου

1. Γενικά περί θαυμάτων

Ο όρος «οικονομικό θαύμα» έχει εισέλθει για τὰ καλά στο λεξικό τῶν Κυπρίων. Χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα ἀπὸ τὰ κυβερνητικὰ ἐνημερωτικὰ ἔντυπα καὶ μέσω αὐτῶν ἀπὸ τὸν ντόπιο καὶ ξένο τύπο.¹ Ἐπιπρόσθετα, ὁ μέσος Κύπριος αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του σὰν συμμέτοχο στοῦ «θαύμα». Συνήθως γίνεται διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στοῦ πρώτου «οικονομικό θαύμα», πού ἀναφέρεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς κυπριακῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία ὡς τὴν εἰσβολή, καὶ στοῦ δευτέρου «οικονομικό θαύμα», πού χαρακτηρίζει τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο τῆς ἐπούλωσης τῶν πληγῶν τῆς εἰσβολῆς καὶ ἀκολούθως τῆ θεαματικῆς οἰκονομικῆς ἀνοδοῦ πού ξεπέρασε τὰ προπολεμικὰ μεγέθη.

Ὅμως, ὁ ὅρος «θαύμα» εἶναι περιοριστικὸς γιατί ἐξαρχῆς εἶτε ἀμφισβητεῖ τὴ δυνατότητα κάποιας ἐξήγησης εἶτε, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἐξηγεῖται μὲ ἐξίσου ἀσαφεῖς ἐκφράσεις ὅπως ἡ «εὐσυνειδησία» ἢ τὸ «φιλοπρόοδο» τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ. Ἄν ἀφαιρέσουμε τὰ στοιχεῖα τῆς ὑπερβολῆς καὶ τοῦ αὐτοθαυμασμοῦ, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἀκλόνητο τὸ γεγονός πῶς ἡ κυπριακὴ οἰκονομία πού κληρονόμησε τὸ ἀνεξάρτητο κυπριακὸ κράτος, ὕστερα ἀπὸ τὸ συμβιβασμὸ τῆς Ζυρίχης, κατόρθωσε στὰ 14 πρῶτα χρόνια τῆς ἀνεξαρτησίας νὰ ἐξασφαλίσει, κατὰ ἀναλογία στὶς τάξεις τῶν Κυπρίων, τὸ δεύτερο κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα στὴν περιοχὴ μετὰ τὸ Ἰσραὴλ. Κατόρθωσε, ἐπίσης, ὄχι μόνο νὰ ξεπεράσει τὰ πλήγημα τῆς εἰσβολῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ παραπέρα μὲ θεαματικὸς ρυθμὸς καὶ νὰ παραμένει καὶ σήμερα ἀρκετὰ σταθερὴ σὲ πείσμα τῆς διεθνούς οἰκονομικῆς ὑφους.

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ οἰκονομικὸ μέρος μιᾶς πλιό ἐκτενούς ἐργασίας πού πραγματεύεται τὶς διαδικασίες ἐνσωμάτωσης τῶν κυπρίων προσφύγων στὴν μεταπολεμικὴ κοινωνία τοῦ νότου.

1. Για τὰ ἄρθρα τοῦ ξένου τύπου βλέπε τὰ ἔτησια *Press Review* τοῦ Γραφείου δημοσίων πληροφοριῶν. Τὰ περισσότερα ἀναφέρονται στοῦ «οικονομικό θαύμα».

Ἡ ἀπομυθοποίηση τῶν «θαυμάτων» δέν μπορεῖ νὰ γίνει μέσα ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση τῶν στοιχείων πού περιέχουν οἱ στατιστικὲς, καὶ πού ἐπιβεβαιώνονται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πρακτικὴ τοῦ πληθυσμοῦ. Οὔτε βέβαια μέσα ἀπὸ ἀμφισβητήσιμα σχήματα τοῦ τόπου «μητρόπολη — περιφέρεια»² καὶ τὰ συναφή. Ὅμως, μιά κριτικὴ ἐξέταση τῶν συντελεστῶν αὐτῆς τῆς πορείας καθὼς καὶ τῶν ἐπιλογῶν τοῦ κρατικοῦ προγραμματισμοῦ μπορεῖ νὰ προσφέρει μερικὲς ἐνδείξεις, μιά καὶ πλήρεις ἐξηγητικὲς ἐρμηνεῖες δέν ἔχουν προταθεῖ μέχρι τώρα. Θὰ ἀναρωτηθεῖ κάποιος γιατί πρέπει νὰ ἐπιμεινουμε τόσο σὲ οἰκονομικὰ θέματα μιά καὶ τὸ θέμα μας εἶναι οἱ πρόσφυγες. Ἡ προφανὴς ἀπάντηση πῶς τὸ (δευτέρου) «οικονομικό θαύμα» ἔλυσε τὰ πλιό σημαντικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα τῶν Κυπρίων προσφύγων δέν εἶναι ἐπαρκῆς. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη καὶ ἀνάπτυξη μετὰ τὸ '74 δέν ἔγινε γιὰ τοὺς πρόσφυγες, ὅπως εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀποψη, ἀλλὰ, σὲ σημαντικό βαθμὸ, χάρη στοὺς πρόσφυγες.

2. Τὸ πρῶτο «θαύμα»: Ἐπὸ τὴν ἀνεξαρτησία στὴν εἰσβολή

Εἶναι ἀναγκαῖο, πρὶν προχωρήσουμε στοῦ ὑπὸ ἐξέταση θέμα, νὰ παραθέσουμε ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς οἰκονομίας τῆς Κύπρου ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στοῦ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία ὡς τὴν εἰσβολή. Ἡ σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι μεγάλη καὶ μάλιστα ὄχι μόνο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη. Ὅποιαδήποτε ἀλλαγὴ πού ἐπέφερε ὁ πόλεμος, θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ ὡς ἀλλαγὴ αὐτῶν τῶν δεδομένων. Ἐπίσης, ἡ ὑποδομὴ στὴν ὁποία στηρίχτηκε ἡ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη καὶ ἡ ἐνσωμάτωση τῶν προσφύγων μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ μὲ-

2. Για τὴν ἀνεπάρκεια αὐτοῦ τοῦ σχήματος ἐξήγησης σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν Κύπρο βλ. Γ. Γαρμπόζη: «Σκέψεις—προτάσεις γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς Κύπρου», περ. *Ἀποψη*, τ. 70, σ. 11-13, Θεσσαλονίκη, Νοέμβρης 1983.

σα σ' αυτή τήν περίοδο, μιά και τά φαινόμενα αυτά δέν αποτέλεσαν «δημιουργία εκ τού μηδενός». Ή κληρονομιά αυτής τής περιόδου δέν είναι μόνο κληρονομιά οικονομικών δεδομένων και δομών. Παρ' όλα αυτά, πιά κάτω θά κάνουμε μόνο μερικές επιγραμματικές παρατηρήσεις πού άφορούν κυρίως τήν οικονομία.

Ή νεοσύστατη ανεξάρτητη κυβέρνηση τής Κύπρου παραλαμβάνει τό 1960 μιά γεωργική οικονομία μέ έντονα προβλήματα πού συνοψίζονταν στή συνεχή διαρροή κεφαλαίων, στήν ύψηλή άνεργία και στήν επίσης ύψηλή μετανάστευση. Παραλαμβάνει επίσης από τήν άγγλική διοίκηση έναν εξαιρετικά άποδοτικό και οργανωμένο κρατικό μηχανισμό, τού όποιου οί «άρετές» έμελλε νά άποδειχθούν σύντομα.

Ή νέα κυβέρνηση βρισκόταν μπροστά σέ μιά ιστορική πρόκληση. Θά μπορούσε ή κυπριακή κοινωνία νά επιβιώσει οικονομικά, όχι ως τμήμα τού έλληνικού κράτους, όπως επιδίωξαν οί δραματισμοί και οί άγώνες τού κυπριακού έλληνισμού, αλλά ως ανεξάρτητο κράτος, όπως έπέβαλαν οί συμφωνίες τής Ζυρίχης; Ή άπάντηση στό έρώτημα αυτό περιέχει μιά σημαντική αντίφαση, γιατί σέ αντίθεση μέ τά πολιτικά γεγονότα πού σημάδεψαν τήν περίοδο αυτή και τών όποιων κατάληξη αποτέλεσε ή εισβολή, ή οικονομία τής Κύπρου κατόρθωσε όχι μόνο νά επιβιώσει, αλλά και νά αναπτυχθεί σταθερά λύνοντας τά προβλήματα πού κληρονόμησε και επιτυχάνοντας ύψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης.

Ο χώρος τής οικονομίας αποτέλεσε τόν κατεξοχήν τομέα όπου τού κυπριακού κράτος κατόρθωσε νά άποσπάσει μιά θετική άπάντηση, στή συνείδηση τού κόσμου, στό πρόβλημα τής αναγκαιότητας τής ύπαρξης του. Ο κρατικός σχεδιασμός στάθηκε σ' αυτή τήν περίοδο μάλλον συντηρητικός. Τά δύο πενταετή οικονομικά σχέδια (1961-1966 και 1967-1971) καθώς και τό τρίτο πού έμεινε άνολοκληρωτό (1972-1976) άπέβλεπαν κυρίως στή γρήγορη οικονομική ανάπτυξη χωρίς νά επιδιώκουν μεγάλες δομικές μεταβολές. Ήπιλύθηκαν τά άμεσα προβλήματα μέ τήν εξάλειψη τής άνεργίας, τόν περιορισμό τής μετανάστευσης και τήν προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, ιδιαίτερα δέ από τίς κυπριακές παροικίες τού έξωτερικού. Ταυτόχρονα έκτελέστηκαν έργα ύποδομής και μπήκαν τά θεμέλια γιά τήν κοινωνική πολιτική πού άκολούθησε τό κυπριακό κράτος. Δείγμα αυτής τής πολιτικής άποτελεί ή εφαρμογή γιά τό σύνολο τού πληθυσμού τού θεσμού τής κοινωνικής ασφάλισης. Έτσι, πρίν τήν εισβολή τό σύνολο τών εισφορέων στό «σχέδιο κοινωνικών ασφαλίσσεων» άνερχόταν σέ 183.000, άριθμός πού αντιπροσωπεύει τό σύνολο σχεδόν τού ένεργού οικονομικά πληθυσμού, εξαιρουμένων τών Τουρκοκυπρίων οί όποιοι αυτοεγκλωβίστηκαν στους θύλακες πού δημιουργήθηκαν μετά τίς άναταραχές τού 1963.³

Παρακάτω, άξίζει τόν κόπο νά επιμείνουμε ιδιαίτερα σέ δύο τομείς τής κυπριακής οικονομίας. Κατά πρώτον, στή γεωργία, πού κυριάρχησε μέχρι τόν πόλεμο και κατά δεύτερον στους τομείς και στους πόρους εκείνους τών όποιων ή ύπαρξη και ή ανάπτυξη όφείλεται, άμεσα ή έμμεσα, στή γεωπολιτική θέση τής Κύπρου.

Κύριο χαρακτηριστικό τής κυπριακής οικονομίας ήταν και ένμέρει παρέμεινε ως τό 1974 ό γεωργικός της χαρακτήρας. Ή γεωργία συνεισέφερε τό 1961 τό 19,4% τού άκαθάριστου έγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) (βλ. πίν. 1) και άπασχολούσε 98.249 άτομα, δηλαδή τό 44,9% τού ένεργού πληθυσμού (βλ. πίν. 2). Κατά τό διάστημα αυτό (1960-1974) ή γεωργία στράφηκε περισσότερο πρós τή μονοκαλλιέργεια και τίς εξαγωγές, κυρίως πρós τήν Άγγλία. Θά πρέπει επίσης νά αναφερθεί πώς οί πιά εύφορες περιοχές ήταν αυτές πού καταλήφθηκαν άργότερα από τά τουρκικά κατοχικά στρατεύματα. Κύρια προϊόντα γιά τίς περιοχές αυτές

Πίνακας 1

Προέλευση τού Άκαθάριστου Έγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) σέ σταθερές τιμές κόστους συντελεστών παραγωγής 1967

Τομέας	1961	1971	1978
Γεωργία	19,4	42,2	25,0
Όρυχεία	8,7	10,8	7,4
Μεταποίηση	10,9	25,6	35,6
Κατασκευές	8,6	15,3	17,8
Ένέργεια, Ύδρευση	1,8	4,8	6,0
Μεταφορές	9,6	19,4	27,5
Έμπόριο	12,1	32,2	39,0
Τράπεζες,			
Κτ. Έπιχειρήσεις	2,3	10,6	11,2
Κατοικίες	10,9	17,4	15,8
Δημ. Διοίκηση	8,3	9,4	15,2
Ύπηρεσίες	8,2	19,6	19,1
Σύνολο ΑΕΠ	100,8	207,1	219,6

ήταν τά έσπεριδοειδή γιά τή Μόρφου, τά καπνά γιά τήν Καρπασία, τά σιτηρά γιά τή Μεσαορία και τά λεμόνια γιά τήν περιοχή τής Κερύνειας. Χαρακτηριστικά, «τό ποσοστό συμμετοχής τών έσπεριδοειδών στή σύνθεση τών εξαγωγών έγχωρίων προϊόντων άνέβηκε από 14,5% τό 1960 σέ 31% τό 1973... Γενικά τό ποσοστό τής άξίας τών γεωργικών προϊόντων στό σύνολο τών εξαγωγών άνέβηκε από 35,8% τό 1960 σέ 60,8% τό 1973. Τό ίδιο χρονικό διάστημα ή συνολική άξία τών εξαγωγών υπερτριπλασιάστηκε».⁴

Έτσι, ό γεωργικός τομέας δέ χάνει τή σπουδαιότητά του, αντίθετα έκσυγχρονίζεται ραγδαία μέ τή βοήθεια τού κράτους. Τό 1971 άπασχολούνταν στή γεωργία τό 39,2% τού ένεργού πληθυσμού και ό τομέας αυτός συνεισέφερε τό 20,4% τών πόρων τού ΑΕΠ (42,2 έκ. λίρες σέ σύνολο 207,1 έκ. λιρών σέ σταθερές τιμές συντελεστών παραγωγής τού 1967).

Στήν ανάπτυξη τής γεωργίας και γενικότερα τής οικονομίας συνέβαλε σέ μεγάλο βαθμό ή ύπαρξη τού πανίσχυρου Συνεργατισμού, πού προϋπήρξε τής ανεξαρτησίας, τέθηκε όμως κάτω από τόν πλήρη κρατικό έλεγχο και εξακολούθει και σήμερα νά έλέγχει τίς περισσότερες άγροτικές δραστηριότητες. Έλέγχει συγκεκριμένα τήν πώληση τών γεωργικών σπόρων

3. Βλ. Ύπουργείο Έργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων Έτήσια Έκθεσις 1975, σ. 50.

4. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ: «Στοιχεία γιά τήν κυπριακή οικονομία», περ. Πολίτης τ. 5, σ. 47.

καί λιπασμάτων, τή συσκευασία και τήν εξαγωγή των γεωργικών προϊόντων. Ἐλέγχει επίσης τό λιανικό εμπόριο μέσω των συνεργατικών παντοπωλείων που υπάρχουν σέ κάθε χωριό και επίσης τήν ἀγροτική πίστη μέσω των συνεργατικών πιστωτικών εταιρειών που επίσης υπάρχουν σέ κάθε χωριό και υπάγονται στή συνεργατική κεντρική τράπεζα. Ὁ παράγοντας αὐτός καθώς και τό γεγονός ότι τό μεγαλύτερο μέρος τῆς καλλιεργήσιμης γῆς βρίσκεται στά χέρια μιᾶς μεσαίας τάξης ἀγροτῶν⁵ ἀπεσόβησε κοινωνικές συγκρούσεις που σέ άλλες χώρες ἦταν ιδιαίτερα έντονες. Οἱ ἀκτήμονες ἀγρότες ἦταν και εἶναι ἐλάχιστοι και αἴτημα γιά ἀγροτική μεταρρύθμιση δέν τέθηκε γιατί τέτοιο πρόβλημα δέν ὑπῆρχε. Ὁ μέσος ἀγρότης τῆς περιόδου αὐτῆς ἦταν ἓνα άτομο μέ σχετικά ὑψηλά και διαρκῶς ἀυξανόμενα εἰσοδήματα, μέ εὐνοϊκές συνθήκες ἐργασίας, σχετικά μορφωμένος, μέ μόρφωση δημοτικῆς ἢ γυμνασίου.

περιορισμένη. Μεγάλες βιομηχανίες δέν ὑπῆρξαν πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων. Κυριαρχοῦσαν οἱ βιοτεχνίες μέ 1-4 άτομα και οἱ πῖο πολλές ἀπό τίς βιομηχανίες ἀσχολοῦνταν μέ τήν ἐπεξεργασία γεωργικῶν και κτηνοτροφικῶν προϊόντων. Ἀξίζει ἐδῶ νά ἀναφέρουμε τήν ἀπουσία πολυάριθμης ἐργατικῆς και ἰσχυρῆς βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης. Ἐπιπρόσθετα θά πρέπει νά ἀναφέρουμε πῶς τά χρόνια αὐτά μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν χρόνια «ἐργατικῆς εἰρήνης». Παρά τό ὑψηλό ποσοστό ὀργάνωσης των ἐργαζομένων σέ συνδικάτα, οἱ ἀπεργίες ἦταν σπάνιο φαινόμενο. Χαρακτηριστικά, τό 1972 λόγω ἀπεργίας ἢ ἀνταπεργίας στό δευτερογενή τομέα χάθηκαν μόνο 3.161 ἐργάσιμες μέρες, ἀριθμός ἀσήμαντος.⁷

Ἐξαιρετικά γρήγορη ἀνάπτυξη παρουσίασε τήν περίοδο αὐτή και ὁ τουρισμός. Τό 1973 ἐπισκέφθηκαν τήν Κύπρο 264.066 ἐπισκέπτες μακρᾶς παραμονῆς και ἄφησαν συνάλλαγμα 23,8 ἐκ. λίρες, ποσό που ἀναλο-

Πίνακας 2

Κατανομή του ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ κατά κλάδο

Τομέας	1961	%	1971	%	1980	%
Γεωργία	98.249	(44,9)	96.200	(39,2)	44.500	(25,2)
Ὀρυχεῖα	5.349	(2,4)	4.200	(1,7)	1.700	(1,0)
Μεταποίηση	31.281	(14,3)	36.300	(14,8)	38.500	(21,8)
Κατασκευές	18.966	(8,7)	26.000	(10,6)	18.100	(10,2)
Ἐνέργεια, Υδροεση	951	(0,4)	1.300	(0,5)	1.500	(0,8)
Μεταφορές	9.376	(4,3)	11.400	(4,6)	8.300	(4,7)
Ἐμπόριο	16.263	(7,4)	21.600	(8,8)	14.100	(10,8)
Τράπεζες, Κτ. Ἐπιχειρήσεις	1.708	(0,8)	2.600	(1,1)	4.000	(2,3)
Δημ. Διοίκηση	6.603	(3,0)	9.200	(3,7)	12.100	(6,9)
Υπηρεσίες	30.184	(13,8)	36.900	(15,0)	28.700	(16,3)
Σύνολο	218.930	(100)	245.700	(100)	176.500	(100)

Παρ' ὅλα αὐτά, ὀρισμένες ἀρνητικές συνέπειες τῆς ὑπερβολικῆς ἐξάρτησης τῆς οἰκονομίας ἀπό τή γεωργία ἐπρόκειτο νά γίνουν σύντομα ὁρατές. Ἡ μονοκαλλιέργεια και ὁ ἐξαγωγικός προσανατολισμός δημιουργοῦσαν ἀνεκαθεν πρόβλημα εἰσαγωγῆς τροφίμων. Στήν ἐγχώρια ἀγορά, ταυτόχρονα ἡ γεωργία ἦταν ιδιαίτερα εὐπαθῆς στίς καιρικῆς συνθήκες και στήν κατάσταση που ἐπικρατοῦσε στήν εὐρωπαϊκή και κυρίως στήν ἀγγλική ἀγορά. Οἱ παράγοντες αὐτοί, ὅταν λειτούργησαν συνολικά (1973) δέν ἐπέτρεψαν παρά τήν ἐλάχιστη ἀνοδο του ΑΕΠ. Ἀπό τό 1972 ὡς τό 1973 τό ΑΕΠ αὐξήθηκε μόνο κατά 2 ἐκ. λίρες σέ σταθερές τιμές.⁶

Σέ ἀντίθεση μέ τή γεωργία, ἡ ἀνάπτυξη του δευτερογενούς τομέα, και ιδιαίτερα τῆς μεταποίησης, ἦταν

γεί στό 46,4% τῆς ἀξίας των ἐγχώριων ἐξαγωγῶν του χρόνου αὐτοῦ.⁸ Ταυτόχρονα τά ἔσοδα ἀπό τήν παρουσία ξένων στρατιωτικῶν δυνάμεων στό νησί, ἀγγλικές βάσεις, στρατεύματα του ΟΗΕ και ἑλληνικά στρατεύματα, φτάνουν τό 1973 στό ἐκπληκτικό ποσό των 42,4 ἐκ. λιρῶν.⁹ Σέ μία παρόμοια κατηγορία ἐσόδων, που σχετίζεται ἄμεσα μέ τή μορφή του καθεστῶτος ἀνεξαρτησίας που ἀποδόθηκε στους Κυπρίους, θά πρέπει νά ἐντάξουμε και τίς ἐπανεξαγωγές (9,12 ἐκ. λίρες) σέ σύνολο ἐξαγωγῶν 60,47 ἐκ. λιρῶν κατά τό 1973). Μιά θεαματική ἐκμετάλλευση αὐτῶν των δεδομένων θά παρουσιαστεῖ κατά τό δεύτερο «οἰκονομικό θαῦμα», και ἐδῶ ἀπλῶς κάνουμε νύξη των ἀπαρχῶν τους. Παρατηροῦμε πῶς τό καθεστῶς τῆς ἀνεξαρτησίας, ἀν και στήν ἀρχή ἔγινε δεκτό μέ ἐπιφυλάξεις ἡ δυσαρ-

5. Ὁ Π. Στάγκος στό ἀρθρο του «Οἱ πολιτικές δυνάμεις τῆς Κύπρου (1960-1975)» (β' μέρος) περ. *Πολίτης*, τ. 5, σ. 58, ἀναφέρει πῶς ἡ ἐκκλησία κατέχει «περίπου τό 40% τῆς καλλιεργήσιμης γῆς», ποσοστό ὀκτωσδήποτε ὑπερβολικό. Πάντως τό ποσοστό ἀναφέρεται στό 1960.

6. Βλ. *Statistics and Research Dept.* "Statistical pocket-book No 2", Nicosia 1980, p. 25.

7. Βλ. Ἰπουργεῖο Ἐργασίας και Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων, *Ἐτήσια Ἐκθέσεις 1976* σ. 36.

8. Βλ. *Statistics and Research Dept.*: "Economic Report 1980" Nicosia 1982, p. 108.

9. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, *δ. π.*, σ. 49.

σκεια, αποδείχθηκε χρυσότοκος όρνις. «Τά δεσμά της κυπριακής ανεξαρτησίας ήταν κυριολεκτικά χρυσά».¹⁰ Τό κατά κεφαλήν εισόδημα ανέβηκε από τις 165 λίρες τό 1960 στις 533 τό 1973¹¹ και οι ρυθμοί ανάπτυξης της οικονομίας κυμάνθηκαν κατά μέσο όρο γύρω στό 6-7% γιά κάθε χρόνο.

Πρόκειται γιά μιά περίοδο κοινωνικής ευημερίας μέ κύρια στοιχεία τήν υιοθέτηση της ιδεολογίας της προόδου και τών συνοδευτικών της συμπεριφορών. Ταυτόχρονα ή ανεξαρτησία παύει νά θεωρείται ως τακτική υποχώρηση και μετατρέπεται σέ αυτοσκοπό μέ κύριο καθήκον τή διαφύλαξή της. Κατά συνέπεια, ή παραδοσιακή εθνικιστική ιδεολογία παραμερίζεται σταδιακά. Οι πιο επίμονοι θιασώτες της θά αντιδράσουν βίαια, ή πλειοψηφία όμως συσπειρώνεται γύρω από τόν Μακάριο, χαρισματική μορφή ενός πλατύτατου μπλοκ εξουσίας πού όχι μόνο αποδέχεται τά νέα δεδομένα αλλά και ταυτίζει τά συμφέροντά του μέ αυτά.

«Αν αναφέρονται όλα αυτά, είναι γιαντί συνθέτουν τήν εικόνα πού ήρθε νά καταστρέψει ό «Αττίλας» και ταυτόχρονα άποτελούν τό «παρελθόν» τών Κυπρίων, προσφύγων και μη. Εξυλακούεται δέ πώς δέν πρόκειται ούτε γιά πλήρη εικόνα, ούτε γιά μιά ολοκληρωμένη περιγραφή του προπολεμικού «παρελθόντος».

3. Τό δεύτερο «θαύμα»

3.1. Τό μέγεθος της καταστροφής

Ξαφνικά, ό,τι κτίστηκε στά δεκατέσσερα χρόνια της κυπριακής ανεξαρτησίας γκρεμίστηκε κάτω από τό βάρος της μπότας του «Αττίλα». Μαζί μέ τούς δείκτες της οικονομίας κλονίζονταν κι όλα όσα πιστευαν οι Κύπριοι αυτά τά χρόνια. Τό πλήγμα — τό διευκρινίζουμε εξ αρχής — δέν ήταν μόνο οικονομικό. Οι πρόσφυγες είχαν χάσει τά πάντα. Όλοι γενικά έδειχναν νά χάνουν τήν πίστη τους στό μέλλον. Η ιδεολογία του κυπροκεντρισμού, παιδί τών χρόνων της ανεξαρτησίας, έχανε προσωρινά τήν αίγλη της χωρίς όμως ό κύριος αντίπαλός της, ό πατροπαράδοτος εθνικισμός, νά μπορεί νά τήν αντικαταστήσει. Κι αυτό γιαντί οι φορείς του χρεώθηκαν τήν ευθύνη της καταστροφής σάν πρωταγωνιστές ή, τουλάχιστον, δευτερογενιστές του πραξικοπήματος πού γιά τούς περισσότερους αποτέλεσε τήν αιτία της εισβολής.

Εκεί πού ή καταστροφή ήταν μετρήσιμη, στην οικονομία δηλαδή, ή εισβολή σήμαινε τήν κατάληψη του 70% τών πόρων του ΑΕΠ. Ειδικότερα, από τις κατελημμένες περιοχές προερχόταν τό 46% της γεωργικής παραγωγής (80% της παραγωγής εσπεριδοειδών και σιτηρών), τό 65% τών τουριστικών εγκαταστάσεων και τό 87% τών υπό κατασκευή τουριστικών έργων. Κατελήφθη επίσης τό λιμάνι της Αμμοχώστου πού διεκπεραιώνει τό 83% του φόρτου, και τέθηκε σέ

άχρηστία τό αεροδρόμιο της Λευκωσίας, πού ήταν τό μοναδικό και βρέθηκε στη νεκρή ζώνη. Γιά τή μικρή βιομηχανία τό πλήγμα ήταν κάπως ελαφρότερο: τό 26% της βιομηχανικής παραγωγής προερχόταν από τις κατελημμένες περιοχές. Η ανεργία, πού πριν τόν πόλεμο αντιπροσώπευε μόνο τό 1,2% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ανέβηκε άπότομα στό 39%. Οι περισσότεροι από τούς 86 χιλιάδες άνεργους ήταν πρόσφυγες και δέν έχασαν μόνο τή δουλειά τους αλλά και κάθε περιουσιακό τους στοιχείο. Τό ΑΕΠ έπεσε από 310,3 έκ. λίρες τό 1973, σέ 257,1 έκ. τό 1974 και σέ 207,8 έκ. λίρες τό 1975.¹²

Η καταστροφή φαινόταν ολοκληρωτική, επικρατούσε ιδεολογικό κενό και ή επικρατούσα άποψη, εκείνες τις μέρες, ήταν πώς τό Κυπριακό θά εξελισσόταν σέ ένα δεύτερο παλαιστινιακό πρόβλημα. Οι πρόσφυγες, πού έν τώ μεταξύ είχαν εγκατασταθεί σέ τσαντίρια δημιουργώντας τούς πρώτους καταυλισμούς, βαφτίστηκαν στυλοβάτες ενός άγώνα πού δέν έπρόκειτο νά γίνει ποτέ, τουλάχιστον μέ τή μορφή πού του άπέδιδαν τότε.

Αντίθετα, έπανέληφθη τό μοντέλο της θεαματικής οικονομικής ανάκαμψης και ανάπτυξης πού άκολουθεί συνήθως τις ιστορικές καταστροφές. Γεγονός πού μäs φέρνει στό νοϋ τήν ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού μέσα από τά συντρίμια, ήθικά και υλικά, της μικρασιατικής καταστροφής. Τότε, «ή προσπάθεια γιά άποκατάσταση τών (Μικρασιατών) προσφύγων λειτούργησε σάν ένας μηχανισμός γιά τό ζελέρασμα της ύφέσεως και γιά τήν αναδιάρθρωση της οικονομίας».¹³ Οι πρόσφυγες εμφανίστηκαν σάν μιά αξιόλογη και ειδικευμένη φτηνή εργατική δύναμη, διευρύναν τήν εσωτερική αγορά, γεγονός πού μεταξύ άλλων συνέτεινε και στη βελτίωση του κλίματος επενδύσεων και προκάλεσε τήν άγροτική μεταρρύθμιση.¹⁴

Τά γεγονότα πού άκολούθησαν διέψευσαν όσους θεώρησαν άξεπέραστη τήν κρίση πού έπέφερε ό πόλεμος. Η κυπριακή οικονομία όχι μόνο κατόρθωσε νά ξεπεράσει τά προβλήματα πού ανέκυψαν, αλλά ανάπτυχθηκε τόσο θεαματικά πού ό πόλεμος νά θεωρείται πλέον μικρό άρνητικό διάλειμμα στη συνολική της πορεία. Τό κατά πόσον ό πόλεμος άποτέλεσε άρνητικό ή θετικό διάλειμμα θά τό δούμε παρακάτω. Οι πρόσφυγες εύκολα άφομοιώθηκαν από τήν ευημερούσα πλέον οικονομία χωρίς όμως αυτό νά σημαίνει πώς έτσι λύθηκαν όλα τους τά προβλήματα, μιά και τά περισσότερα δέν είναι άπλως οικονομικής φύσης. Αλλά έστω κι αν άποδεχόμασταν τήν πιο πάνω θέση, πώς δηλαδή τό δεύτερο «οικονομικό θαύμα» άφομοίωσε όμαλά τούς πρόσφυγες και πώς σήμερα τό προσφυγικό δέν ύπάρχει παρά σάν ένα συναισθηματικό πρόβλημα, θά ήμασταν υποχρεωμένοι νά μελετήσουμε τούς μηχανισμούς του νέου «θαύματος», πολύ περισσότερο δέ εκείνες τις πτυχές του πού αναφέρονται στους πρόσφυγες και προϋποθέτουν τά νέα δεδομένα της εισβολής ως άπαραίτητο όρο της ύπαρξής τους.

10. Βλ. Χρ. Χατζημοσήφ, ό.π., σ. 48.

11. Τα αντίστοιχα νοϋμερα γιά τούς Τουρκοκύπριους ήταν 160-5 λίρες γιά τό 1961 και γιά τό 1971 150 λίρες (πιθανολογείται). Βλ. Α. Attalides "The Turkish Cypriots: Their Relations to the Greek Cypriots in Perspective" στο *Cyprus Reviewed*. Nicosia 1977, p. 87-88.

12. Βλ. *Statistics and Research Dept. Economic Report 1980*. Nicosia 1982, p. 68.

13. Β. Κ. Βεργόπουλου: *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Έξάντας 1978, σελ. 40.

14. Βλ. Κ. Βεργόπουλου, ό.π., σελ. 20-21.

3.2. «Και ξανά προς τη δόξα τραβά...». Η περίοδος της ανάκαμψης

Μετά το 1975 το Άκαθάριστο Έθνικό Προϊόν ανεβαίνει συνεχώς με θεαματικούς ρυθμούς. Το 1977 φτάνει σχεδόν στα προπολεμικά επίπεδα (327.1 εκ. λίρες έναντι 340 εκ. το 1973, σε σταθερές τιμές αγοράς του 1973) και το 1978 τά ξεπερνά κατά 8% (356.7 εκ. λίρες). Την ίδια χρονιά τά προπολεμικά επίπεδα τά ξεπερνούν τόσο η κατανάλωση όσο και οι επενδύσεις. Το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα ξαναπαίρνει την προπολεμική του θέση, δεύτερο στο χώρο τής Μέσης Ανατολής μετά του Ισραήλ. Η ίδια ανοδική πορεία, με χαμηλότερους όμως ρυθμούς, συνεχίζεται ως τις μέρες μας. Η ανεργία μειώνεται σταδιακά: από το 39% του ένεργου πληθυσμού το Σεπτέμβριο του 1974, στο 16,1% το 1975, στο 8,2% το 1976, στο 3,0% το 1977 και στο 2,0% το 1978. Οι περισσότεροι πρόσφυγες βρήκαν δουλειά στα πρώτα δύο χρόνια μετά τήν εισβολή και ήδη τόν Οκτώβριο του 1976 υπήρχαν μόνο 6.000 άνεργοι πρόσφυγες που αντιπροσώλευαν το 61% τών άνεργων. Στο ίδιο διάστημα ο πληθωρισμός κρατήθηκε σε χαμηλά επίπεδα, λίγο πιο πάνω από το 5%.

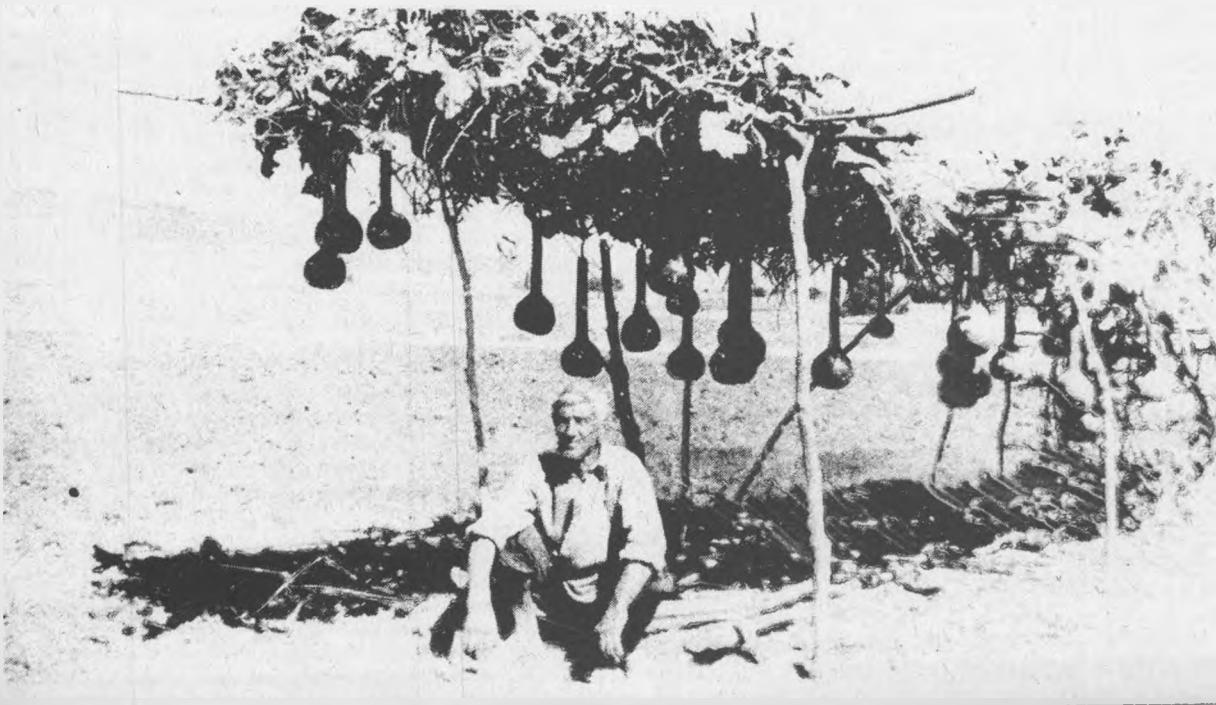
Τά ελάχιστα αυτά στοιχεία είναι αρκετά για να μάς κινήσουν τήν περιέργεια για το πώς εμφανίστηκαν. Από μόνα τους βέβαια δέν είναι εξηγητικά, παρόλο που η επίσημη άποψη τελειώνει συνήθως εδώ, αφήνοντας έκπληκτο τόν αναγνώστη που μπορεί άκολουθώς να φανταστεί ό,τι θέλει. Μιά και δέν είναι δυνατή η καθολική διαπραγμάτευση του «θαύματος», θά άρκεστούμε στην επισήμανση τών νέων δεδομένων και στόν τρόπο που τά εκμεταλλεύτηκε η κυπριακή οικονομία. Θά επιμείνουμε ιδιαίτερα στόν κρατικό σχεδιασμό, μία και οι δυνατότητές του ήταν και είναι στην Κύπρο πολύ πιο μεγάλες απ' ό,τι στις παραδοσιακές καπιταλιστικές κοινωνίες.

3.2.1. Το κυπριακό κράτος: Παλιοί και νέοι ρόλοι

Παρά τις μεγάλες καταστροφές σε άλλους τομείς, ο κρατικός μηχανισμός παρέμεινε άθικτος και οι διάφορες υπηρεσίες μπόρεσαν να λειτουργήσουν άμεισως μετά τή λήξη του πολέμου. Η πολιτική εξουσία παραδόθηκε, μετά από ένα άναγκαστο εξισορροπητικό διάλειμμα που άποτελέσε η προεδρία του Λαούκου Κληρίδη, στόν φυσικό διαχειριστή της, τόν αρχιεπίσκοπο Μακάριο. Το γεγονός αυτό ήταν καθοριστικό τόσο για τήν ομαλή ενσωμάτωση τών προσφύγων όσο και για τήν ανάκαμψη τής οικονομίας. Οι επιπτώσεις του βέβαια δέν περιορίζονται μόνο σ' αυτά τά θέματα.

Πρίν το 1974 ένα μεγάλο μέρος τών πόρων του ΑΕΠ εξαρτάται και προορχεται άμεσα ή ήμμεσα από τήν άναγνώριση και λειτουργία του κομμουνικού καθεστώτος τής ανεξάρτητης πιά κυπριακής δημοκρατίας. Κι αυτό, βέβαια, σε συνάρτηση με τήν ιδιαίτερα εύνοική θέση τής Κύπρου στην παγκόσμια αγορά. Τιποτα από όλα αυτά δέν αλλάζει με τήν κατάληψη τής βόρειας Κύπρου. Αντίθετα, παρουσιάζονται νέες ευνοϊκές συγκυρίες, όπως τó άνοιγμα τών αραβικών αγορών και η κρίση του Λιβάνου που μεταξύ άλλων έφερε τή μεταφορά τών ευρωπαϊκών υπεράκτιων εταιρειών (off shore companies) στην ελεύθερη Κύπρο, τά να μήν άναφέρουμε τά εκατομμύρια δολάρια που κουβαλούσαν μαζί τους οι Λιβανέζοι πρόσφυγες. Επιπρόσθετα, όπως θά δούμε παρακάτω, μία τεραστια έξοχική βοήθεια δόθηκε στο κυπριακό κράτος για να σ' άπεριέλθι στα προβλήματα που ανέκυψαν. Παράλληλα, το σόκ και η παράλυση που διαπέρασε το κοινωνικό σώμα μετά το '74 άφησαν ελεύθερο το έδαφος σε τόν μόνο φύχρισμο παράγοντα, τó κράτος, που με τολμηρό πλέον παρεμβατισμό σχεδιάζει και οργανώνει τήν ανάκαμψη.

Η κρατική πολιτική συνέδεσε τήν οικονομική άνακαμψη με τόν λεγόμενο «μακροχρόνιο άγώνα», έπεν-

δύοντας έτσι την πολιτική της με ιδεολογικά στοιχεία «έθνικου» χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, ξεκαθάρισε έξαρτης τή θέση της, πώς δηλαδή ή λύση τών προβλημάτων πού είχαν ανακύψει, κυρίως τού προσφυγικού, θά γινόταν με τήν αύξηση τού έθνικου προϊόντος κι όχι με «μονομερείς» λύσεις. Έπειδή τήν εφαρμογή αυτής τής πολιτικής θά τήν εξετάσουμε διεξοδικότερα στή συνέχεια, αναφέρουμε άπλως έδω μιά εφαρμογή τής στόν τομέα τής στέγασης. Ό πόλεμος ανάγκασε 50 χιλιάδες προσφυγικές οικογένειες νά στεγάζονται κάτω από άθλιες συνθήκες, σέ παραπήγματα ή αντίσκηνα. Θά αναρωτηθεί κανείς γιατί δέν έγινε έπιτάξη σπιτιών στή νότια Κύπρο, αφού υπήρχε ή δυνατότητα. Έπιτάξη έγινε. Συγκεκριμένα, γράφει ή έτήσια έκθεση τού ύπουργείου Έργασίας γιά τό 1975: «Κατά τό τέλος τού έτους ήσαν έπιτεταγμένοι 113 οικία εις τās όποιās έστεγάζοντο 188 οικογένειαι μέ ειδικά προβλήματα (ύγείας κ.λπ.), έναντι συνολικής μηνιαίας δαπάνης 3.380 λιρών. Έτεροι 260 οικία, αι όποιαι έπετάχθησαν αρχικώς, έτυχαν άποδεμεύσεως λόγω ένστάσεως τού ιδιοκτήτου».¹⁵ Τήν ίδια εποχή οι πρόσφυγες ζητούσαν δικαιότερη άνακατανομή τού έθνικου εισοδήματος και επίσης «νά έπωμιστούν» όλοι τά βάρη τής εισβολής. Η κυβέρνηση (οί έννοιες κράτος και κυβέρνηση ταυτίζονται στό κυπριακό πολιτικό λεξιλόγιο) προχώρησε στήν εφαρμογή τών σχεδίων τής, χωρίς όμως νά προβεί σέ θεαματικές αλλαγές παρά μόνο εκεί πού ήταν άπαραίτητες.

Τό έργο τής «άνακούφισης τού προσφυγικού πληθυσμού» τό ανέλαβαν έξ όλοκλήρου οι κυβερνητικές ύπηρεσίες. Άμέσως μετά τόν πόλεμο ή «Ύπηρεσία Μερίμνης και Άποκαταστάσεως Έκτοπισθέντων» πού ύπαγόταν άπευθείας στόν Πρόεδρο και άκολουθως (1975) τό Εϊδικό Ταμείο Άνακουφίσεως πού εξακολουθεί νά λειτουργεί και σήμερα και ύπάγεται στό ύπουργείο Έργασίας. Μιά και έγινε ήδη λόγος γιά τήν άφομοίωση τού μικρασιατικού πληθυσμού μετά τή μικρασιατική καταστροφή, αξίζει έδω νά αναφερθεί πώς τό έργο αυτό τό ανέλαβε τότε ή «Έπιτροπή Άποκαταστάσεως Προσφύγων» (ΕΑΠ) πού τέθηκε υπό τήν αιγίδα όχι τής έλληνικής κυβέρνησης, αλλά τής Κοινωνίας τών Έθνών.

3.2.2. Η εξάρτηση από τή γεωργία άνήκει πιά στό παρελθόν

Τό πρόβλημα τής σίτισης τών προσφύγων λύθηκε εύκολα, χάρη κυρίως στή γενναιόδωρη ξένη βοήθεια. Η κυβέρνηση θά έπρεπε τώρα νά βρει δουλειά στούς 86.000 άνεργους, πρόσφυγες κυρίως, πού δημιούργησε ή εισβολή. Όπως δείχνουν οι δείκτες τής άνεργίας πού παραθέσαμε πιο πάνω, τό πρόβλημα αυτό λύθηκε αρκετά γρήγορα. Έπιπρόσθετα, τό κράτος καταφέρει, μιά και έχει στή διάθεσή του 86.000 ειδικευμένους άνεργους, νά αντιμετώπισει δομικά προβλήματα τής κυπριακής προπολεμικής οικονομίας και νά χαράξει τīs νέες κατευθύνσεις τής, μέ βάση βέβαια τά συμφέροντα τής κρατικής γραφειοκρατίας αλλά και τών άλλων κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων.

Γιά πρώτη φορά επιτυγχάνεται ή άπαλλαγή από τήν παραδοσιακή εξάρτηση από τόν γεωργικό τομέα. Πα-

ρά τή θεαματική άνοδο τών γεωργικών εξαγωγών και τόν προπολεμικό έκσυγχρονισμό τής γεωργίας, παρά τήν όρθολογική τής όργάνωση στή βάση τής μεσαιάς άγροτικής ιδιοκτησίας και τήν ύπαρξη τού πανίσχυρου Συνεργατισμού, ή γεωργία, και κατά συνέπεια τό έμπορικό ισοζύγιο και τό ΑΕΠ, παρέμεναν έρμια τών καιρικών συνθηκών, τής μονοκαλλιέργειας και τής κατάστασης τών ευρωπαϊκών άγορών. Όπως φαίνεται από τόν πίν. 2, πριν τό 1974 παρατηρείται μικρή μόνο μείωση τών άπασχολούμενων στό γεωργικό τομέα. Τό ποσοστό τους πέφτει από 44,9% τό 1961 σέ 39,2% τό 1971. Οι Κύπριοι γεωργοί ήταν στή συντριπτική τους πλειοψηφία ιδιοκτήτες γής μέ ικανοποιητικά εισοδήματα. Δέν είχαν κανένα λόγο νά μετατραπούν σέ έργάτες ή ύπαλληλους. Η εισβολή όμως έπέφερε τήν κατάληψη τών πιο εύφορων γεωργικών περιοχών. Ό έν πολλοίς άγονος και εξαιρετικά παραμεινόμενος νότος σέ καμιά περίπτωση δέν θά μπορούσε νά άπορροφήσει έντελώς τούς πρόσφυγες γεωργούς. Άκόμα και αν υπήρχε αυτή ή δυνατότητα, θά χρειαζόνταν τεράστια κονδύλια γιά έργα ύποδομής και ή άπόδοσή τους θά άργούσε νά φανεί, ενώ ή κυβέρνηση απέβλεπε σέ μιά άμεση οικονομική άνάκαμψη γιά νά λύσει τά πιεστικά προβλήματα πού είχαν ανακύψει.

Η στροφή πός τόν δευτερογενή και τριτογενή τομέα (μεταποίηση και κατασκευές, ύπηρεσίες) έριξε προσωρινά σέ οικονομική και ψυχολογική μιζέρια τούς πρόσφυγες άγρότες (ίσως τό «προσωρινά» θά πρέπει νά έκληφθεί μόνο σέ άναφορά μέ τήν οικονομική τους κατάσταση), όμως έτσι κατορθώθηκε ή λύση ενός προπολεμικού δομικού προβλήματος, ή ανάπτυξη τής μέχρι τότε ύποτυπώδους βιομηχανίας και ή περαιτέρω επέκταση τών λεγόμενων παρασιτικών αλλά ταυτόχρονα άποδοτικών τομέων. Λιγότερο από τό 3% τών προσφύγων παρέμειναν γεωργοί,¹⁶ άπασχολούμενοι κυρίως στίς έκτάσεις πού άφησαν πίσω τους οι Τουρκοκύπριοι τού νότου, πού μετακινήθηκαν ύστερα από συμφωνία στόν τουρκοκρατούμενο βορρά. Οι επιπτώσεις αυτής τής «μετατροπής» χρίζουν ιδιαίτερης μελέτης και θά μās άπασχολήσουν άλλοι.

Η γεωργία είναι ό μόνος τομέας (μαζί μέ τά λατομεία) τού όποιου ή σημασία δέν θά φτάσει τά προπολεμικά επίπεδα. Έτσι, τό 1980 ή γεωργία συνεισέφερε τό 10,7% τών πόρων τού ΑΕΠ σέ τρέχουσες τιμές συντελεστών παραγωγής και άπασχολούσε τά 25% τού εργατικού δυναμικού. Οι γεωργικές εξαγωγές αντιπροσώπευαν, τήν ίδια χρονιά, μόνο τό 23% τών συνολικών έγχώριων εξαγωγών. Τό νούμερο αυτό δέν αλλάζει ιδιαίτερα έστω κι αν προσθέσουμε ένα άλλο 11% πού αντιπροσωπεύει τīs εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων μέ γεωργική προέλευση.¹⁷

3.2.3. Οι νέες έπιχειρήσεις και οι εργασιακές σχέσεις

Σέ αντίθεση μέ τή γεωργία, ή μεταποίηση, οι κατασκευές και οι ύπηρεσίες αναπτύσσονται εξαιρετικά.

Τό «πρώτο έκτακτο σχέδιο οικονομικής δράσης (1975-76)» προέβλεπε τή δημιουργία μικρών έπιχειρή-

15. Βλ. Έπουργείο Έργασίας και Κοινωνικών Άσφαλίσεων, Έτήσια Έκθεση 1975, σ. 72.

16. Βλ. Μ.Χ. Φατούρου κ.ά: Ψυχοκοινωνικά προβλήματα προσφύγων στήν Κύπρο, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 23. Κατά τά άλλα, ό πίνακας πού παρατίθεται είναι πολύ άσπης.

17. Βλ. Statistics and Research Dept. *Economic Report* 1980.

σεων «έντάσεως εργασίας» (labour intensive projects)¹⁸ που στήριξαν την ύπαρξή τους στην εκμετάλλευση της φτηνής, ειδικευμένης και εξαιρετικά διαθέσιμης εργατικής δύναμης, με άλλα λόγια των προσφύγων κατά κύριο λόγο και κατά δεύτερο λόγο όλου του εργατικού δυναμικού. Οι επιχειρήσεις αυτές, που κυριάρχησαν για λίγα χρόνια στα οικονομικά πράγματα της Κύπρου, ξεφύτρωσαν σαν μανιτάρια χάρη στα κυβερνητικά δάνεια ή τις εγγυήσεις που δόθηκαν σε πρόσφυγες βιοτέχνες ή βιομηχανούς, ή σε βιομηχανούς και βιοτέχνες που οι επιχειρήσεις τους είχαν χαρακτηριστεί ως «πληγείσαι» από την εισβολή, καθώς και σε άλλους, όχι όμως ανεξέλεγκτα. Κι αυτό γιατί η κυβέρνηση επιδίωξε και κατάφερε να διατηρήσει κάποιο έλεγχο στους «νομείς» του κλάδου αυτού. Δεν παραχωρήθηκαν τέτοιου είδους δάνεια σε πρόσφυγες που ήταν πρὶν αγρότες και δὲν εὐνοήθηκε ἡ δημιουργία προσφυγικῶν συνεταιρισμῶν. Ἡ καθηγήτρια Μ. Χ. Φατούρου στὴν ἐρευνά της γιὰ τοὺς Κύπριους πρόσφυγες θεωρεῖ τὸ σύστημα δανειοδότησης ὅπως ἐφαρμόστηκε ὡς ἓναν ἀπὸ τοὺς λόγους πού ὁδήγησαν στὴ λεγόμενη «παθητικότητα» τῶν προσφύγων.¹⁹

Τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τῆς μεταποίησης στὸ ΑΕΠ ἀνέβηκε ἀπὸ τὸ 12-13% πού βρισκόταν προπολεμικά στὸ 20,8% τὸ 1980.²⁰ Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ αὐξηση στὸν κλάδο τῶν κατασκευῶν, γεγονός ὄχι ἀνερμήνευτο ἂν σκεφτοῦμε πὼς 200.000 ἔμειναν ἄστεγοι καὶ ἐπιπρόσθετα παρατηρεῖται οἰκοδομικὸς ὄγκος καὶ στὴν κατασκευὴ τουριστικῶν ἐργῶν.

Θά πρέπει παρεμπιπτόντως νά τονιστεῖ πὼς ἡ ἀπώλεια ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες ὅλων τῶν περιουσιακῶν τους στοιχείων λειτούργησε γιὰ τὴν οἰκονομία, ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ μετὰ, θετικά, ἀφοῦ διεύρυνε τὴ ζήτηση στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά. Ἀκόμα, καθορίστηκε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση ἓνα νομοθετικὸ πλαίσιο βοηθητικὸ γιὰ τὶς προσπάθειες ἀνάκαμψης πού συμπλήρωσε τὰ ἀντικειμενικὰ θετικά δεδομένα τῆς εισβολῆς. Οἱ λίγες επιχειρήσεις πού εἶχαν ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1974 καὶ ἐπλήγησαν μερικῶς ἢ συνολικῶς ἀπὸ τὴν εισβολή, μπόρεσαν μὲ βάση τοὺς νόμους 50/74 καὶ 62/74 «περὶ τερματισμοῦ ἀπασχολήσεως» νά ἀπολύσουν μέρος τοῦ προσωπικοῦ τους ἢ, κυρίως, νά μειώσουν τὶς ὥρες ἀπασχόλησης τῶν εργαζομένων. Οἱ περισσότερες επιχειρήσεις ἔκαναν χρῆση τῆς δεύτερης δυνατότητας γιατί εἶχαν προβεῖ σὲ ἀπολύσεις πρὶν τὴ θέσπιση τῶν νόμων αὐτῶν. Ἀπολύθηκαν συνολικά, ὡς τὶς 11 Σεπτεμβρίου 1974, 10.942 εργαζόμενοι σὲ «πληγείσας» επιχειρήσεις.²¹ Ἡ μείωση τῶν ἀπολαβῶν τῶν εργαζομένων δὲν ἔγινε μόνο σ' αὐτὲς τὶς επιχειρήσεις ἀλλὰ σὲ ὅλους τοὺς τομείς τῆς κυπριακῆς οἰκονομίας ὕστερα ἀπὸ σύμφωνη γνώμη τῶν συντεχνιῶν, πού ἀποδέχτηκαν μετὰξύ ἄλλων τὴ μέχρι καὶ 25% μείωση τῶν μισθῶν, τὸ πᾶγωμα τῶν ἡμερομισθίων καὶ τὴν ἀποφυγὴ ἀπεργιῶν.²² Οἱ συντεχνίες ἀσπάστηκαν τὴν ἀποψη πὼς ἡ λύση τῶν προβλημάτων πού συσσώρευσε ἡ εισβολὴ θά

γινόταν μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος καὶ ὄχι μὲ τὴν ἀνακατανομὴ του.

Ὅμως, ἡ «ἐργατικὴ εἰρήνη» δὲν ἀποτελοῦσε νέο στοιχεῖο στὶς ἐργασιακές σχέσεις. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ὀξύ πολιτικὸ κλίμα, ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία καὶ μετὰ δὲν συνοδεύτηκε ἀπὸ ἔντονες συγκρούσεις. Ἴσως ἐδῶ νά βρίσκεται καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς «παθητικότητας» τῶν προσφύγων πού παρέμειναν θεατὲς καὶ πρόθυμα ὑλοποίησαν τὶς ἀποφάσεις πού τοὺς ἀφοροῦσαν ἄμεσα, χωρὶς κατ' ἀνάγκη νά εἶναι οἱ πιὸ συμφέροντες γι' αὐτοὺς.

Ἄν παρατηρήσουμε ἓνα «δείγμα» τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων, τὶς ἀπεργίες κατὰ τὸ 1975, θά δοῦμε πὼς τὴ χρονιά αὐτὴ, παρόλο πού ὑπῆρχαν τεράστια προβλήματα κάθε μορφῆς, ἐκδηλώθηκαν μόνο 9 ἀπεργίες. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ 8 ὀφείλονταν σὲ μονομερὴ μείωση τῶν ὠρῶν ἐργασίας ἀπὸ τὸν ἐργοδότη ἢ ἄλλες μονομερεῖς ἐνέργειες ἐργοδοτῶν καὶ λύθηκαν τελικὰ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ὑπουργείου Ἐργασίας στὰ πλαίσια τῆς «τριμεροῦς συνεργασίας». Ἡ 9ῃ ἀπεργία ἐκδηλώθηκε στὴ ΝΑΑΦΙ καὶ λύθηκε τελικὰ μὲ ἀπευθείας διαπραγματεύσεις μὲ τὶς βρετανικὲς ἀρχές. Συνολικὰ κατὰ τὸ 1975 χάθηκαν ἀπὸ ἀπεργίες 7.808 ἐργασίμες μέρες (0,019% τοῦ συνόλου) καὶ τὸ 1976 2.683 ἐργασίμες μέρες. Τὰ ἀντίστοιχα νούμερα ἦταν γιὰ τὸ 1974 (πρὶν καὶ μετὰ τὴν εισβολή) 14.349 μέρες καὶ γιὰ τὸ 1973 12.874 μέρες.²³ Οἱ πρόσφυγες βρισκόταν μπροστὰ στὸ δίλημμα τοῦ προσφυγικοῦ ἐπιδόματος πείνας ἢ τῆς ἐργασίας κάτω ἀπὸ ὅποιουσδήποτε ὄρους καὶ ἡ ἐκλογὴ τους ἦταν προφανῆς. Τὸ γεγονός αὐτὸ, παράλληλα μὲ τὴ θέση τῶν συντεχνιῶν καὶ τῆς κυβέρνησης, διαμόρφωσε μιὰ κατάσταση στὴν ἀγορὰ ἐργασίας πού δὲν ἀφῆνε περιθώρια γιὰ διεκδικητικούς ἀγῶνες.

Ἐνα ἄλλο γεγονός εὐρύτερον κοινωνικῶν διαστάσεων πού χαρακτηρίζει τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἡ ἔνταξη τῶν γυναικῶν, προσφύγων κυρίως, στὴν παραγωγή καὶ εἰδικότερα στὴ βιομηχανικὴ παραγωγή.²⁴ Οἱ ἐπικρατοῦσες παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις ἤθελαν τὴ γυναίκα στὸ σπίτι, μὲ μόνη ἴσως ἐξαιρέση τὶς ἀγρότισσες, χωρὶς ὅμως νά ἔχουμε ἀνατροπὴ τῶν πατριαρχικῶν προτύπων στὴν ὑπαιθρο. Τὸ χαμηλὸ ὅμως ἡμερομίσθιο τοῦ ἄντρα δὲν ἄρκοῦσε γιὰ τὴ συντήρηση τῆς προσφυγικῆς οἰκογένειας καὶ ἔτσι, σὲ πείσμα τῶν προκαταλήψεων, οἱ γυναῖκες μπαίνουν στὴν παραγωγή καὶ γίνονται ἀντικείμενο διπλῆς ἐκμετάλλευσης, τόσο ὡς ἐργαζόμενες ὅσο καὶ ὡς γυναῖκες. Οἱ γυναῖκες ἀπασχολήθηκαν κυρίως στοὺς τομείς τῶν βιομηχανιῶν ἐνδύσης καὶ ὑπόδησης. Ἡ ἐκθεση τοῦ ὑπουργείου Ἐργασίας κατὰ τὸ 1976 ἀναφέρει πὼς στόχος τῶν ὑπηρεσιῶν ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ «ἦτο καὶ εἶναι ἡ προσέλκυσις νέου αἵματος εἰς τὰς ὡς ἄνω βιομηχανίας (ἐνδύσεως καὶ ὑπόδησεως) κυρίως ἐκ τῶν τάξεων τῶν ἀνέργων θηλέων ἀποφοίτων Σχολῶν Μέσης Παιδείας».²⁵

Ὡς τὰ μέσα τοῦ 1977 70 ἀπὸ τὶς επιχειρήσεις πού εἶχαν τὴν ἔδρα τους στὸ βορρὰ ἐπαναλειτούργησαν στὸ νότο, ἀλλὰ καὶ ἄλλες 120 νέες ἰδρύθηκαν.²⁶ Οἱ ἐπιχει-

18. Βλ. Public Information Office: "Cyprus Economic Development 1960-1980". Nicosia 1981, p.5.

19. Βλ. Μ.Χ. Φατούρου κ.ἄ.: ὁ.π., σ. 153 καθὼς καὶ τὴ συνέντευξή της στὴν κυπριακὴ ἐφημερίδα *Κήρυκας*, 19.12.1983.

20. Σὲ τρέχουσες τιμές συντελεστῶν παραγωγῆς.

21. Βλ. Ὑπουργεῖο Ἐργασίας καὶ Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων, *Ἐτήσια Ἐκθέσις 1975*, σ. 29.

22. Βλ. P.I.O. "Economic Development" p. 6 καὶ *Economist*.

23. *Cyprus: Miracle in half an island*, p. 50-51 Aug. 27, 1977.

23. Βλ. Ὑπουργεῖο Ἐργασίας καὶ Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων, *Ἐτήσια Ἐκθέσις 1975*, σ. 30-32.

24. Βλ. Λ. Ἀξελου, Δ. Βεργῆ, Π. Χατζηπαύλου: «Κύπρος: ἀπὸ τὴν αὐτοδιάθεση - ἔνωση στὴ διεθνοποίηση - διχοτόμηση», περ. *Τετράδια*, τ. 10, σ. 32.

25. Βλ. Ὑπουργεῖο Ἐργασίας καὶ Κοινωνικῶν Ἀσφαλίσεων, *Ἐτήσια Ἐκθέσις 1976*, σ. 15.

26. Βλ. *Economist*, ὁ.π.

ρήσεις αυτές κάλυψαν τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς που διευρύνθηκαν μετά την εισβολή. Κυρίως όμως προσανατολιστήκαν εξαγωγικά προς τις αγορές του αραβικού κόσμου, εμπορικό γεγονός που αποτέλεσε καινοτομία, μιά και εμφανίζεται μόνο μεταπολεμικά. Η αξία των εξαγωγών προς τις αραβικές χώρες ανέρχεται το 1973 σε 5 εκ. λίρες περίπου (8% των εξαγωγών εξαγωγών). Το 1976 η αξία τους ανέρχεται στις 49,5 εκ. λίρες (47%), το 1977 στα 62 εκ. (48%) και από τότε το ποσοστό αυτό παραμένει σταθερό, αποδεικνύοντας πως οι αραβικές αγορές απορροφούν τα μισά περίπου από τα κυπριακά προϊόντα που εξαγονται. Αντίστοιχη είναι η ποσοστιαία μείωση των εξαγωγών προς τις χώρες της ΓΟΚ (κυρίως προς την Αγγλία) που ενώ το 1973 αντιπροσώπευαν το 61% των συνολικών εξαγωγών, το 1980 το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 28% (53 εκ. σε σύνολο 188 εκ. λίρες). Ενώ η Ευρώπη απορροφά κατά παράδοση τα αγροτικά προϊόντα, οι αραβικές χώρες εισάγουν από την Κύπρο βιομηχανικά ή άλλα επεξεργασμένα προϊόντα. Αξίζει παρατηρήσει να αναφερθεί πως οι αραβικές χώρες είναι οι μόνες με τις οποίες η Κύπρος παρουσιάζει πλεονασματικό εμπορικό ισοζύγιο, παρόλο που εισάγει από αυτές καύσιμα.

3.2.4. Ξένη βοήθεια και Κύπριοι εργάτες στο εξωτερικό

Αν η Κυπριακή Δημοκρατία δεν φρόντιζε εγκαίρως να βρεί τους αναγκαίους συναλλαγματικούς πόρους που χρειαζόταν, το οικονομικό της «θύμα» δεν θα συνέβαινε. Παραβλέποντας το δόγμα των δάντων από ξένες τράπεζες και οργανισμούς, τα έσοδα από την παρουσία των ξένων στρατευμάτων στο νησί καθώς και τον τουρισμό. Παραβλέποντας επίσης τα άπρισιμα δώρα που αποτέλεσαν ή κρίση του Λιβάνου και η μεταφορά των λιβανέζικων δολαρίων και των αραβικών υπερεκτιμών εταιρειών στο νησί. Ας θυμηθούμε όμως λίγο στην ξένη βοήθεια που δόθηκε μετά την εισβολή καθώς και στο μέτρο της προσωρινής απασχόλησης Κυπρίων εργατών στις αραβικές χώρες.

Υλικό επιστέγασμα της συμπάθειας της κοινής γνώμης για τα θύματα της εισβολής και κυρίως για τους πρόσφυγες, αποτέλεσε η ξένη βοήθεια, της οποίας η σημασία γίνεται τεράστια αν λάβουμε υπόψη μας τις συνθήκες που επικρατούσαν τότε. Το σημαντικότερο μέρος της βοήθειας αυτής προήλθε από την ελληνική κυβέρνηση, τον ελληνικό λαό και τους δημογενείς διεθνώς. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο όρος «ξένη» βοήθεια καταντά προβληματικός. Η ελληνική κυβέρνηση από το 1974 ως το 1980 εισέφερε απευθείας στον κρατικό προϋπολογισμό 70 εκ. λίρες περίπου. Χαρακτηριστικά, η δωρεά της ελληνικής κυβέρνησης αντιπροσώπευε το 1976 το 14,9% των συνολικών κρατικών έσοδων. Η εισφορά αυτή συνεχίζεται και σήμερα, σε σημαντικό μέρος από τη νέα κυβέρνηση. Ταυτόχρονα είναι σημαντική η βοήθεια που δόθηκε από τον ελληνικό λαό σε χρήμα ή είδος. Σε ύψος χορηγίας προς την κυπριακή κυβέρνηση ακολουθούν οι ΗΠΑ, οι οποίες πρόσφεραν στα τρία πρώτα χρόνια μετά την εισβολή μέσω της Αρμοστίας του ΟΗΕ 85 εκ. δολάρια για τους πρόσφυγες (μέρος αυτού του ποσού δόθηκε στους Τουρκοκύπριους). Αναφέρθηκε επίσης η βοή-

θεια των παροικιών, αν και η σημασία τους για την κυπριακή οικονομία είναι προπολεμικό γεγονός. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως, κατά μέσο όρο, 49% της συνολικής καθαρής εισροής ξένων ιδιωτικών κεφαλαίων κατά τα χρόνια 1972 και 1973 προερχόταν από τους απόδημους Κύπριους.²⁷

Συναλλαγμα εξασφαλιστήκε επίσης από τα έμβασματα των Κυπρίων εργατών που μετά το 1974 απασχολήθηκαν ή απασχολούνται ακόμα σε ξένες χώρες. Αντιμετωπίζοντας το 1975 οξύ ανεργιακό πρόβλημα, η κυβέρνηση είδε την προσωρινή εξαγωγή εργατών σαν ένα μέτρο με διπλά αποτελέσματα. Από τη μιά άμβλυόταν το ανεργιακό πρόβλημα κι από την άλλη εμφανιζόταν μιά νέα πηγή συναλλάγματος. Οι πρώτες συμφωνίες κλείστηκαν με τη Βουλγαρία και την Τσεχοσλοβακία και αφορούσαν την προσωρινή απασχόληση 4-5 χιλιάδων εργατών. Η εκτέλεση των συμφωνιών ανατέθηκε σε ιδιωτικές εταιρείες κατά την πάγια πολιτική της κυβέρνησης. Αργότερα, κυβέρνηση και εταιρείες στράφηκαν προς τις αραβικές χώρες, όπου οι εργασίες αυτές ήταν πιο συμφερούσες.

Ο αριθμός των προσωρινά εργαζομένων στο εξωτερικό ανέρχεται το 1975 σε 7.500, το 1976 σε 12.300, το 1977 σε 14.200 και το 1978 σε 13.000. Στα νούμερα αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες που μετά την εισβολή κατέφυγαν στην Ελλάδα και δούλεψαν εκεί για ένα διάστημα ή εξακολουθούν να δουλεύουν και σήμερα. Ο Μ. Σπαρσης, γενικός διευθυντής του υπουργείου Εργασίας, γράφει πως μεταξύ Ιουλίου και Δεκεμβρίου 1974 έφυγαν από την Κύπρο 33.000 Κύπριοι, προσωρινά ή μόνιμα.²⁸ Εξάλλου, σύμφωνα με στοιχεία της ελληνικής στατιστικής υπηρεσίας το 1981 απασχολούνταν στην Ελλάδα 6.459 Κύπριοι.²⁹

Αν αναφερθήκαμε στους «προσωρινά εργαζόμενους στο εξωτερικό», όπως τους καταγράφουν οι στατιστικές, είναι γιατί αυτοί, όντας μακριά από την Κύπρο, στηρίξαν στο βαθμό που τους αναλογούσε την οικονομία της Κύπρου, ισοσκελίζοντας με τον ιδρώτα τους κάτω από τον αραβικό ήλιο το ισοζύγιο πληρωμών της Κύπρου.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο το 1974 και η κατάληξη της βορείας Κύπρου, που τόσα δεινά επισύρεσε για τον κυπριακό ελληνισμό, στην οικονομία επέδρασε θετικά. Το κράτος και τα ηγετικά στρώματα της κοινωνίας, στηριγμένα στην υποδομή των χρόνων της ανεξαρτησίας, κατάφεραν να επιβάλουν στην εντέλεια τις επιλογές τους. Παρέπεμψαν τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων που ανέκυψαν στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος και όρισαν την υλοποίηση των επιλογών τους ως μέρος του εθνικού αγώνα.

Το έργο είναι αν θα μπορούσε να υπάρξει άλλη πορεία είναι μιά άλλη ιστορία. Τόσο μακρινή άλλωστε...

27. Βλ. σημείωση του συγγραφέα Οικονομικών Α. Παπαλίδη στο Α. Σπυριδιώτη (επιμ.), δημοσιεύεται στο περ. *Οικονομική Κύπρος*, αρ. 3, 1978 σ. 10-13.

28. Βλ. Μ. Σπαρσης, «Απίτλα» στην Κύπρο, περ. *Εργατική Επιθεώρηση*, τ. 5, σελ. 9.

29. Βλ. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Έτησια Έκθεση 1981*, σ. 116, σελ. 7.

“Ένας διάλογος του 1972

Γιατί να ξαναθυμηθούμε σήμερα ένα διάλογο που έγινε στα πλαίσια ενός πανεπιστημιακού σεμιναρίου (στό σεμινάριο του Μπετελέμ, στην *Ecole Pratique de Hautes Etudes*) εδώ και δώδεκα σχεδόν χρόνια; Γιατί να δημοσιεύσουμε σήμερα κείμενα τά όποια, όταν γράφτηκαν δεν θεωρήθηκαν αξία δημοσίευσης ούτε καν από τους συγγραφείς τους; “Οχι βέβαια για να αναπολήσουμε τις επαναστατικές εξάρσεις του παρελθόντος μέσα από τή κρίση σημερινή μας παρόν ούτε για να μετρήσουμε μέ νοσταλγία, σάν παλαιοί πολεμιστάι, τά χρόνια που πέρασαν. Αλλά γιατί, όσο και αν φαίνεται παράδοξο, τά προβλήματα που τά κείμενα αυτά — εύστοχα ή άστοχα — επεδίωκαν να θέσουν είναι προβλήματα που παραμένουν σήμερα τόσο άνοιχτά όσο ήταν και τό 1972. Μέ τή μόνη διαφορά ότι τά προβλήματα αυτά άπασχολούν σήμερα πολύ λιγότερους...

Τό επιστημολογικό καθεστώς τής μαρξιστικής θεωρίας, οί όροι και οί τρόποι παραγωγής και άνάπτυξης τής, τό αν και κατά πόσον αυτή «εισάγεται» στό προλεταριάτο από «τά έξω», από τούς μικροαστούς διανοουμένους, τό περιεχόμενο και τά όρια τής συμβολής του Λένιν, ή σχέση των θέσεων και των άπόψεών του μέ αυτές του Στάλιν είναι μερικά μόνο άπο τά άνοιχτά εκείνα ζητήματα τά όποια ή «δίκη των 4» στην Κίνα, οί διάφορες άμυντικοεπιθετικές εισβολές στην Ίνδοκίνα και τα «ρεαλιστικότερα» έρωτήματα που δημιούργησε ή άνοδος του «σοσιαλισμού» στην Εύρώπη διέγραψαν ως παροχημένα από τήν ήμερήσια διάταξη των ενδιαφερόντων, άκόμη και εκείνων που επέμεναν να λογιζόνται κομμουνιστές και άριστεροί.

Αυτό δέν σημαίνει βέβαια ότι τά ζητήματα αυτά, κατά τήν προηγούμενη δεκαετία, είχαν, γενικά, τήν μεταχείρηση που άπαιτούσε ή σοβαρότητά τους. Απλώς τά ζητήματα αυτά ήταν τότε στον άέρα και ό καθένας ήταν υποχρεωμένος να βρει τή θέση του ως προς αυτά μέ όποια μέσα μπορούσε να διαθέσει, δηλαδή, κατά κανόνα, μέ τά έφόδια που του παρείχαν ή περιρέουσα άτμόσφαιρα και τά τυχαία συνήθως έπεισόδια τής προσωπικής του πολιτικής διαδρομής. Καθώς, κατά τά γνωστά, ή επαναστατική θεωρία υπόκειται στην επαναστατική πράξη και καθώς άκόμη ή θεωρία θεραπευόταν τότε κατά κανόνα στα πανεπιστήμια ενώ ή Πράξη διεξαγόταν πάντοτε στα έργοστάσια ή, έστω, στους όρόμους, ή σοβαρή ένασχόληση μέ τά ζητήματα αυτά, δηλαδή ή όμολογη πρόσ τή σοβαροτητα τους αντιμετώπισή τους, ήταν σχεδόν πάντοτε ένδειξη άποστασίας: τά ζητήματα αυτά δέν μπορούσαν να άπασχολούν θεωρητικά, μέ συνέπεια και συνέχεια, παρά μόνον εκείνους που τό Κίνημα είχε ξεβράσει, τούς κουρασμένους μικροαστούς που διάλεγαν τό χουζούρι τής «θεωρίας» άποκαλύπτοντας έτσι τή δειλία τους και τήν άντεπαναστατική τους φύση. Έτσι τά περισσότερα θεωρητικά κείμενα εκείνης τής εποχής φέρουν έκδηλα πάνω στό σώμα του τά ίχνη αυτού του άναθέματος. “Οντας υποχρεωμένα να δικαιολογήσουν «πολιτικά» τήν ύπαρξή τους, άπαντούν προκαταβολικά, έστω έμμεσα σε τέτοιες κατηγορίες εισάγοντας μιά προσαυξημένη ως προς τό άντικείμενό τους δόση επαναστατικότητας στις φράσεις και στις παραγράφους τους. Τά κείμενα που άκολουθούν δέν ξεφεύγουν από αυτόν τόν κανόνα.

“Όσοι θέλαμε μάθαμε άρκετά τά χρόνια που πέρασαν. Μάθαμε, άς πούμε, πώς ή επανάσταση σίγουρα δέν άκολουθεί τις φαρδιές λεωφόρους των επιθυμιών μας και ότι μπορεί να μήν έρθει ποτέ. Πολλοί μάλιστα, τήν άνάγκη φιλοτιμία ποιούμενοι, έσπευσαν να εξαργυρώσουν τήν δύσκολα άποκτημένη και επώδυνη τούτη γνώση. Μάθαμε επίσης ότι ή ταξική πάλη μπορεί μέν να διεξάγεται παντού αλλά πώς ώστόσο αλλάζει συνεχώς μορφές, βαθμίδες, πρόσωπα και άδύνατους κρίκους. Πράγμα που σημαίνει πώς αλλάζουν άντίστοιχα και οί αντίπαλοί μας. Μάθαμε άκόμη ότι δέν ύπάρχει μηδενική στάθμη για τήν Άριστερά και ότι όσο αυτή δέν καταφέρνει ν’ άντιστέκεται ύπάρχει πάντα τό χειρότερο που άκολουθεί νομοτελειακά τό κακό. Αυτό που ίσως δέν μάθαμε, δηλαδή μοιάζει πώς εύκολα ξεχάσαμε, είναι κάποια άλλη από τις παρακαταθήκες του παρελθόντος μας: «Δέν ύπάρχει επαναστατικό κίνημα χωρίς επαναστατική θεωρία». Η όποια προκαταθήκη, μεταφρασμένη στό πεζότερο λεξιλόγιο των ήμερών, σημαίνει άπλά πώς ή Άριστερά δέν μπορεί να άντιστέκεται άποικισματικά, ότι Άριστερα δηλαδή δέν μπορεί να ύπάρχει όσο δέν έμμένει πεισματικά στη θεωρία τής και δέν μοχθεί για να άντιμετωπίσει τα προβλήματα που εκεί ανακύπτουν μέ τά μέσα τά όποια τά ίδια τά προβλήματα άπαιτούν. Η δημοσίευση τού διαλόγου που άκολουθεί αυτό άκριβώς θέλει να ύπενθυμίσει.

A.M.

Γιά τή διαλεκτική

Pierre-Philippe Rey

Θά ξεκινήσω από μερικές παρατηρήσεις του Άλτουσέρ για τή σχέση Μάρξ και Χέγκελ (Φεβρουάριος 1968).* Στο σώμα του άρθρου αυτού, ο Άλτουσέρ καταγίνεται με τό νά δείξει ότι ο «λογικός πυρήνας» τής έγγελιανης διαλεκτικής, αυτόν που ο Μάρξ υιοθέτησε αυτούσιο, είναι ή κατηγορία τής «διαδικασίας χωρίς υποκείμενο». Άλλά ο Άλτουσέρ προσθέτει in fine:

«Η θετική αυτή κληρονομιά είναι ακόμη τυπική. Τό έρώτημα που τίθεται άμέσως μετά είναι: *Ποιές είναι οι συνθήκες τής διαδικασίας τής ιστορίας;*

Έκει ο Μάρξ δέν χρωστά πιά τίποτε στον Χέγκελ: στό άποφασιστικό σημείο αυτός προσφέρει κάτι που δέν έχει προηγούμενο· δηλαδή:

Δέν υπάρχει διαδικασία παρά μόνον υποκείμενη σέ σχέσεις: τς σχέσεις παραγωγής (στς όποιες περιορίζεται τό *Κεφάλαιο*) και άλλες σχέσεις (πολιτικές, ιδεολογικές).

Δέν έχουμε ουσιαστικά καν ξεκινήσει νά στοχαζόμαστε αυτήν τήν επιστημονική ανακάλυψη και τς φιλοσοφικές τς συνέπειες: άπλως αρχίζουμε νά τς υποψιαζόμαστε και νά αναλογιζόμαστε τό μέγεθος τς. Δέν χρειάζεται νά πούμε ότι δέν είναι, βέβαια, τά κατασκευάσματα τής στρουκτουραλιστικής ιδεολογίας που θά μς δώσουν τά μέσα για νά εξερευνήσουμε τόν άπέραντο χώρο τής ήπειρου που μς άνοιξε ο Μάρξ.

Η ήπειρος έχει άνοιξει έδω και έκατό χρόνια. Οί μόνοι που έχουν εισχωρήσει είναι οι άγωνιστές τής επαναστατικής ταξικής πάλης. Είναι ντροπή μς, αλλά οι διανοούμενοι δέν υποπτεύονται καν τήν ύπαρξη αυτής τής ήπειρου παρά μόνον για νά τήν προσαρτήσουν και νά τήν εκμεταλλευτούν σαν μιά άσημαντή άποικία.

Όφείλουμε νά προχωρήσουμε στην άναγνώριση του έδάφους και στην εξερεύνηση αυτής τής ήπειρου για νά τήν έλευθερώσουμε από αυτούς που τήν κατέχουν. Για νά άποβιβαστούμε εκεί άρκει νά ακολουθήσουμε αυτούς που προηγήθηκαν από μς έδω και έκατό χρόνια: τούς επαναστάτες άγωνιστές τής ταξικής πάλης. Όφείλουμε νά μάθουμε από αυτούς όσα αυτοί ήδη ξέρουν. Μόνον υπό αυτόν τόν όρο θά μπορέσουμε και μς νά κάνουμε εκεί άνακαλύψεις, άνακαλύψεις του

είδους που άνήγγειλε ο Μάρξ τό '45: άνακαλύψεις που συμβάλλουν όχι στό νά έρμηνεύσουν τόν κόσμο αλλά στό νά τόν αλλάξουν. Άλλάζω τόν κόσμο δέν είναι εξερευνώ τή σελήνη. Είναι κάνω τήν επανάσταση και οίκοδομώ τό σοσιαλισμό χωρίς νά πισωγυρίσω στον καπιταλισμό.

Τά υπόλοιπα, μαζί με τή σελήνη, θά μς δοθούν ως εκ περισσοῦ.

Θά ήθελα νά αφιερώσουμε τούτες τς δύο ώρες μελέτης για νά άνιχνεύσουμε τούς λόγους για τούς όποιους οι «άνακαλύψεις» αυτές δέν πραγματοποιήθηκαν έδω και έκατό χρόνια, λόγους για τούς όποιους, άλλωστε, αυτές σήμερα γίνονται δυνατές.

1. Ο κεντρικός ρόλος τής υπεραξίας στό *Κεφάλαιο*

Μέσα στό ίδιο κείμενο, ο Άλτουσέρ υιοθετεί για λογαριασμό του αυτήν τήν «έπισήμανση του Ένγκελς που υιοθέτησε και ανέπτυξε ο Λένιν» σύμφωνα με τήν όποια οι τρεις «πηγές» του μαρξισμού είναι ή κλασική γερμανική φιλοσοφία (Χέγκελ), ή άγγλική πολιτική οικονομία (Ρικάρντο) και ο γαλλικός σοσιαλισμός (Μπαμπέφ, Φουριέ, Σαιν Σιμόν...). Άλλά προσθέτει εύθως άμέσως:

«Για νά άπλοποιήσω και νά καταστήσω σαφέστερη τήν παρουσίαση, άφήνω κατά μέρος τό γαλλικό σοσιαλισμό και ξεετάζω κυρίως τόν Ρικάρντο και τόν Χέγκελ ως συμβολικούς εκπροσώπους τής άγγλικής πολιτικής οικονομίας και τής γερμανικής φιλοσοφίας».

Όμως, όπως σωστά μου παρατηρούσε ο Μπετελέμ πριν λίγες μέρες, με αυτόν τόν τρόπο, μαζί με τό γαλλικό σοσιαλισμό τό ποτάμι παίρνει και τήν ταξική πάλη.

Αυτό, πάντως, που πρέπει νά πάρουμε στα σοβαρά δέν είναι ο τρόπος παρουσίασης που διαλέγει ο Άλτουσέρ αλλά οι παρατηρήσεις που κάνει στό τέλος: «*Δέν υπάρχει διαδικασία παρά μόνον υποκείμενη σέ σχέσεις*». Άλλά, αν πραγματικά «έκει ο Μάρξ δέν χρωστά πιά τίποτε στον Χέγκελ», είναι όστούσο δυνατό νά λέμε ότι «στό άποφασιστικό σημείο αυτός προσφέρει κάτι που δέν έχει προηγούμενο»; Αυτή ή «προσφορά» του Μάρξ (ένός διανοούμενου) δέν έρχεται σέ αντίφαση με τή διαπίστωση που ακολουθεί: «για νά άπο-

* L. Althusser, *Lénine et la philosophie suivie de Marx et Lénine devant Hegel*, Maspéro, petite collection, 1972.

βιβαστούμε (σ' αυτήν την ηπειρο) αρκεί να ακολουθήσουμε αυτούς που προηγήθηκαν από μας εδώ και εκατό χρόνια: τους επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης»; Γιατί δεν θα ίσχυε και για τον ίδιο τον Μάρξ αυτός ο νόμος; Και η προσφορά του δεν έγκειται αποκλειστικά στο ότι ακολούθησε τους επαναστάτες εργαζόμενους μακρύτερα από όποιονδήποτε «σοσιαλιστή», τόσο μακριά όσο χρειαζόταν για να καταστήσει τη σχέση ως προς την οποία διεξαγόταν η πάλη τους (τή σχέση που αποκάλυπτε η πάλη τους: την υπεραξία) άρχη με την οποία υπονομεύτηκε η «οικονομική επιστήμη» και οικοδομήθηκε η «επιστήμη της ιστορίας»; "Ας σταματήσουμε σ' αυτό το ερώτημα, το οποίο καθιστούμε δική μας θέση για να δούμε βιαστικά τις συνέπειές του.

1) "Αν ο Μάρξ ανακάλυψε την υπεραξία στις διαφορετικές μορφές της ακολουθώντας πράγματι τους επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης και αν, επιπλέον, μένουν να γίνουν ακόμη ανακαλύψεις σ' αυτήν την «ηπειρο», το σύγχρονο έρευνητικό πρόγραμμα του ιστορικού υλισμού οφείλει να ξεκινήσει (αν θεωρήσουμε πώς ο Μάρξ δεν άφησε να του διαφύγει τίποτε απ' όσα μπορούσαν να του διδάξουν οι εργαζόμενοι της εποχής του) από τα εξής σημεία:

α) τις νέες μορφές εξαγωγής της υπεραξίας τις οποίες αποκάλυπτουν οι νέες μορφές πάλης της εργατικής τάξης·

β) τις άλλες μορφές εκμετάλλευσης, διαφορετικές από την υπεραξία, τις οποίες αποκάλυπτει η πάλη των τάξεων των οποίων τους αγωνιστές ο Μάρξ δεν «ακολούθησε».

2) "Αν στο έσωτερικό του *Κεφαλαίου* η υπεραξία συνιστά πραγματικά τον κεντρικό πυρήνα ως προς τον οποίο όλα οργανώνονται, τότε η διαχωριστική γραμμή που διακρίνει αυτά που πραγματικά εντάσσονται στον ιστορικό υλισμό από αυτά που μένουν απέξω, οφείλει, για κάθε καινούρια εξέλιξη που διακηρύσσει ή ίδια ότι αποτελεί μέρος του ιστορικού υλισμού, να χαραχθεί σέ συνάρτηση με τη θέση που καταλαμβάνει κάθε φορά η υπεραξία.

Παραδείγματα: Στη βάση των παραπάνω θα μπορούσαμε να εξετάσουμε μιά άλλη φορά το κείμενο της απάντησης του Έμμανουήλ στον Μπετελέμ το οποίο στην ουσία επαναλαμβάνει τις τετριμμένες απόψεις των Böhm - Bawerk, Fugern Boronowski και Bortkiewicz και τις οποίες πιά πρόσφατα υιοθέτησε ο Besnier. Στο ίδιο πλαίσιο ιδεών μπορούμε επίσης να εξετάσουμε την περισσότερο εκλεπτυσμένη άποψη στην οποία στηρίζεται η σημερινή θεωρία του Κ.Κ.Γ., σύμφωνα με την οποία η ανάλυση του καπιταλισμού οφείλει να εδράζεται στις τιμές παραγωγής και όχι στην αξία. Αυτή η αντίληψη συνεπάγεται ότι η ίδια η αξία, η οποία συνιστά μιά κατηγορία που υιοθετήθηκε από την κλασική πολιτική οικονομία, μπορεί να συγκροτηθεί ως κατηγορία με τρόπο πιά συστηματικό από αυτόν που ακολούθησε ο Μάρξ εξαγοντάς την από την κατηγορία της υπεραξίας. Ειδικότερα, αυτός ο τρόπος συγκρότησης υποτίθεται πώς θα επέτρεπε την άρση των αντιφάσεων — στις οποίες στηρίζεται σέ τελευταία ανάλυση ή κριτική του Bortkiewicz — ανάμεσα στους δύο περιορισμούς: "Αθροισμα των τιμών = αθροισμα των αξιών και σύνολο των κερδών = σύνολο της υπεραξίας. "Η εξέταση της αντίληψης αυτής συνιστά έργο σημαντικό καθώς, απέναντι στη νέα άνοδο του ιστορικού υλισμού, η άστική τάξη άμυνεται ξαναφέροντας στο προσκήνιο αυτά τα ξεπερασμένα ζητήματα. (Ο ίδιος

ο Σάμουελσον — *Journal of Economic Literature*. Ίούνιος 1971 — συμμετέχει στην επίθεση, αλλά, όπως πάντα, η τιμητική θέση ανήκει στους άποστάτες του μαρξισμού, αυτούς που διατείνονται ότι σώζουν τον μαρξισμό από τον ίδιο τον έαυτό του: χθές ο Fugern Boronowsky. σήμερα ο Έμμανουήλ ή ο Besnier.

3) "Αν ο Μάρξ ανακάλυψε τον ιστορικό υλισμό ακολουθώντας ως τό τέλος τους επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης που διεξάγεται στο έσωτερικό του καπιταλισμού, ακολουθώντας, δηλαδή, τους επαναστάτες εργάτες, αντίθετα, δεν μπόρεσε να στοχαστεί την ταξική πάλη που διεξάγεται στο έσωτερικό άλλων τρόπων παραγωγής άφου, ακόμα κι αν γνώριζε την ύπαρξη τέτοιων αγώνων, δεν ακολούθησε τους αγωνιστές αυτών των αγώνων. Κατά συνέπεια, ο Μάρξ δεν μπόρεσε να μάς προμηθεύσει τις ανάλογες με την υπεραξία κεντρικές έννοιες που είναι αναγκαίες για να αντιμετωπιστούν θεωρητικά αυτοί οι τρόποι παραγωγής. Με άλλα λόγια, ό,τι μάς κληροδότησε ο Μάρξ ως προς αυτούς τους τρόπους παραγωγής — εκτός από μερικές προτάσεις που συνάγονται από τη δική του ανάλυση του καπιταλισμού («τό κρυμμένο θεμέλιο δολόκληρου του κοινωνικού οικοδομήματος βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο ή υπερεργασία άποσπάται από τον άμεσο παραγωγό») — δεν είναι παρά κλασικισμός που δεν συνιστά τον ιστορικό υλισμό όπως εφαρμόζεται σ' αυτούς τους τρόπους παραγωγής.

4) "Αν δεχτούμε ότι ένας κοινωνικός σχηματισμός περιλαμβάνει πάντοτε περισσότερους από έναν τρόπους παραγωγής και αν βγάλουμε από εκεί τό συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο Μάρξ τη στιγμή της Παρισινής Κομμούνας: χωρίς τη συμμαχία με τη φτωχή άγροτιά ή εργατική εξέγερση δεν θα είναι παρά ένα πένθιμο σόλο, τότε ή μη αντιμετώπιση του ταξικού αγώνα της άγροτιάς — ή οποία προφανώς συνεπάγεται και τη μη αντιμετώπιση του προβλήματος της συνάρθρωσης του ταξικού αγώνα της άγροτιάς με αυτόν του προλεταριάτου — αποκλείει τη δυνατότητα ύπαρξης σωστής πολιτικής γραμμής εκ μέρους των επαναστατών ήγετών που άποδέχονται μέν τη θεωρία στο έπιπεδο ανάπτυξης που βρίσκεται αλλά δεν είναι συνδεδεμένη με τις άγροτικές μάζες. Μέσα, κυρίως, από αυτή τη θέση χρειάζεται να μελετηθεί ή ρωσική επανάσταση.

5) Σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό όπου ο καπιταλισμός είναι κυρίαρχος αλλά οι άλλοι τρόποι παραγωγής, μολονότι ύποταγμένοι στον καπιταλισμό, συγκεντρώνουν την τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού, μιά σωστή επαναστατική γραμμή προϋποθέτει:

— τη γνώση των νόμων που διέπουν τον καπιταλισμό, όπως τους διατύπωσε ο Μάρξ ξεκινώντας από την επαναστατική πάλη των εργατών·

— τη γνώση των νόμων που διέπουν τους κυρίαρχους τρόπους παραγωγής όπως αυτοί μπορούν να συσταθούν ξεκινώντας από την επαναστατική πάλη των άγροτών. Οι νόμοι αυτοί είναι ιδιαίζοντες για κάθε τρόπο παραγωγής και μόνον οι παραλλαγές τους (και όχι ή οποιαδήποτε a priori συνδυαστική) μπορούν να προσδιορίσουν τις διαφορές ανάμεσα στους τρόπους παραγωγής·

— τη σύσταση, ξεκινώντας από εκεί, των νόμων που διέπουν τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής υπό την κυριαρχία του καπιταλισμού, νόμων που είναι επίσης και οι νόμοι της συνάρθρωσης της ταξικής πάλης υπό την ήγεσία της εργατικής τάξης.

6) Μόνον η αποκατάσταση στην πράξη μιας τέτοιας γραμμής από τον Μάο Τσέ Τούγκ μās επιτρέπει να διακρίνουμε την απουσία μιας θεωρίας για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής στο έργο του Μάρξ και να αναλογιστούμε τις συνέπειες αυτής της απουσίας. Η κυριότερη από τις συνέπειες αυτές είναι το γεγονός ότι ο Μάρξ, ξεκινώντας από την ταξική πάλη και προσπαθώντας να επανέλθει σ' αυτήν αποκλειστικά και μόνο μέσω μιας διαδικασίας διανοητικής παραγωγής που θα επέτρεπε το μετασχηματισμό της άπλης και αφηρημένης έννοιας της υπεραξίας σε έννοιες σύνθετες και συγκεκριμένες, τελικά δεν τό κατορθωσε: «και τέλος... η ταξική πάλη στην οποία η κίνηση αναλύεται και η οποία δίνει τη λύση σ' ολοκληρω αυτό τό σκατό», έγραφε ο Μάρξ στον Ένγκελς στις 30 Απριλίου 1868 αναπτύσσοντας του τον ακριβή σκελετό του *Κεφάλαιου*, σκελετό που θα έμενε αμετάβλητος για 15 χρόνια, μέχρι τό θάνατό του. Και γνωρίζουμε ότι 15 χρόνια μετά, τό κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* που θα αναφερόταν στην ταξική πάλη και στις σελίδες του όποιου θα βρίσκονταν αντιμετώποι οι εργάτες, οι καπιταλιστές και οι ιδιοκτήτες γης, αλλά από τις όποιες θα απουσίαζαν οι εργαζόμενοι αγρότες, εξακολουθούσε να παραμένει άγραφο.

7) Όστόσο, όσο και αν, ξεκινώντας από την πρακτική εφαρμογή μιας γραμμής συμμαχιών ανάμεσα στις καταπιεσμένες τάξεις διάφορων τρόπων παραγωγής συναρθρωμένων υπό την κυριαρχία του καπιταλισμού, γίνεται πράγματι δυνατή ή διατύπωση των γενικών νόμων που διέπουν την ύποταγή ενός τρόπου παραγωγής (και πάνω απ' όλα της κυριαρχίας εκεί παραγωγικής σχέσης) στον καπιταλισμό, αυτό δεν σημαίνει καθόλου ότι μπορεί να αντιμετωπιστεί θεωρητικά και τό ζήτημα της συνάρθρωσης με τον καπιταλισμό ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής του όποιου η θεωρία δεν έχει γίνει. Μόνον η ταξική πάλη που διεξάγεται στο έσωτερικό αυτού του τρόπου παραγωγής από την κυριαρχούμενη εκεί τάξη σε συμμαχία με την εργατική επιτρέπει να αποκλυφθούν:

α) ποιές είναι οι υπάρχουσες τάξεις σ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής,

β) ποιά είναι η σχέση τους (κεντρική έννοια),

γ) πώς πρέπει να καθοδηγηθεί ή υπονόμευση αυτής της σχέσης ώστε ή πορεία της υπονόμευσης να συμβάλλει όσο πιο αποφασιστικά γίνεται στην ανατροπή της ίδιας της καπιταλιστικής κυριαρχίας.

Και επανερχόμαστε στην αρχική μας δήλωση: μόνον οι επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης στον καπιταλισμό ή σε κάποιον άλλον τρόπο παραγωγής μπορούν να διαθέτουν τις άπλές και αφηρημένες έννοιες μέ βάση τις όποιες οικοδομείται ή «επιστήμη της ιστορίας». Δουλειά των διανοουμένων είναι εν προκειμένο μόνον ή πραγματοποίηση του περάσματος από τις άπλές και αφηρημένες έννοιες στις σύνθετες και συγκεκριμένες. Και ή χρησιμότητα αυτής της δουλειάς, όπως ο Μάρξ και ο Ένγκελς ήξεραν καλά, συνίσταται ουσιαστικά στο ότι επιτρέπει σ' αυτούς τους αγωνιστές να εξηγούν σε όλοένα και πλατύτερες μάζες συντρόφων τους παραπλανημένων από την ιδεολογία (θεωρητική και πρακτική) της κυριαρχής τάξης τί ακριβώς κρύβεται πίσω από τις περισσότερο σύνθετες μορφές και ότι αυτό τό πράγμα είναι ένα πράγμα απλό. Έτσι ο ιστορικός ύλισμός καταλαμβάνει τις μάζες και οι μάζες καταλαμβάνουν τον ιστορικό ύλισμό χάρη στον κομμουνιστικό ιδεολογικό μηχανισμό. Τό καθήκον όσων έχουν ήδη πρόσβαση σ' αυτήν την επιστήμη, είτε πρόκειται για διανοούμενους είτε για άγω-

νιστές, δεν είναι προφανώς να την μετατρέψουν σ' ένα καινούριο εργαλείο καταπίεσης μιας εργατικής τάξης «ίκανής μόνο να δέχεται τη θεωρία απέξω, από τους άστους διανοουμένους», όπως τό συνέλαβαν — και δυστυχώς τό εφάρμοσαν — οι σοσιαλιστικοί και κομμουνιστικοί μηχανισμοί από την εποχή του Κάουτσκι.

2. Η ταξική πάλη και ή διαλεκτική

Ό Μπετελέμ απηύθυνε και μία δεύτερη κριτική στο κείμενο του Άλτουσερ που ανέφερα προηγουμένως: αν κάνουμε τον Χέγκελ να δουλέψει πάνω στον Ρικάρντο και όχι πάνω στους Γάλλους σοσιαλιστές, αποκτούμε μία θεωρία των τρόπων παραγωγής και όχι μία θεωρία της ταξικής πάλης. Και αυτή ή μομφή, όσο άπευθυνόταν στον Άλτουσερ, άλλο τόσο άπευθυνόταν και στον ίδιο τον Μάρξ. Έγώ, για τους λόγους που μόλις εξέθεσα, δεν νομίζω ότι ή μομφή αυτή μπορεί να άπευθυνθεί στον Μάρξ: Στην πραγματικότητα, τό έργο του εμφανίζεται διαιρεμένο σε δύο μέρη και τό καθένα αντίστοιχά σε μία από τις μορφές διαλεκτικής τις όποιες ο Μπετελέμ προσπαθούσε πέρσει να ξεδιαλύνει άπαντώντας στη Ροσάνα Ροσάντα: Από τη μία μεριά τό *Κεφάλαιο* και τά προπαρασκευαστικά σχέδιάματά του, όπου κυριαρχεί ή διαλεκτική της αναπαραγωγής, και από την άλλη μεριά τά ιστορικά κείμενά του όπου είναι παρούσα αποκλειστικά και μόνον ή διαλεκτική του μετασχηματισμού που επιφέρει ή ταξική πάλη. Πιο συγκεκριμένα: Στο *Κεφάλαιο*, ή διαλεκτική της ταξικής πάλης δεν είναι παρούσα παρά μόνον ως κυριαρχούμενη μέσω της σχέσης (υπεραξία) υπό την οποία αναπτύσσεται ή διαδικασία χωρίς ύποκειμένο. Η διαδικασία χωρίς ύποκειμένο είναι μία διαδικασία αναπαραγωγής αυτής της σχέσης. Αυτό που ο Μάρξ αναζητεί πάνω απ' όλα — όπως τό καθιστά προφανές ή φράση του που μόλις ανέφερα και όπως τό δείχνουν άλλες φράσεις του οι όποιες εκδηλώνουν ή μικρή εκτίμηση που έτρεφε για τά άποτελέσματα της ίδιας της δικής του δουλειάς, όσο αυτά δεν του επέτρεπαν να φτάσει αυτό τό στόχο — είναι να άποκαταστήσει ως προς όλους τους καθορισμούς τους τις τάξεις που είναι οι πρωταγωνιστές της πραγματικής ιστορίας. Μόνον αυτή ή αποκατάσταση θα του επέτρεπε να περάσει στο δεύτερο στάδιο: τη θεωρία της ταξικής πάλης και τη θεωρία του κοινωνικού μετασχηματισμού που θα συμπεριλάμβανε τους καθορισμούς αυτών των τάξεων όπως προκύπτουν από τη διαδικασία αναπαραγωγής των προηγούμενων σχέσεών τους. Καθώς ο καπιταλισμός δεν ύπάρχει πουθενά μεμονωμένος, ιδίως όταν αυτός εκτείνεται σε παγκόσμια κλίμακα, αυτή ή θεωρία δεν ήταν δυνατό να οικοδομηθεί. Χωρίς άμφιβολία, όσο δεν βγαίναμε έξω από όρια που επέβαλε ή επιστημονική γνώση του ενός καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως μās την κληροδοτούσε ο Μάρξ, ήταν άδύνατο να προχωρήσουμε περισσότερο απ' όσο προχώρησε ή Ρόζα Λούξεμπουργκ στη *Συσσώρευση του κεφαλαίου*: δηλαδή να θέσουμε, όπως αυτή, τό πρόβλημα της άρθρωσης του καπιταλισμού με άλλους τρόπους παραγωγής στο επίκεντρο της θεωρίας της επανάστασης χωρίς πότε να μιλήσουμε γι' αυτούς τους άλλους τρόπους παραγωγής.

Τά ιστορικά κείμενα του Μάρξ δεν συναντούν λοιπόν πουθενά τό *Κεφάλαιο*. Από τη μία μεριά, στο *Κεφάλαιο*, ή διαλεκτική του μετασχηματισμού παραμένει κυριαρχούμενη, σημαδεύοντας ωστόσο με την παρουσία της την κυριαρχή διαλεκτική της αναπαραγωγής: γι' αυτό ή «αντιστροφή» της έγγελιανής διαλεκτι-

κής δέν είναι μιá απλή αντίστροφή, γι' αυτό ο Μάρξ ειρνεύεται τό φλερτάριμά του μέ τόν Χέγκελ.

Από τήν άλλη μεριά, στά ιστορικά κείμενα του Μάρξ, ή ταξική πάλη και ή διαλεκτική της είναι παρούσες αλλά *απουσιάζει ή διαλεκτική του μετασχηματισμού* επί της οποίας ή πρώτη όφειλε νά κυριαρχεί, ώστε τά κείμενα αυτά νά είναι επιστημονικά στόν ίδιο βαθμό πού είναι και τό ίδιο τό *Κεφάλαιο*.

Μέ δύο λόγια — και αυτό είναι *πρακτικό* πρόβλημα γιά τούς αγωνιστές της ταξικής πάλης — ή θεωρία του περάσματος από τήν «οικονομική» στην «πολιτική ταξική πάλη» δέν έχει γίνει. Δέν θά απαριθμήσω εδώ όλα τά προβλήματα των οποίων ή λύση εξαρτάται από τή λύση αυτού του πρώτου προβλήματος. Δέν θά θυμίσω παρά μόνον ένα, τόσο ουσιαστικό σήμερα όσο εδώ και ένα σχεδόν αιώνα, τό πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα σέ επαναστατικό κόμμα και συνδικάτα (ή γενικότερα ταξικές εργατικές ή αγροτικές οργανώσεις μέ στόχους αυστηρά οικονομικούς).

Είναι γνωστές οι ποικίλες διαστρεβλώσεις πού έχουν τή πηγή τους στη μη αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος, όταν ακριβώς γίνεται προσπάθεια νά αντιμετωπιστεί χωρίς αυτό ο επαναστατικός μετασχηματισμός. Σέ καθεμιά από αυτές τις διαστρεβλώσεις αντιστοιχούν διατυπώσεις ή ολόκληρα άποσπάσματα κειμένων του Μάρξ, άν όχι ένα ολόκληρο τμήμα του έργου του.

— Ο οικονομισμός, από τή μιá μεριά, θά μπορούσε νά συμπεριλάβει στά συνθήματά του τό εξής απόσπασμα από τό *Grundrisse*: «ή αναπαραγωγή είναι συγχρόνως νέα παραγωγή και άρνηση της παλιάς μορφής».

— Ο επαναστατικός θριαμβευτισμός του οποίου ο πιο ολοκληρωμένος εκπρόσωπος είναι ο Τρότσκι, θά μπορούσε (και δέν παραλείπει άλλωστε νά τό κάνει) νά στοιχηθεί πίσω από ολόκληρο σχεδόν τό ιστορικό έργο του Μάρξ και ειδικότερα τά κείμενά του γιά τή Γαλλία. (Βλέπε τήν τύχη πού είχε τό «σουβάλι μέ πατάτες», ο «βοναπαρτισμός» και άλλες εξίσου ανεπεξέργαστες έννοιες στό έργο του Τρότσκι).

Κατά τήν πρώτη διαστρέβλωση, ο κύριος (και μάλιστα ο μόνος) ρόλος παραχωρείται στη διεύρυνση της διαδικασίας της καπιταλιστικής αναπαραγωγής ή οποία αναμένεται νά γεννησει, από μόνη της ή, στην περίπτωση της Ρόζας Λουξεμπουργκ, μέσα από τήν άναγκαιότητα της συνάντησής της μ' έναν έξωτερικό ως πρós αυτήν κόσμο, τήν κοινωνική επανάσταση.

Κατά τή δεύτερη διαστρέβλωση, ή ταξική πάλη, καθώς κινείται στό κενό, θεωρείται ικανή νά γεννησει από τή μιá στιγμή στην άλλη νέες κοινωνικές σχέσεις ενώ ή διατήρηση, άκόμη και μετά τήν κατάληψη της εξουσίας από τό προλεταριάτο, των παλιών σχέσεων *και της διαδικασίας αναπαραγωγής τους* άγνοείται. Ξέρουμε ότι τά κείμενα πού γράφτηκαν μέ αυτό τό πνεύμα θεωρούνται δίκαια ως σπινθηροβόλα αλλά ξέρουμε επίσης πώς ο συγγραφέας τους δέν κατόρθωσε ποτέ νά ξαναανακαλύψει τήν πεζή πραγματικότητα μετά από αυτές του τις εξάρσεις.

Ας σημειώσουμε ότι αυτοί οι δύο αντίθετοι τύποι διαστρέβλωσης μπορούν κάλλιστα νά συνδυαστούν μεταξύ τους, όποτε, π.χ. στό σύγχρονο τροτσικισμό ο οποίος είναι μιá σούπα όπου όλες οι διαστρεβλώσεις του μαρξισμού έβρασαν μαζί, βλέπουμε νά εκφράζεται άλλοτε ή ιδέα ότι μόνο μιá άνευ προηγουμένου ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θά επιτρέψει σ' ένα νεφελώδες μέλλον τήν άποκατάσταση άληθινών κομμουνιστικών παραγωγικών σχέσεων και άλλοτε (ή μερικές φορές ταυτόχρονα) τήν ιδέα ότι ή κατάληψη της πολιτικής εξουσίας (π.χ. από τόν Κάστρο) μπορεί

νά επιτρέψει από τή μιá στιγμή στην άλλη τό πέραςμα από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής σέ μιá ίση κατανομή των εισοδημάτων. Και στη μιá και στην άλλη περίπτωση, αυτό πού δέν τίθεται είναι τό πρόβλημα της πραγματικής (και άναγκαστικά μακρόπνοης) διαδικασίας μετασχηματισμού των παραγωγικών σχέσεων πού κληροδότησε ή παλιά τάξη πραγμάτων.

Είδαμε γιατί ο Μάο Τσέ Τούγκ κατόρθωσε νά υπερβεί αυτήν τήν άνικανότητα του μαρξισμού νά στοχαστεί τήν ταξική πάλη και τόν κοινωνικό μετασχηματισμό τόσο αυστηρά όσο στοχάστηκε τήν αναπαραγωγή της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων.

Ας δούμε ποιá διδάγματα μπορούμε νά άντλήσουμε γιά τις δικές μας αναλύσεις και γιά τούς δικούς μας άγώνες από τήν κεντρική ιδέα του μαοϊσμού — τήν οποία δέν αναπτύσσω, άλλοι τό έχουν ήδη κάνει — σύμφωνα μέ τήν οποία «ή ταξική πάλη είναι ή μετατόπιση των αντιθέσεων».

3. Ρεφορμισμός και ιδεαλισμός

Θά προσπαθήσω νά δείξω, γιά παράδειγμα, πώς ο μαοϊσμός τινάζει στόν άέρα τό παλιό δίλημμα «μεταρρυθμίσεις ή επανάσταση». Ας ξεκινήσουμε μέ τήν κλασική σύλληψη του ρεφορμισμού. Η σύλληψη αυτή συνδέεται μέ τήν ιδέα της συνεχούς κίνησης. Η αντίληψη γιά τήν επανάσταση πού της αντιτίθεται συνδέεται προφανώς μέ τή συμπληρωματική ιδέα της άπότομης ρήξης. Τό πρόβλημα περιπλέχτηκε κάπως περισσότερο τά τελευταία χρόνια μέ τήν ιδέα (τήν οποία εισήγαγε ή άριστερά του Κ.Κ. Ιταλίας και ή οποία είναι άκόμη πολύ παρούσα στό *Μανιφέστο*) των «επαναστατικών μεταρρυθμίσεων». Ποιός είναι ο πυρήνας αυτής της ιδέας; Μιά μεταρρύθμιση δέν πρέπει νά έχει ως στόχο μιá άμεση και χειροπιαστή καλύτερευση των συνθηκών ζωής, έφόσον ξέρουμε καλά ότι όσο επιβιώνει τό καπιταλιστικό καθεστώς (δηλαδή όσο κυριαρχεί ή διαδικασία καπιταλιστικής αναπαραγωγής) μιá τέτοια καλύτερευση δέν είναι παρά πλάνη πού άποστρατεύει. Όμως μιá μεταρρύθμιση μπορεί νά παρουσιάζει ενδιαφέρον και άρα νά πρέπει νά άποτελεί στόχο του επαναστατικού κινήματος άν, χωρίς νά πραγματοποιεί μιá ψεύτικη καλύτερευση των όρων ζωής της εργατικής τάξης, αύξάνει τό βαθμό συνειδητοποίησης και άρα μεταβάλλει τό συσχετισμό δυνάμεων. Δέν θά σταθώ καθόλου στό ρόλο του παντελότητας χειριστή των μαζών πού μιá τέτοια αντίληψη άποδίδει στους ηγέτες (στους οποίους ανατίθεται ή επιλογή άνάμεσα σέ καλές και κακές μεταρρυθμίσεις). Θά σταθώ σ' ένα μόνο ιδιαίτερα ευαίσθητο σημείο αυτής της αντίληψης όπου νομίζω ότι εκφράζεται μέ ιδιαίτερη ένάργεια τό λάθος ολόκληρης της πραγμαοϊκής προβληματικής.

Αν ο ρεφορμισμός είναι πρώτα απ' όλα ένας συνεχής μετασχηματισμός και ή επανάσταση μιá βίαιη ρήξη, μένει νά όρίσουμε τό χαρακτήρα του αντικειμένου τό οποίο *πραγματικά* άφορά αυτή ή μεταρρύθμιση και αυτή ή επανάσταση. Και αυτό τό αντικείμενο είναι ο κοινωνικός σχηματισμός θεωρούμενος στην ολότητά του και όριζόμενος είτε ως «καπιταλιστικός» είτε ως «σοσιαλιστικός» (ή παλιότερα «φεουδαρχικός») μιá και έξω. Τά μέρη πού άποτελούν αυτήν τήν κοινωνία είναι «μέρη ολικά», εικόνες του όλου ενώ μέρη και όλον προχωρούν μέ τόν ίδιο βηματισμό, βραδυ ή μιá περίπτωση, γρήγορο στην άλλη. Ο «επαναστατικός ρεφορμισμός» διατηρεί αυτόσιο αυτόν τόν τρόπο θεώρησης των πραγμάτων: είναι μόνον τό κοινωνικό όλον

καί ὄχι τὰ μέρη αὐτὸ πού ἐπιδέχεται μετασχηματισμό. Δέν μπορούμε νὰ ἐπιφέρουμε παρά μόνον ἓνα μετασχηματισμό, τὸν ἐπαναστατικό, ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄλλοι μετασχηματισμοὶ πραγματοποιοῦνται μέσα στό πλαίσιο τῆς διαδικασίας καπιταλιστικῆς ἀναπαραγωγῆς καί ἄρα δέν μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν παρά στοιχεῖα αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Χρειαίεται ὥστόσο νὰ μεταβληθεῖ ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων. Καθὼς ὅμως αὐτὴ ἡ μεταβολή δέν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ (γιά τὸ λόγο πού μόλις ἀναφέραμε) μέσω ἑνὸς πραγματικοῦ μετασχηματισμοῦ, αὐτὴ δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα παρά ἑνὸς μετασχηματισμοῦ ἰδεατοῦ. Ἡ συσσώρευση τέτοιων ἰδεατῶν μετασχηματισμῶν, χωρὶς κανένα μετασχηματισμὸ τῆς πραγματικότητας, συγκεντρώνει τὴν ψυχικὴ ἐνέργεια πού θὰ ἐπιτρέψει τὸν ἐπαναστατικό μετασχηματισμό.

Ἡ μαοϊκὴ σύλληψη ἀρνεῖται αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ὅπως, προφανῶς, καί τὴν παραπάνω «λύση»: ἡ ταξικὴ πάλη, ὅπως κάθε πρακτικὴ, εἶναι μιά διαδικασία. Ὅπως κάθε διαδικασία, ἐπιδρᾷ συνεχῶς στό ἀντικείμενό της. Ἡ συνεχῆς αὐτῆς ἐπίδραση εἶναι ἡ «μετατόπιση τῶν ἀντιθέσεων». Ἡ μετατόπιση αὐτὴ δέν εἶναι, προ-

φανῶς, ἰδεατὴ ἀλλὰ πραγματικὴ. Καί, κατὰ τὴ μαοϊκὴ ἀντίληψη, ἡ μετατόπιση αὐτὴ δέν εἶναι, κυρίως, ἀποτέλεσμα τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ ἀλλὰ ἀποτέλεσμα τοῦ συνεχοῦς ταξικοῦ ἀγῶνα. Αὐτὸ πού ἔχει, λοιπόν, σημασία δέν εἶναι ὁ συνεχῆς χαρακτήρας τῆς διαδικασίας — αὐτὸς δέν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι διαφορετικός]—, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πού αὐτὴ ἐπιφέρει στόν κοινωνικό σχηματισμό, ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖο δέν ἀφορᾷ ποτὲ ἄμεσα — ὅπως στίς ἀδελφές συλλήψεις τῆς μεταρρύθμισης καί τῆς ἐπαναστάσεως — τὸ κοινωνικό ὄλον ἀλλὰ κάθε φορά ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη του. Καί αὐτὸ γιὰ τὸ ὄλον δέν εἶναι ποτὲ ἓνα ἀλλὰ εἶναι πάντοτε πάλι καί ἀρθρωση ἀντιθέτων.

Ἡ συνεχῆς μετατόπιση τῶν ἀντιφάσεων δέν εἶναι μιά συνολικὴ μετατόπιση τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀλλὰ μιά μετατόπιση τῶν μερῶν του, τοῦ καθενὸς ὡς πρὸς τὰ ἄλλα. Καί οἱ ρῆξεις τοποθετοῦνται σ' ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ ἐπίπεδο: τὴν ἡμέρα ὅπου, μέσω αὐτῆς τῆς συνεχοῦς μετατόπισης, αὐτὸ πού ἦταν κυριαρχούμενο γίνεται κυρίαρχο καί αὐτὸ πού ἦταν δευτερεύον γίνεται κύριο.

1954 · 1984 30 ΧΡΟΝΙΑ ΚΕΛΡΟΣ

Ἐκδόσεις ΚΕΛΡΟΣ...δημιουργοῦμε ἀνεγνώστες

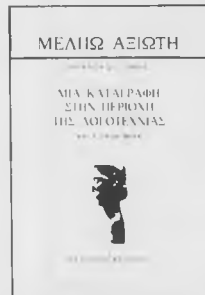
ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΛΙΩ ΑΞΙΩΤΗ
ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ ΚΑΛΗΜΕΡΑ
καί ἄλλα διηγήματα

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Ἡ ΣΠΗΛΙΑ
(Μυθιστόρημα)

ΜΕΛΙΩ ΑΞΙΩΤΗ
ΜΙΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
καί ἄλλα κείμενα

ΑΝΑΣΤΟΣ ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ
ΣΥΝΟΡΙΑΚΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ
(τέσσερις νουβέλες)

ΜΑΡῶ ΔΟΥΚΑ
Ἡ ΠΡΩΤΗ ΠΟΛΗ
(Δεύτερη ἔκδοση)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΚΟΥΡΤΗΣ
ΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΜΙΑΣ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ
(Μυθιστόρημα)

ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
Ἡ ΜΕΘΟΥΝΗ
(Διηγήματα)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
ΤΟ ΓΚΙΣΕ
(Μυθιστόρημα)

Κριτικές παρατηρήσεις στο κείμενο του Rey

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: Από τη μία μεριά, σε παρατηρήσεις που αφορούν το σώμα και την εσωτερική λογική του κειμένου του Rey και από την άλλη σε επιμέρους επιφυλάξεις ή διαφωνίες που αναφέρονται σε λιγότερο ή περισσότερο μεμονωμένες θέσεις ή διατυπώσεις του ίδιου κειμένου. Οι θέσεις και διατυπώσεις αυτές με το διφορούμενο ή, αντίθετα, τον υπερβολικά κατηγορηματικό χαρακτήρα τους, δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μιάς καλόπιστης συνολικότερης κριτικής όσο δεν αίρεται αυτός ο διφορούμενος χαρακτήρας ή δεν στοιχειοθετείται, αντίστοιχα, η κατηγορηματικότητά τους.

1

Ας αρχίσουμε, λοιπόν, από την πρώτη κατηγορία και ας προσπαθήσουμε, πρώτα απ' όλα, να δούμε πώς συγκροτείται το αντικείμενο το οποίο το κείμενο του Rey θέλει να πραγματευθεί («θα ήθελα να αφιερώσω αυτές τις δύο ώρες μελέτης για να ανιχνεύσουμε τους λόγους για τους οποίους οι «ανακαλύψεις» αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν εδώ και εκατό χρόνια, που είναι και οι λόγοι για τους οποίους αυτές σήμερα γίνονται δυνατές»).

Το κείμενο ξεκινάει με ένα απόσπασμα του Άλτουσερ. Το μέρος του αποσπάσματος που ενδιαφέρει εδώ είναι το εξής: «Δέν υπάρχει διαδικασία παρά μόνον υποκείμενη σε σχέσεις... Η ήπειρος (πρόκειται για τον ιστορικό ύλισμό) έχει ανοίξει εδώ και εκατό χρόνια. Οι μόνοι που έχουν εισχωρήσει είναι οι αγωνιστές της επαναστατικής ταξικής πάλης. Είναι ντροπή μας, αλλά οι διανοούμενοι δεν υποπτεύονται καν την ύπαρξη αυτής της ήπειρου παρά μόνον για να την προσαρτήσουν και να την εκμεταλλευθούν σαν μιά άσημαντη αποικία».

Όφείλουμε να προχωρήσουμε στην αναγνώριση του εδάφους και στην εξερεύνηση αυτής της ήπειρου για να την ελευθερώσουμε από αυτούς που την κατέχουν. Για να αποβιβαστούμε εκεί αρκεί να ακολουθήσουμε αυτούς που προηγήθηκαν από μας εδώ και εκατό χρόνια: τους επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης. Όφείλουμε να μάθουμε από αυτούς όσα αυτοί ήδη ξέρουν. Μόνο με αυτόν τον όρο θα μπορέσουμε και μεις να κάνουμε εκεί ανακαλύψεις... ανακαλύψεις που συμβάλλουν όχι στο να ερμηνεύσουν τον κόσμο αλλά στο να τον αλλάξουν...».

Ο Rey διακρίνει μιά αντίφαση στο εν λόγω κείμενο. Η αποκάλυψη αυτής της αντίφασης θα όροθετήσει τον Rey απέναντι στον Άλτουσερ και θα του χρησι-

μεύσει, με τη μορφή μιάς ερώτησης και ως αφηρητική θέση, για να θέσει σε κίνηση το κείμενό του και ειδικότερα το πρώτο του μέρος.

Ας δώσουμε το λόγο στον ίδιο τον Rey: «*Δέν υπάρχει διαδικασία παρά μόνον υποκείμενη σε σχέσεις*». Αλλά, αν πραγματικά «εκεί ο Μάρξ δεν χρωστά πιά τίποτε στον Χέγκελ», είναι ωστόσο δυνατό να λέμε τότε ότι «στο αποφασιστικό σημείο αυτός προσφέρει κάτι που δεν έχει προηγούμενο»; Αυτή η «προσφορά» του Μάρξ (ένος διανοούμενου) δεν έρχεται σε αντίφαση με τη διαπίστωση που ακολουθεί: «για να αποβιβαστούμε (σ' αυτή την ήπειρο) αρκεί να ακολουθήσουμε αυτούς που προηγήθηκαν από μας εδώ και εκατό χρόνια: τους επαναστάτες αγωνιστές της ταξικής πάλης»; Γιατί δεν θα ίσχυε και για τον ίδιο τον Μάρξ αυτός ο νόμος; Και η «προσφορά» του δεν έγκειται αποκλειστικά στο ότι ακολούθησε τους επαναστάτες εργαζόμενους μακρύτερα από οποιονδήποτε «σοσιαλιστή», τόσο μακριά όσο χρειαζόταν για να καταστήσει τη σχέση ως προς την οποία διεξαγόταν η πάλη τους (τή σχέση που αποκάλυπτε η πάλη τους: την υπεραξία) αρχή με την οποία υπονομεύτηκε η «οικονομική επιστήμη» και οικοδομήθηκε η «επιστήμη της ιστορίας»; Ας σταματήσουμε σ' αυτό το ερώτημα, το οποίο είναι θέση για μας, για να δώσουμε βιαστικά τις συνειδήσεις του».

2

Η πρώτη κατηγορία των παρατηρήσεων που έχω να κάνω οργανώνεται γύρω από το ότι, κατ' έμέ, η αντίφαση που επισημαίνει ο Rey *δέν είναι* αντίφαση. Πράγματι, ο Άλτουσερ λέει «... για να αποβιβαστούμε σ' αυτήν την ήπειρο *αρκεί* (εδώ χρειάζεται η υπογράμμιση) να ακολουθήσουμε...». Αρα, μέχρις εδώ, το «να ακολουθήσουμε» συνιστά για τον Άλτουσερ μιά *ικανή συνθήκη* για να κάνουμε «ανακαλύψεις». Και αυτό λογικά συνεπάγεται (όπως κάθε ικανή συνθήκη) ότι:

1. Αν «ακολουθήσουμε» θα κάνουμε *οπωσδήποτε* «ανακαλύψεις».

2. Αν δεν «ακολουθήσουμε» είναι δυνατό και να κάνουμε αλλά και να μην κάνουμε «ανακαλύψεις».

Αρα, σ' αυτό το επίπεδο, η ένσταση του Rey («γιατί δεν θα ίσχυε και για τον ίδιο τον Μάρξ αυτός ο νόμος;») δεν μπορεί να σταθεί. Όσο η ένσταση αυτή απευθύνεται σε μιά ικανή συνθήκη, επιτρέπονται και οι δύο λογικά δυνατές απαντήσεις: α) ο Μάρξ έκανε «ανακαλύψεις» γιατί όντως «ακολούθησε» και β) ο Μάρξ έκανε «ανακαλύψεις» παρόλο που δεν «ακολούθησε».

Όμως η επόμενη φράση του Άλτουσέρ φέρνει κάτι καινούριο: «*Οφείλουμε να μάθουμε από αυτούς όσα αυτοί ήδη ξέρουν*». Πρόκειται για την ίδια τη δομή (αν και λιγότερο καθαρά διατυπωμένη από την ικανή συνθήκη) της *ανάγκαιας συνθήκης*. Κατά συνέπεια, για το κείμενο του Άλτουσέρ, το «νά ακολουθήσουμε» συνιστά μία συνθήκη τόσο ικανή όσο και αναγκαία: «Αν «ακολουθήσουμε» θά κάνουμε όπωσδήποτε «ανακαλύψεις», αν δεν «ακολουθήσουμε» δεν θά κάνουμε καμιά. Άρα, στην πραγματικότητα, ισχύει και για τον Μάρξ ο παραπάνω «νόμος»: αυτός έκανε τις «ανακαλύψεις» του ακριβώς επειδή «ακολουθήσε».

Βλέπουμε λοιπόν έτσι ότι η ένταση του Rey όχι μόνον δεν στέκει αλλά και δεν μπορεί κατά κανέναν τρόπο να οικοδομήσει μία διαχωριστική γραμμή απέναντι στον Άλτουσέρ. Ο κινητήρας γι' αυτόν τό διαχωρισμό, ή «άντιφαση» που επισημάνθηκε, είναι ένας ψεύτικος κινητήρας, ή αντίφαση δεν υπάρχει.

Όμως τό κείμενο του Rey συνεχίζεται και — πράγμα αξιοσημείωτο — συνεχίζεται με ιδιαίτερη δύναμη. Πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχει κινητήρας και μάλιστα κινητήρας με μεγάλη ισχύ. Στην πραγματικότητα, ή συνέχεια του κειμένου αναπτύσσει με αυστηρότητα τις συνέπειες μιας θέσης που διαφέρει τόσο από τη θέση του Άλτουσέρ όσο και από τη θέση με την οποία ό Rey νομίζει ότι την αντικαθιστά. Και αυτή ή θέση δεν είναι άλλη από την *ανάγκαια* συνθήκη. Για να κάνουμε «ανακαλύψεις» πρέπει υποχρεωτικά, *είναι αναγκαίο* να «ακολουθήσουμε». Είναι ακριβώς ή ένταση που ασυνείδητα αποκαθίσταται ανάμεσα σε συνθήκη ικανή και συνθήκη αναγκαία ή οποία συνιστά τόν κινητήρα του κειμένου και φτιάχνει τη δύναμή του. Η θέση της «ανάγκαιας συνθήκης», καθώς αναπτύσσεται με αυστηρότητα, αποδεικνύεται εξαιρετικά γόνιμη — ή συνέχεια του κειμένου τό δείχνει καθαρά — και με την επιφύλαξη κάποιων αναγκαίων διευκρινίσεων (βλέπε τη δεύτερη κατηγορία παρατηρήσεων παρακάτω) βρίσκει και έμένα σύμφωνο.

Αντίθετα, σπεύδω να τό πω, δεν συμφωνώ καθόλου με τη θέση της «ικανής συνθήκης». Τό «νά ακολουθήσουμε», όσο και αν είναι μία αναγκαία συνθήκη δεν συνιστά καθόλου συνθήκη ικανή. Μία ματιά σε όσα συμβαίνουν γύρω μας ή σε όσα έχουν συμβεί ή συμβαίνουν σε άλλους τόπους και χρόνους θά μάς πείσει άμμεσα. Ένας μεγάλος αριθμός διανοομένων με πρόβλεψη άστική ή μικροαστική «ακολουθούν» ή κάποτε «ακολουθήσαν» και όχι μόνο δεν έκαναν «ανακαλύψεις» αλλά συνέχισαν να φέρουν μαζί τους όλες τις προκαταλήψεις, ολόκληρη την ιδεολογία της τάξης από την οποία προέρχονταν. Υπάρχουν ακόμη και περιπτώσεις που «ακολουθήσαν» για μία ολόκληρη ζωή αλλά στό τέλος βρέθηκαν να απέχουν ιδιαίτερα πολύ από τις θεμελιώδεις θέσεις του επαναστατικού προλεταριάτου.

Στή βάση όσων προηγούνται μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι τό κείμενο του Rey παρουσιάζεται με μία διπλή όψη. Από τη μία μεριά — και αυτή είναι, πιστεύω, ή κύρια πλευρά του — αναπτύσσει αυστηρά τις συνέπειες της «ανάγκαιας συνθήκης». Από την άλλη μεριά όμως, ή θέση αυτή άπουσιάζει εντελώς από τό όπτικό πεδίο του συγγραφέα και, όταν οι συνέπειές της την υποχρεώνουν να έμφανιστεί, εκλαμβάνεται ως ένα είδος επέκτασης του αντιστρόφου της (ή «ικανή συνθήκη» όπως εφαρμόζεται και στην περίπτωση του Μάρξ και στην περίπτωση των άλλων επαναστατών ηγετών). Αυτή δέ ή άσυνείδητη σύγχυση ανάμεσα σε

αναγκαία και ικανή συνθήκη, αυτή ή άρρητη ταύτιση των δύο επιφέρει μία σειρά από όλισθήματα, οδηγεί σε τοποθετήσεις ιδιαίτερα συζητησιμες, οι όποτες μάλιστα μπορεί να οδηγήσουν πολύ μακριά. Τά ζητήματα αυτά θά προσπαθήσω να ξεκαθαρίσω σε όσα ακολουθούν.

3

Στο άπόσπασμα που ήδη αναφέραμε ό Rey λέει: «... και ή «προσφορά» του (πρόκειται για τόν Μάρξ) δεν έγκεται *άποκλειστικά* στό ότι αυτός ακολουθήσε τους επαναστάτες εργαζόμενους *μακρύτερα* από όποιονδήποτε «σοσιαλιστή», τόσο μακριά όσο...». Έχοντας κάτι από τη ματιά του, κατά ρητό τρόπο, μόνον την «ικανή συνθήκη», ό Rey προσπαθεί να συλλάβει την «προσφορά» του Μάρξ άποκλειστικά και μόνο κάτω από τους όρους της και φυσικά δεν τό κατορθώνει. Άνάμεσα στον Μάρξ και τους «σοσιαλιστές» που προηγήθηκαν, τόν ακολουθήσαν ή ύπηρεξαν σύγχρονοι του δεν τίθεται έτσι παρά μία άπλή, ποσοτική διαφορά, μία άπλή γραμμική σχέση ή όποια άπαγορεύει πρακτικά κάθε ούσιαστική άπάντηση στό έρώτημα που αναγκαστικά έπεται: Γιατί είναι *είδικά ό Μάρξ* ό όποιος, *μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες*, θεμελιώσε τόν ιστορικό ύλισμό;

Η «προσφορά» του Μάρξ δεν βρίσκει καθόλου την εξήγησή της στό ότι άπλώς «ακολουθήσε μακρύτερα». Η «προσφορά» αυτή έγινε δυνατή μόνο γιατί προσπάθησε να ακολουθήσει τους επαναστάτες αγωνιστές *διαφορετικά* άπ' ό,τι έκαναν οι διάφοροι «σοσιαλιστές». Και είναι *άποκλειστικά* για αυτό τό λόγο που έπισως κατόρθωσε, αν θέλουμε, να «ακολουθήσει» και «μακρύτερα».

Αυτό τό «διαφορετικά» δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεολογική επαναστατικοποίηση του Μάρξ, την «ύριμανσή» του, την κολοσσιαία προσπάθεια που χρειάστηκε να άφιερώσει στην κριτική των αντιλήψεων της εποχής του. Και αυτή ή κριτική είναι αυστηρά συνώνυμη με την άδιάκοπη προσπάθειά του να άπαλλαγεί από τό συντριπτικό φορτίο της κυρίαρχης ιδεολογίας, από την προσπάθειά του να τοποθετηθεί στη σκοπιά του επαναστατικού προλεταριάτου και να «δει» από αυτή τη σκοπιά τό σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, από την προσπάθειά του, δηλαδή, να συλλάβει τό νόημα και την έμβέλεια των προλεταριακών άγώνων και να ιδρύσει έτσι την έπιστήμη που αυτοί οι άγώνες άπαιτούσαν.

Είναι, βέβαια, άδιαμφισβήτητο ότι αυτή ή ιδεολογική επαναστατικοποίηση, αυτή ή άλλαγή σκοπιάς δεν μπορεί να προκύψει παρά μόνο χάρη στην ώθηση των προλεταριακών άγώνων, παρά μόνο χάρη στις άλλαγές που επιφέρουν στα ιδεολογικά μορφώματα τά διαφορετικά επίπεδα της ταξικής πάλης, δηλαδή *μόνον* αν «ακολουθήσουμε». Όστόσο ή συνθήκη της ιδεολογικής επαναστατικοποίησης (άκόμη μία συνθήκη αναγκαία αλλά όχι ικανή!) είναι μία συνθήκη διαφορετική, αν και έξαρτημένη, από τη συνθήκη του «νά ακολουθήσουμε». Όλοι οι ούτοπικοί σοσιαλιστές «ακολουθήσαν», χωρίς όμως να κατορθώσουν να ξεφύγουν από τη μικροαστική ιδεολογία και χωρίς, βέβαια, να θεμελιώσουν τόν ιστορικό ύλισμό. Άλλωστε και ό ίδιος ό Rey, σε ένα διαφορετικό πλαίσιο* ανα-

* Βλέπε τό βιβλίο του *Colonialisme, Neocolonialisme et Transition au Capitalisme*, Maspéro, 1971, σ. 1.

γνωρίζει ρητά τό γεγονός αυτό: «Ἡ ἀστική ἰδεολογία κυριαρχεῖ σέ ὀλόκληρο τό διανοητικό μας τοπίο. Αὐτοί πού νομίζουν ὅτι μποροῦν νά ξεφύγουν χωρίς νά ἀναλαμβάνουν ὡς πρόωτιστο ἔργο τους τήν κριτική καί τήν πάλη ἐναντίον της, δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά τήν ἀναπαράγουν καί νά τήν ἐνισχύουν χωρίς τή θέλησή τους».

Ὅμως οἱ θεωρητικές ἐπιπτώσεις τοῦ ἀρχικοῦ κενοῦ στή σκέψη τοῦ Rey συγκεντρώνονται καί συγκεκριμενοποιοῦνται, ὅπως εἶναι φυσιολογικό, στό σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ κειμένου τοῦ ὅπου προσπαθεῖ νά ἀνακεφαλαιώσει, δηλαδή νά συλλάβει στήν ἐνότητά τους τόσο αὐτό πού θεωρεῖ ὡς ἀφετηριακή του θέση ὅσο καί τίς λογικές συνέπειες τῆς «θέσης» αὐτῆς. Τό σχετικό ἀπόσπασμα εἶναι τό ἑξῆς:

«Καί ἐπανερχόμαστε στήν ἀρχική μας δήλωση: μόνον οἱ ἐπαναστάτες ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης στόν καπιταλισμό ἢ σέ κάποιον ἄλλον τρόπο παραγωγῆς μποροῦν νά διαθέτουν τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες ἔννοιες μέ βάση τίς ὁποῖες οἰκοδομεῖται ἡ «ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας». Δουλειά τῶν διανοουμένων εἶναι ἐν προκειμένῳ μόνον ἡ πραγματοποίηση τοῦ περάσματος ἀπό τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες ἔννοιες στίς σύνθετες καί συγκεκριμένες. Καί ἡ χρησιμότητα αὐτῆς τῆς δουλειᾶς, ὅπως ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς ἤξεραν καλά, συνίσταται οὐσιαστικά στό ὅτι αὐτή ἐπιτρέπει σ' αὐτούς τοὺς ἀγωνιστές νά ἐξηγοῦν σέ ὀλοένα καί πλατύτερες μάζες συντρόφων τους παραπλανημένων ἀπό τήν ἰδεολογία (θεωρητική καί πρακτική) τῆς κυρίαρχης τάξης τί ἀκριβῶς κρύβεται πίσω ἀπό τίς περισσότερες σύνθετες μορφές καί ὅτι αὐτό τό πράγμα εἶναι ἔνα πράγμα ἀπλό. Ἐτσι ὁ ἱστορικός ὕλισμός καταλαμβάνει τίς μάζες καί οἱ μάζες καταλαμβάνουν τόν ἱστορικό ὕλισμό χάρι στόν κομμουνιστικό ἰδεολογικό μηχανισμό. Τό καθῆκον ὅσων ἤδη ἔχουν πρόσβαση σ' αὐτή τήν ἐπιστήμη, εἴτε πρόκειται γιά διανοουμένους εἴτε γιά ἀγωνιστές, προφανῶς δέν εἶναι νά τή μετατρέψουν σ' ἔνα καινούριο ἐργαλεῖο καταπίεσης μιᾶς ἐργατικῆς τάξης «ἰκανῆς μόνο νά δέχεται τή θεωρία ἀπέξω, ἀπό τοὺς ἀστούς διανοουμένους», ὅπως τό συνέλαβαν — καί δυστυχῶς τό ἐφάρμοσαν — οἱ σοσιαλιστικοί καί κομμουνιστικοί μηχανισμοί ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κάουτσκι».

Ἡ ἀρχή τοῦ ἀποσπάσματος λέει ὅτι «... μόνον οἱ ἐπαναστάτες ἀγωνιστές... μποροῦν νά διαθέτουν τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες ἔννοιες... Ἡ δουλειά τῶν διανοουμένων εἶναι μόνον ἡ πραγματοποίηση τοῦ περάσματος ἀπό τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες... στίς σύνθετες καί συγκεκριμένες ἔννοιες». Ὅμως τό νά διαθέτεις κάποιο πράγμα σημαίνει, ἂν δέν κάνω λάθος, τό νά θέτεις στή διάθεση κάποιου κάποιο πράγμα πού ἤδη ὑπάρχει, κάποιο πράγμα ἤδη ἐτοιμο, κάποιο πράγμα πού δέν ἐπιδέχεται πλέον κανένα μετασχηματισμό. Ἐδῶ οἱ ἐπαναστάτες ἀγωνιστές διαθέτουν (!) στοὺς διανοουμένους ἔννοιες (!), τίς ἀπλές καί ἀφηρημένες (!) ἔννοιες. Καί καθῶς αὐτοί οἱ δεῦτεροι, σύμφωνα μέ τό παραπάνω ἀπόσπασμα, δέν ἔχουν παρά νά πραγματοποιήσουν τό περάσμα ἀπό τίς ἔννοιες αὐτές στίς σύνθετες καί συγκεκριμένες ἔννοιες, μποροῦμε φυσιολογικά νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ ἐργάτες τῆς ἐποχῆς τοῦ Μάρξ τοῦ ἀπηύθυναν τά παρακάτω περίπου λόγια: «Ἡ θεμελιώδης σχέση τῆς διαδικασίας χωρίς ὑποκείμενο μέσα στήν ὁποία εἴμαστε ἐνταγμένοι εἶναι ἡ σχέση τῆς ἐκμετάλλευσής μας. Ἐς τήν ὀνομάσουμε — τό ὄνομα δέν ἔχει σημασία — ὑπεραξία. Ἡ σχέση αὐτή καθορίζεται ἀπό τό διαχωρισμό μας ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατική μας δύναμη ἔχει μετατραπεί

σέ ἐμπόρευμα. Αὐτό πού θέλουμε ἀπό σένα εἶναι, ξεκινώντας ἀπό ἐκεῖ, νά καταβάλλεις τήν ἀπαιτούμενη διανοητική προσπάθεια γιά νά μᾶς ἐξηγήσεις τί εἶναι τό κέρδος, πῶς σχηματίζονται οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων (ἄρα καί ὁ μισθός μας) κ.λπ. κ.λπ. γιατί ἐδῶ πραγματικά ἐμεῖς δέν καταλαβαίνουμε τίποτα». Πρόκειται προφανῶς γιά συνέπεια ἀκραία. Ἀλλά αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι νά καταλάβουμε ὅτι ἡ θέση τῆς «διάθεσης» καί τοῦ «περάσματος» — ἀπ' ὅπου ἀπορρέει ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἀκραία συνέπεια — δέν πέφτει ἀπό τόν οὐρανό. Δέν εἶναι, μέ τή σειρά της, παρά συνέπεια τῆς «ἰκανῆς συνθήκης». Ἐς προσπαθήσουμε νά δοῦμε γιάτί.

Ἡ «ἰκανῆ συνθήκη», ὅπως εἶδαμε, λέει ὅτι γιά νά κάνουμε «ἀνακαλύψεις» στήν «ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας» ἀρκεῖ νά «ἀκολουθήσουμε» τοὺς ἐπαναστάτες ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης. Καί αὐτό πάλι λογικά συνεπάγεται, ὅπως ἐπίσης εἶδαμε, ὅτι ὀλοὶ ὅσοι εἶναι «ἀκολουθοῦν» θά κάνουν ὅπως ὅποιος εἶναι «ἀνακαλύψεις». Ἡ ἐμπειρία, τώρα, πού ἔχει συσσωρευθεῖ ἀπό τήν ἐπιστημονική πρακτική στό σύνολό της δείχνει ὅτι, καί ἐδῶ θά συμφωνῆσει ὁ Rey, αὐτό τό δεύτερο πραγματικά ἰσχύει ἀλλά ἰσχύει μόνον ἐφόσον μιᾶ γνωστική περιοχή εἶναι αὐστηρά συγκροτημένη ὡς ἐπιστήμη. Ὅλοὶ ὅσοι ἐργάζονται στά πλαίσια π.χ. τῶν μαθηματικῶν, τῆς φυσικῆς ἢ τῆς χημείας, δηλαδή ὀλοὶ ὅσοι ἐκεῖ «ἀκολουθοῦν», παράγουν μέ τή δουλειά τους μιᾶ μικρή ἢ μεγαλύτερη καινούρια γνώση, κάνουν μικρές ἢ μεγαλύτερες «ἀνακαλύψεις» πού ἐντάσσονται ὀργανικά στή διαδικασία ἀνάπτυξης αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς. Καί ὅπου, βέβαια, αὐτό τό «ἀκολουθοῦν» σημαίνει ἐδῶ ὅτι οἱ ἐρευνητές ἀποδέχονται καί μέ τή δουλειά τους ἐπαναβεβαιώνουν τίς θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς ἀντίστοιχης ἐπιστήμης καί τίς σχέσεις πού τίς συνδέουν, ὅτι ἐντάσσονται στίς καί μέ τή δουλειά τους ἐμπλουτίζουν τίς διαδικασίες πού συνιστοῦν τήν πρακτική τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, ὅτι συμφωνοῦν ὡς πρὸς τό ἐπιστημολογικό καθεστῶς τῶν προϋόντων πού παράγει αὐτή ἡ πρακτική.

Ὅμως γιά τόν Rey τό «ἀκολουθοῦν» δέν ἀναφέρεται στίς θεμελιώδεις ἔννοιες, σχέσεις καί διαδικασίες τῆς «ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας». Ἀναφέρεται στοὺς «ἐπαναστάτες ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης». Ἀρκεῖ νά «ἀκολουθήσουμε» αὐτούς γιά νά κάνουμε «ἀνακαλύψεις», δηλαδή νά ἀναπτύξουμε, ὡς ἐρευνητές, τήν «ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας». Καί αὐτό, προφανῶς, δέν μπορεῖ παρά νά σημαίνει ὅτι οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες, σχέσεις καί διαδικασίες τῆς «ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας» δέν ἀνήκουν στή δικαιοδοσία τῶν ἀντίστοιχων ἐρευνητῶν, τῶν διανοουμένων. Βρίσκονται στήν ἀποκλειστική κατοχή τῶν «ἐπαναστατῶν ἀγωνιστῶν τῆς ταξικῆς πάλης» οἱ ὅποιοι τίς διαθέτουν στοὺς διανοουμένους πού τοὺς ἀκολουθοῦν ὥστε αὐτοί οἱ δεῦτεροι νά κάνουν τή δουλειά τους, δηλαδή τό «πέραςμα» στίς σύνθετες καί συγκεκριμένες ἔννοιες». Καί εἶναι αὐτό τό «πέραςμα» πού συνιστά, βέβαια, τίς σχετικές «ἀνακαλύψεις». Ἄρα βλέπουμε πῶς πραγματικά ἡ θέση τῆς «διάθεσης» καί τοῦ «περάσματος» δέν εἶναι οὔτε τυχαία οὔτε μγμονομένη· δέν εἶναι παρά λογικό ἐπακόλουθο τῆς «ἰκανῆς συνθήκης»: Οἱ διανοούμενοι ἀρκεῖ νά ἀκολουθήσουν τους ἐπαναστάτες ἀγωνιστές τῆς ταξικῆς πάλης γιά νά κάνουν «ἀνακαλύψεις»· εἰπεῖθ οἱ πρῶτοι διαθέτουν τή θεωρητική βάση πού θα χρησιμοποιήσουν οἱ δεῦτεροι γιά νά κάνουν τίς «ἀνακαλύψεις» αὐτές.

Μέ τά παραπάνω ξεκαθαρίζεται καί ἡ ἀποψη τοῦ Rey σχετικά μέ τήν «προσφορά» τοῦ Μάρξ: Ἄς ὀλοὶ

οί διανοούμενοι που «ακολουθούν» *δέν έχουν παρά να παραλάβουν* τις άπλές και άφηρημένες έννοιες για να τις επεξεργαστούν και να πραγματοποιήσουν το «πέραςμα», έπεται ότι *όλοι* υπόκεινται άσπληρά στους ίδιους όρους, βρίσκονται *όλοι* ακριβώς στην ίδια θέση απέναντι στους επαναστάτες εργαζόμενους. Όποτε ή διαφορά ανάμεσα στην «προσφορά» του καθένα δέν μπορεί να είναι παρά καθαρά ποσοτική, ό ένας δέν μπορεί να προχωρήσει παρά απλά και μόνον «πιο μακριά» από τόν άλλο. Έτσι τό ερώτημα που διατυπώσαμε προηγουμένως, σχετικά μέ τούς λόγους που δδήγησαν τόν Μάρξ στη θεμελίωση της έπιστήμης της ιστορίας, διαγράφεται άπολύτως από τό έρευνητικό μας πεδίο: Δέν είναι πλέον ό Μάρξ αυτός που *θεμελίωσε* την έπιστήμη της ιστορίας· είναι οί επαναστάτες εργαζόμενοι αυτοί οί όποιοι, ούτως είπειν, ή θεμελιώνουν έσαεί κατέχοντας τις θεμελιώδεις θεωρητικές της έννοιες.

Η συνέχεια του άποσπάσματος του Rey προσπαθεί να άποσαφηνίσει τό πεδίο εφαρμογής της «ικανής συνθήκης». Για να προσδιορίσει την άρθρωση της επαναστατικής θεωρίας μέ την ταξική πάλη εισάγει *τρεις* όρους: τούς διανοούμενους (που πραγματοποιούν τό «πέραςμα»), τις μάζες (που φτιάχνουν την ιστορία) και, ανάμεσα στους δύο («... είτε πρόκειται για διανοούμενους είτε για άγωνιστές...»), τούς επαναστάτες άγωνιστές τών όποιων τό καθήκον είναι πιο σύνθετο. Αυτοί οφείλουν να παραδώσουν στους πρώτους τό αντικείμενο της δουλειάς τους — τις άπλές και άφηρημένες έννοιες που κατέχουν — και να παραλάβουν ως άντάλλαγμα τό προϊόν αυτής της δουλειάς — τις σύνθετες και συγκεκριμένες έννοιες —, προϊόν τό όποιο θά χρησιμοποιήσουν για ή δουλειά εξήγησης που έχουν να κάνουν μέσα στις μάζες. Ειδικά αυτός ό τρίτος όρος και οί σχέσεις που διατηρεί μέ τούς άλλους δύο συνιστά εθθεία συνεπαγωγή της «ικανής συνθήκης» και του πορίσματος της, της θέσης της «διάθεσης» και του «περάσματος». Και πραγματικά. Άφου σε κάθε εκμεταλλευτική κοινωνία άφενός οί μάζες είναι παραπλανημένες από την κυρίαρχη ιδεολογία και άφετέρου οί διανοούμενοι δέν έχουν παρά να πραγματοποιήσουν τό «πέραςμα», πρέπει να υπάρχει ένας τρίτος όρος — οί επαναστάτες άγωνιστές — που εξασφαλίζει ή σύνδεση ανάμεσα στους δύο άλλους και έγυυάται έτσι θεωρητικά ή *δυνατότητα επανάστασης*.

Ακριβώς μέ ή βοήθεια αυτού του τρίτου όρου — δηλαδή τελικά μέσω της «ικανής συνθήκης» — άμφισβητείται ή θέση του Κάουτσκι. Η εργατική τάξη δέν «δέχεται ή θεωρία απέξω, από τούς άστους διανοούμενους». Άνάμεσα σ' εκείνην και σ' αυτούς παρεμβάλλεται ένας ενδιάμεσος, οί επαναστάτες άγωνιστές. Και αυτοί οί επαναστάτες άγωνιστές άποτελούν — πράγμα άπαραίτητο σε αυτήν την κριτική — μέρος τών μαζών. Οί επαναστάτες άγωνιστές είναι *εργαζόμενοι* και ειδικότερα, εκείνοι από τούς εργαζόμενους που δέν παραπλανώνται — υποτίθεται — από την κυρίαρχη ιδεολογία.

Μέ αυτήν την όπτική, ή θεωρία παρουσιάζεται διαχωρισμένη στά δύο. Τό πρώτο της μέρος (οί θεμελιώδεις έννοιες) περιέρχεται στη δικαιοδοσία τών άγωνιστών, τό δεύτερο (ή πραγματοποίηση του «περάσματος») σε αυτή τών διανοούμενων. Όπου, προφανώς, για να μπορέσει να υπάρξει κριτική, είναι στο πρώτο μέρος της θεωρίας που υποτίθεται πως άναφέρεται ό Κάουτσκι. Άν αυτός ως θεωρία θεωρούσε την πραγματοποίηση του «περάσματος», τότε ή θέση του δέν θά διέφερε άσπληρά σε τίποτε από ή θέση του Rey.

Για μένα ή προτεινόμενη άρθρωση ανάμεσα σε ταξική πάλη και επαναστατική θεωρία — και κατά συνέπεια και ή κριτική στη θέση του Κάουτσκι που από κει συνάγεται — δέν στέκει κατά κανέναν τρόπο. Και αυτό ανεξάρτητα από όποιαδήποτε κριτική στην «ικανή συνθήκη». Άς προσπαθήσουμε να δούμε γιατί.

Είναι άδιαμφισβήτητο πως μέσα στις μάζες υπάρχουν σημαντικές ιδεολογικές διαφορές. Όρισμένοι εργαζόμενοι έχουν μια ιδιαίτερα όξυμένη συνείδηση της εκμετάλλευσης και καταπίεσης που ύφίστανται και είναι έτοιμοι να αναλάβουν σκληρούς άγώνες. Άλλοι διατηρούν περισσότερες υπογραμμιστεί είναι ως προς τις δυνατότητες να βελτιωθούν οί συνθήκες της ζωής τους μέσα στο καθεστώς εκμετάλλευσης και είναι κατά συνέπεια περισσότερο παθητικοί, λιγότερο έτοιμοι για άγώνα. Υπάρχουν, τέλος, εργαζόμενοι που παραμένουν έρμητικά εγκλωβισμένοι στην κυρίαρχη ιδεολογία και πολύ δύσκολα μαθαίνουν από την ίδια τους την πείρα. Όμως, άφου διαπιστωθούν τέτοιες διαφορές, αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι ή συνείδηση τών εργαζόμενων, *ως εργαζόμενων*, ή γνώση τών συνθηκών ύπαρξής τους, όσοδήποτε πλατιά ή όξεια κι αν είναι, παραμένει στο επίπεδο της *εμπειρικής γνώσης*, στο επίπεδο της εμπειρίας που άποκτούν από την άμεση εκμετάλλευση και καταπίεσή τους. Και αυτό δέν είναι καθόλου παράδοξο. Όλοι άνεξαιρέτως οί μηχανισμοί που διαθέτουν οί εκμεταλλεύτριες τάξεις εργάζονται άσταμάτητα μέ τόν ίδιο στόχο: να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν ένα χάσμα ανάμεσα σε άμεσους παραγωγούς και έλλογη γνώση, να άπωθήσουν, να άποκρύψουν, να αναστρέψουν, να διαστρεβλώσουν τούς δεσμούς που συνδέουν και έξαρτούν κάθε επιστημονική γνώση και κάθε επιστήμη μέ την πρακτική εμπειρία τών μαζών, να έξασφαλίσουν την άπόλυτη κοινωνική κυριαρχία της διανοητικής εργασίας πάνω στη χειρωνακτική.

Στή βάση αυτή, ό τρίτος όρος που εισάγει ό Rey, αν και υπάρχει (έφόσον μέ αυτόν έννοει τούς πιο συνειδητούς εργαζόμενους, αυτούς που άγωνίζονται — χωρίς όστόσο αυτοί να «διαφεύγουν» από την ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης), δέν έχει τό ρόλο ούτε έπιτελεί ή λειτουργία που του άποδίδει ό συγγραφέας. Μολονότι οί εργαζόμενοι ύφίστανται άμεσα την εκμετάλλευση και την καταπίεση, μολονότι έχουν συχνά μια ιδιαίτερα όξυμένη συνείδηση, οί *θεμελιώδεις θεωρητικές έννοιες* του ιστορικού ύλισμου δέν γεννιούνται αυθόρμητα από την άμεση εμπειρία τους. Άκόμη και οί πιο συνειδητοί εργαζόμενοι δέν είναι οί άμεσοι φορείς αυτών τών έννοιών. Μέσα στις κοινωνίες όπου βασιλεύει ή εκμετάλλευση, οί θεωρητικές έννοιες κάθε επιστήμης, είτε αυτές είναι άπλές και άφηρημένες έννοιες είτε είναι σύνθετες και συγκεκριμένες, δέν μπορούν να παραχθούν παρά μέσα από μια διανοητική εργασία, παρά μόνον από αυτούς που γνωρίζουν τούς κανόνες και τις ειδικές άπαιτήσεις μιας τέτοιας εργασίας, δηλαδή από διανοούμενους (των όποιων ή ταξική προέλευση μπορεί να είναι άστική, μικροαστική, εργατική, άγροτική ή ότιδήποτε — αυτό που έχει έδω σημασία είναι ότι πρέπει να ξέρον να έκτελούν αυτό του είδους ή δουλειά, να κατέχουν την «πρακτική» της παραγωγής έλλογης γνώσης).

Άν αυτό είναι σωστό, αν πραγματικά οί έννοιες του ιστορικού ύλισμου δέν μπορούν να γεννηθούν παρά μέσα από μια διανοητική εργασία, εργασία που έπιτελείται από μερικούς διανοούμενους ανάμεσα σε όλους όσοι «ακολουθούν», τότε ή θέση αυτών τών διανοούμενων δέν βρίσκεται καθόλου ανάμεσα σε άπλές και

ἀφηρημένες έννοιες από τή μιά μεριά καί έννοιες σύνθετες καί συγκεκριμένες από τήν άλλη καί ή λειτουργία τους κατά κανένα τρόπο δέν ανάγεται άπλώς στο πάρασμα από μιά κατηγορία έννοιών σέ μιά άλλη κατηγορία έννοιών. Ή θέση τους βρίσκεται μεταξύ εμπειρικής καί έλλογης γνώσης καί ή λειτουργία τους είναι νά εξασφαλίσουν τό πάρασμα από μιά μορφή γνώσης σέ μιά άλλη μορφή γνώσης, τό πάρασμα από τήν άμεση εμπειρία στήν επιστημονική γνώση, τό πάρασμα από τήν πρακτική στή θεωρία υπό τούς όρους καί για τίς ανάγκες τής πάλης τών εργαζομένων, υπό τήν ταξική καθοδήγηση τών εργαζομένων.

Τό πάρασμα από τήν πρακτική εμπειρία τών εργαζομένων στήν επιστημονική γνώση αυτής τής εμπειρίας προβάλλει πολύ βαρύτερες άπαιτήσεις από τό άπλό πάρασμα από μιά οικογένεια έννοιών σέ μιά άλλη. "Ετσι από όλους τούς διανοούμενους πού «άκολουθούν» πολύ λίγοι είναι εκείνοι πού κατορθώνουν νά αντισταθούν άποτελεσματικά στήν ιδεολογία στήν όποία υπόκεινται (καί αυτό άκόμη περισσότερο γιατί, ως διανοούμενοι, καί δέν ύφίστανται άμεσα τήν έκμετάλλευση καί έχουν μιά κοινωνική λειτουργία πού συνίσταται, άκριβώς, στήν παραγωγή καί τήν άναπαραγωγή τής κυρίαρχης ιδεολογίας) καί νά πραγματοποιήσουν τή διπλή κίνηση πού άπαιτεί κάθε συμβολή σ' αυτό τό πάρασμα: νά μάθουν, πρώτα, από τούς εργαζόμενους τήν εμπειρία τής έκμετάλλευσης σέ όλες τίς μορφές τής καί νά παράξουν, ύστερα, τήν επιστημονική μορφή αυτού πού έμαθαν. Οί υπόλοιποι από όσους «άκολουθούν» άναπαράγουν, θέλοντας καί μή, μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή, άνοιχτά ή συγκεκριμένα, τήν ιδεολογία από τήν όποία ξεκίνησαν καί στήν όποία εξακολουθούν νά υπόκεινται, τήν ιδεολογία τών κυρίαρχων τάξεων. Άπό αυτή τή σκοπιά νομίζω πώς πρέπει νά έξεταστεί ή «προσφορά» του Μάρξ.

Τά παραπάνω, άν είναι σωστά, δείχνουν συγκεκριμένα γιατί δέν στέκει ή κριτική του Κάουτσκι πού προτείνει ο Rey. Ο όρος πού στήριζε αυτήν τήν κριτική δέν μπορεί νά παίξει τό ρόλο του. Μολαταύτα είναι φανερό πώς ή θέση του Κάουτσκι πρέπει νά συζητηθεί. Καί σ' αυτή τή συζήτηση τό σώμα του κειμένου του Rey συμβάλλει άποφασιστικά.

Ή θέση του Κάουτσκι περιέχει δύο όρους πού μπορούν νά άποτελέσουν αντικείμενο κριτικής άνάλυσης: τόν όρο «άπέξω» καί τόν όρο «θεωρία». Μέχρι σήμερα τούς μύδρους τής κριτικής τούς συγκέντρωσε κυρίως ο πρώτος όρος ένώ ο δεύτερος λίγο πολύ άγνοήθηκε ως άυτονόητος. Όμως, όπως είδαμε, μιά τέτοια προσέγγιση προσκρούει σέ κάτι πού δέν επιδέχεται άμφισβήτηση: οί διανοούμενοι, όσοι κατέχουν τήν πρακτική πού δημιουργεί έλλογη γνώση, άρα άνθρωποι πού βρίσκονται λίγο πολύ έξω από τίς διαδικασίες τής άμεσης έκμετάλλευσης, είναι αυτοί πού παράγουν καί άναπτύσσουν τίς έννοιες κάθε επιστήμης καί, κατά συνέπεια, καί τής επιστήμης τής ιστορίας.

Ίσως ή κύρια συμβολή του κειμένου του Rey στο σύνολό του είναι ότι επιτυγχάνει μιά μετατόπιση τής παραδοσιακής κριτικής στή θέση του Κάουτσκι. Ή θέση τής «άναγκαίας συνθήκης», θέση πού ένυπάρχει, όπως είδαμε, άρρητα μέσα στο κείμενο, από τή μιά μεριά θέτει τά πραγματικά όρια αυτού του «άπέξω» (μόνον όσοι από τούς «άπέξω» «άκολουθούν» μπορούν ένδεχομένως νά κάνουν «άνακαλύψεις») καί, από τήν άλλη, άνασύρει από τήν άφάνεια του άυτονόητου τόν όρο «θεωρία» θέτοντας μιά άπόλυτη συνθήκη για τή γέννηση καί τήν άνάπτυξη τής τήν άπαιτηση νά

«άκολουθήσουμε». Καί ο όρος «θεωρία» πού για τόσο διάστημα άγνοήθηκε, άξίζει πραγματικά νά βγει στο φώς τής ημέρας καί νά έξεταστεί συγκεκριμένα. Τό εργατικό κίνημα έχει πολλά νά κερδίσει άν κατορθώσουμε κάποτε νά καταλάβουμε καί νά συμφωνήσουμε τί άκριβώς είναι ή μαρξιστική θεωρία, τί άκριβώς συνεπάγεται ο ισχυρισμός ότι αυτή συνιστά μιά επιστήμη, τί συμμερίζεται καί σέ τί διαφέρει από τίς άλλες επιστήμες.

Σχεδόν κάθε μείζων επιστημονική επανάσταση κατά τήν περίοδο τής γέννησής τής πολεμήθηκε από τίς τάξεις πού τότε κυριαρχούσαν. Οί περιπέτειες του Κοπέρνικου καί του Γαλιλαίου, ο φόβος πού έμπόδισε τόν Gauss νά δημοσιεύσει τίς εργασίες του για τίς μη εύκλείδειες γεωμετρίες, ο φόβος καί ή περιφρόνηση πού ύποδέχτηκε τήν ψυχανάλυση είναι μερικά γνωστά παραδείγματα. Άπό όλες τίς κυρίαρχες τάξεις, ή άστική είναι αυτή πού κατόρθωσε καλύτερα νά προσαρμοστεί μέ τίς επιστήμες (καί ιδιαίτερα βέβαια μέ τίς φυσικές), νά τίς χρησιμοποιήσει για λογαριασμό τής καί νά τούς εξασφαλίσει εκείνες τίς συνθήκες καί μορφές άνάπτυξης πού ένισχύουν τήν κυριαρχία τής. (Άπό τήν εποχή τής άνόδου τής άστικής τάξης στήν έξουσία ζούμε στον άστερισμό τής «επιστήμης»). "Ομως ύπάρχει μιά επιστήμη, ο ιστορικός υλισμός, τήν όποια καμιά έκμεταλλεύτρια τάξη δέν μπορεί νά οικειοποιηθεί. Αυτό πού μπορεί νά κάνει, όταν δέν τήν καταδικώνει άστυνομικά, είναι νά προσπαθεί νά τή συκοφαντήσει, νά τήν άνακηρύξει «ζεπερασμένη» ή, στήν καλύτερη περίπτωση, νά τήν άπομονώσει μέσα στα πανεπιστήμια όπου άργά ή γρήγορα θά πεθάνει από άσφυξία γιατί δέν μπορεί νά ζήσει καί νά άναπτυχθεί ως επιστήμη παρά μόνο στον καθαρό άέρα, παρά μόνον έξαρτημένη από τούς άγώνες τών εργαζομένων. Έκει έγκείται ο άπόλυτος επαναστατικός χαρακτήρας τής επιστήμης τής ιστορίας: στο γεγονός ότι είναι κυριολεκτικά άνυπόφορη για κάθε έκμεταλλεύτρια τάξη όπως καί για κάθε ιδεολογικό έκφραστή ή εκπρόσωπό τής, του όποιου άπειλεί τόν ίδιο τό λόγο ύπαρξης. Καί εκεί, άκόμη, βρίσκεται ή κύρια ιδιαιτερότητα τής ως προς τίς άλλες επιστήμες. Άν τά μαθηματικά κατέστησαν ρητή τήν άπαίτηση του λογικού σκέπτεσθαι, άν οί φυσικές επιστήμες δημιούργησαν τήν έννοια του πειραματισμού, τήν άπαιτηση ενός συνεχούς καί θεωρητικά έλεγχόμενου διαλόγου μέ τή φύση, ή επιστήμη τής ιστορίας, δείχνοντας τήν πηγή καί τόν πραγματικό σκοπό κάθε γνώσης, διατύπωσε μιά νέα, διπλή, άξίωση, μόνο φαινομενικά άντιφατική: τήν ενεργό, άμεση, άνευ όρων μεροληψία ύπέρ του άγώνα τών υπό έκμετάλλευση καί καταπίεση μαζών από τή μιά μεριά καί τήν επιστημονική άμφιβολία, τή συνειδητή καί έλεγχομένη άμφιβολία πού προσδιορίζει κάθε επιστημονική έρευνα, κάθε άνάπτυξη τής πραγματικής γνώσης από τήν άλλη.

4

Μέχρις εδώ είδαμε μόνο τίς θεωρητικές προϋποθέσεις καί συνέπειες τής «ικανής συνθήκης». Δέν έξετάσαμε άκόμη τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τής θέσης αυτής καί δέν είδαμε πού άκριβώς έγκείται ή δύναμή τής, από πού αυτή άντλεί τή γοητεία πού φαίνεται πώς, άσκει.

Ή θέση διακηρύσσει: «Άρκει στους διανοούμενους νά «άκολουθήσουν» για νά πραγματοποιήσουν "άνα-

καλύψεις». Αυτό το «άρκει» μιλάει σχεδόν από μόνο του. Είναι το έμβλημα μιας χωρίς όρια *αυτάρκειας*, της ικανοποίησης που αισθάνεται ο προοδευτικός διανοούμενος μετά την αρχική ιδεολογική επαναστατικοποίησή του — εκείνη ακριβώς που του επέτρεψε να διατυπώσει αυτή τη θέση. Η «ικανή συνθήκη» ουσιαστικά απαγορεύει την αμφισβήτηση της ταξικής οπτικής (και πρακτικής) του προοδευτικού διανοούμενου αναγορεύοντας τον απλό ριζοσπαστικό προοδευτισμό που αυτή αντιπροσωπεύει στην λεμπτοσία μιας προλεταριακής ταξικής τοποθέτησης. Η «ικανή συνθήκη» αποκρύπτει την απόλυτη απαίτηση για μία ιδεολογική επαναστατικοποίηση που *θά αναπαράγεται και θά βαθαίνει αδιάκοπα* και χωρίς την οποία η τεράστια αφομοιωτική δύναμη της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν θα σταματήσει να κατανικά τις ιδεολογικές εξεγέρσεις των διανοουμένων.

Ένας από τους βασικούς στόχους της κυρίαρχης ιδεολογίας — πράγμα εύκολο μέσα στις ταξικές συνθήκες που ζούν οι διανοούμενοι — είναι να οργανώνει τον κόσμο των αναπαραστάσεων που κυβερνά γύρω από ένα κέντρο. Το κέντρο αυτό συνιστά «ό,τι ένα άτομο έχει πίο βαθύ» (Μάο), είναι η ιδέα που ο καθένας έχει για τον εαυτό του, όπως αυτή διαμορφώνεται από την κυρίαρχη ιδεολογία. Όλα φαίνονται να περιστρέφονται γύρω από αυτό το κέντρο, απειράριθμα ορατά και άορατα νήματα το προσδένουν με τις ιδέες και τα πράγματα, όλα αντιμετωπίζονται, βιώνονται, κρίνονται, εγκρίνονται ή απορρίπτονται σύμφωνα με τις ανάγκες του κέντρου αυτού να διατηρήσει τη θέση του ως κέντρο με κάθε μέσο. Η «ελευθερία» που διακηρύσσει ή άστική τάξη, σ' αυτό το κέντρο βρίσκει το ιδεολογικό της στήριγμα, στην ψευδαίσθηση της δύναμης, της έλλειψης καταναγκασμού, της «ελευθερης επιλογής» που από εκεί πηγάζουν.

Όμως η ισορροπία που όριζε αυτό το κέντρο απειλείται άσταμάτητα από την καθημερινή εμπειρία, από τους κοινωνικούς αγώνες που διεξάγονται σ' όλα τα επίπεδα. Και η κυρίαρχη ιδεολογία αναγκάζεται έτσι να επιστρατεύσει όλες της τις δυνάμεις. Όλα τα μέσα που διαθέτει — δικαιολογίες, συμβιβασμοί, αυτοδικαιώσεις, ψεύτικες απαντήσεις σέ διλήμματα ανύπαρκτα — επιστρατεύονται για να διατηρήσουν αυτό το κέντρο, να το ενισχύσουν, να καλύψουν τα ρήγματα που παρουσιάστηκαν ή κινδυνεύουν να παρουσιαστούν. Ακόμη και αν η ισορροπία διασαλευθεί, η κυρίαρχη ιδεολογία δεν θεωρεί τον εαυτό της ήττημένο. Νέες προσπάθειες αναλαμβάνονται για να αναοργανώσουν τη χαμένη ισορροπία, για να εξουδετερώσουν τις αλλαγές που συντελέστηκαν έτσι ώστε οι μετασηματισμένες ιδέες και αναπαραστάσεις να συνεχίσουν να περιστρέφονται γύρω από το ίδιο κέντρο, την εικόνα του εαυτού. Έναντι σ' όλες αυτές τις δυνάμεις πρέπει να παλέψει η ιδεολογική επαναστατικοποίηση. Και δεν έχει καμιά δυνατότητα επιτυχίας αν το κέντρο αυτό δεν βρίσκεται διαρκώς στο προσκήνιο, αν η ιδέα που έχουμε για τον εαυτό μας δεν μετασηματίζεται ριζικά και αδιάκοπα. Έδω βρίσκεται η θέση της αυτοκριτικής. Γιατί η αυτοκριτική δεν είναι η καταγραφή και δικαιολόγηση των «λαθών» του καθένα. Αυτοκριτική είναι η επίμονη και ύπομονη, συλλογική και συντροφική αναζήτηση του *ταξικού χαρακτήρα* μιας πρακτικής, της αντικειμενικής θέσης της πρακτικής αυτής μέσα στο σύνολο των κοινωνικών συγκρούσεων.

Η ιδεολογική επαναστατικοποίηση είναι μία διαδικασία που αρχίζει, όπως ένας φίλος μου περιέγραψε

κάποτε για τον εαυτό του πολύ παραστατικά, από τη στιγμή που κάποιος *βλέπει τη θέση* που κατέχει *αντικειμενικά* μέσα σ' έναν αντικειμενικό κόσμο. Δηλαδή από τη στιγμή που ο κόσμος παύει να περιστρέφεται με αυτόν ως κέντρο, αποκτά αντικειμενική υπόσταση έξω από αυτόν και αυτός βλέπει τη θέση του, τη θέση των ιδεών του σέ κάποια απόμερη γωνιά του κόσμου. Και αυτή η γωνιά είναι απόμερη ως προς τον κόσμο και την κίνησή του *για κάθε άτομο*, ακόμη και για τον επαναστάτη ηγέτη με το μεγαλύτερο κύρος μέσα στις μάζες. Η ιδεολογική επαναστατικοποίηση που ξεκινά έτσι, συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για να «ακολουθήσουμε» με τρόπο που να επιτρέπει μία επαναστατική πρακτική. Αλλά και πάλι τίποτε δεν είναι οριστικά κατακτημένο. Χωρίς τον συνεχή αγώνα που θά βαθαίνει αδιάκοπα αυτή την αρχική επαναστατικοποίηση, η κυρίαρχη ιδεολογία θά κατορθώνει να αναδιοργανώνει το κέντρο που τη στηρίζει και την αναπαράγει.

Η αυτάρκεια της «ικανής συνθήκης» αποκρύπτει το τεράστιο πρόβλημα της ιδεολογικής επαναστατικοποίησης. Κρύβει τις λειτουργίες και τους νόμους που διέπουν την κυρίαρχη ιδεολογία, κρύβει την ανάγκη του αδιάκοπου αγώνα εναντίον της και εναντίον του κέντρου που αυτή εγκαθιδρύει και προστατεύει. Κρύβει, σέ τελευταία ανάλυση, την κοινωνική αποτελεσματικότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας, την ίδια τη συνεχή παρουσία της.

Η «ικανή συνθήκη», όπως άλλωστε κάθε ικανή συνθήκη, συνιστά μία εξασφάλιση, μία βεβαιότητα, μία *εγγύηση επιτυχίας*. Όπως κάθε εγγύηση, είναι μία συνθήκη *κλειστή*, μία συνθήκη της οποίας οι προϋποθέσεις ουσιαστικά απαγορεύεται να ερευνηθούν. Αποσιωπώντας το μείζον πρόβλημα της ιδεολογικής επαναστατικοποίησης, ουσιαστικά φράζει το δρόμο στην ανάπτυξη της ίδιας της επιστήμης της ιστορίας αφού η επιστήμη αυτή δεν μπορεί να προχωρήσει παρά μόνον αντιμετωπίζοντας αδιάκοπα την κυρίαρχη ιδεολογία, επρωτώντας τα δεδομένα της και αναδεικνύοντας πραγματικά προβλήματα εκεί που υπήρχαν μόνον «αυτονόητες» απαντήσεις.

Ο συνδυασμός των δύο ρημάτων «άρκει» και «ακολουθώ» οικοδομεί μία συνθήκη εξαιρετικά παθητική, ιδιαίτερα αναπαυτική. Αυτός που «άρκεται να ακολουθήσει» μπορεί να καθήσει άνετα σέ ένα πολυτελές θεωρείο του φανταστικού θεάτρου της ταξικής πάλης και να παρακολουθήσει τις μάχες που διεξάγονται στη σκηνή με τα κιάλια που προσφέρει μαζί με το εισιτήριο η σοσιαλδημοκρατία ή τα περισσότερα από τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα που, με τον τρόπο τους, συμμετέχουν ωστόσο στους αγώνες της σκηνής. Αυτός που «άρκεται να ακολουθήσει» όχι μόνον μπορεί κάλλιστα να μείνει έξω και να μην ανακατευτεί στους πραγματικούς αγώνες της εργατικής τάξης — ή θέση του ουσιαστικά βρίσκεται, όπως είδαμε και εφόσον εξακολουθεί πάντοτε να «ακολουθεί», μέσα σ' ένα κόσμο από έννοιες, μακριά από τις μάζες και την άμεση εμπειρία τους — αλλά μπορεί ακόμη και να μην «ακολουθήσει» καθόλου και να κάνει μολαταύτα «άνακαλύψεις»: η «ικανή συνθήκη» δεν είναι συνθήκη αναγκαία και άρα, λογικά, συνεπάγεται ότι «άνακαλύψεις» *μπορούν* να γίνουν ακόμη κι αν *δεν* «ακολουθήσουμε»!

Βλέπουμε λοιπόν ότι η «ικανή συνθήκη» στην πραγματικότητα παίζει τον αντίθετο ρόλο από αυτόν που την καλεί να παίξει το σώμα του κειμένου του Rey. Θεμελιώνοντας λογικά τη *δυνατότητα* να γίνουν «άνακα-

λύψεις» ακόμη και αν δεν «ακολουθήσουμε», ή θέση αυτή γίνεται λάβαρο των προοδευτικών διανοουμένων, αυτών που αναγνωρίζουν μέν τη σημασία των αγώνων των εργαζομένων αλλά δεν διατίθενται καθόλου να επερωτήσουν *τη δική τους* ταξική θέση και πρακτική.

Και εδώ ίσως βρίσκεται η βαθύτερη ρίζα, ο ταξικός χαρακτήρας της θέσης της οποίας τις θεωρητικές συνέπειες προσπάθησα να αναλύσω στις σελίδες που προηγούνται. Από κει και πέρα, ισχυρίζομαι πως δεν υπάρχει *καμιά* ίκανή συνθήκη, *καμιά* εγγύηση που να εξασφαλίζει «ανακαλύψεις» στα πλαίσια του ιστορικού υλισμού ή, τελικά, και οποιασδήποτε άλλης επιστήμης. Αντίθετα, αν η εμπειρία του εργατικού κινήματος επιβεβαιώνει ότι πραγματικά δεν υπάρχει καμιά τέτοια «ίκανή συνθήκη», ή ίδια εμπειρία δείχνει ότι υπάρχουν *συνθήκες* (και όχι *συνθήκη*) *αναγκαίες*. Η ουσιαστική συμβολή του κειμένου του Rey είναι ότι αναδεικνύει και αναλύει ακριβώς μία τέτοια συνθήκη, χωρίς αμφιβολία τη σημαντικότερη: την απαίτηση να «ακολουθήσουμε» τους αγώνες των εργαζομένων. Και από τη συνθήκη αυτή εξαρτάται μία άλλη συνθήκη εξέλιξης θεμελιώδης και επίσης αναγκαία. Η ιδεολογική επαναστατικοποίηση που αναπαράγεται και βαθαίνει αδιάκοπα.

5

Ός προς τη δεύτερη κατηγορία των παρατηρήσεων που έχω να κάνω θα είμαι εξαιρετικά σύντομος.

1. Η φράση του Rey «...τή σύσταση, ξεκινώντας από εκεί, των νόμων που διέπουν τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής υπό την κυριαρχία του καπιταλισμού, νόμων που είναι επίσης και οι νόμοι της συνάρθρωσης της ταξικής πάλης...», αντιφάσκει, νομίζω, με τις παρατηρήσεις του που ακολουθούν σχετικά με

τη διάκριση της κίνησης αναπαραγωγής από την κίνηση μετασχηματισμού, όπως επίσης και με την, υπερβολικά κατηγορηματική κατά τη γνώμη μου, φράση του «...τά ιστορικά κείμενα του Μάρξ δεν συναντούν λοιπόν πουθενά τό *Κεφάλαιο*...».

2. Στο εισαγωγικό μέρος του κειμένου του Rey διατυπώνεται ο ισχυρισμός «...οι ανακαλύψεις αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν *εδώ και 100 χρόνια* ...αυτές *σήμερα* γίνονται δυνατές...» ενώ ακολουθεί ο ισχυρισμός «...όπως τό συνέλαβαν— και δυστυχώς τό *εφάρμοσαν*—οί σοσιαλιστικοί και κομμουνιστικοί μηχανισμοί *από την εποχή του Κάουτσκι*». Για μένα τό απόλυτο αυτό κενό ανάμεσα στό 1872 και τό 1972 παραείναι κενό. Αλλά καθώς τό κείμενο δεν παρέχει κανένα στοιχείο που να διευκρινίζει αυτούς τούς ισχυρισμούς δεν προχωρώ στην κριτική τους.

3. Η συζήτηση στό τέλος του κειμένου των «*άδελφών συλλήψεων*» του ρεφορμισμού και του «*επαναστατικού θριαμβευτισμού*» όπως και ή επισήμανση ότι ή πολιτική πρακτική είναι πρακτική συνεχής που *άσκειται* σέ κάποιο από τά τμήματα του κοινωνικού *όλου*, μού φαίνονται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Ωστόσο, καθώς δεν εμφανίζεται καθαρά ή στιγμή όπου ή επιμέρους πολιτική πρακτική στό τμήματα του κοινωνικού *όλου* αρχίζει και συντονίζεται και οί νόμοι της επανάστασης να κυριαρχούν τόσο στην πρακτική όσο και στη θεωρία, καθώς δεν φαίνεται, δηλαδή, ή στιγμή της επαναστατικής ρήξης με την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων, μπορεί να μείνει κανείς με την εντύπωση ότι ή συζήτηση οδηγείται σέ μία λίγο ή πολύ ρεφορμιστική θέση κατά την οποία ή συνεχής μετατόπιση των αντιθέσεων θά πραγματοποιήσει *όμαλά* και χωρίς ιδιαίτερες συγκρούσεις τό *πέρασμα* από μία κοινωνική *οργάνωση* σέ μία άλλη, από τόν καπιταλισμό στόν κομμουνισμό.

Άριστέιδης Μπαλτάς

Ντομινίκ Λεκούρ

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Τά κείμενα αυτής τής συλλογής, πού γράφτηκαν μέσα σέ μιά περίοδο τριών χρόνων, συγκεντρώνονται εδώ κάτω από έναν τίτλο πού υποδηλώνει ρητά μιά συνάντηση: αυτήν πού στή Γαλλία έφερε σέ έπαφή τόν διαλεκτικό ύλισμό — τή μαρξιστική φιλοσοφία — καί μιά έπιστημολογική παράδοση ή όποια εγκαινιάστηκε μέ τόν Γκαστόν Μπασελάρ. Ό χώρος αυτής τής αναπάντεχης συνάντησης: τό έργο του Λουί Άλτουσέρ πού είναι σήμερα προσιτό στον Βρετανό άναγνώστη, χάρη στις άξιοσημείωτες μεταφράσεις του Ben Brewster. Άς πώ άμέσως: πάνω από δέκα χρόνια τώρα, αυτή ή συνάντηση έχει άνακινήσει στό μαρξιστικό στρατόπεδο μιά άπίστευτη σειρά από πολιτικές θύελλες. Στήν από δώ πλευρά τής Μάγλης οί στρόβιλοι πού δημιούργησαν αυτές οί θύελλες δέν έχουν άκόμη πάψει νά σχηματίζονται καί νά άνασχηματίζονται.

Όλο αυτό θά ήταν πολύ μονότονο άν ή ιστορία δέν μάς φύλαγε τήν έκπληξη μιās φοβερης άναστροφής: μέχρι τό 1968 ό άνεμος τής κριτικής έπνεε από τά δεξιά, από τόν «γκαροντισμό», από τόν άποκαλούμενο «μαρξιστικό άνθρωπισμό» πού είχε πριμοδοτηθεί από τό είκοστό συνέδριο του ΚΚΣΕ καί ό όποιος από τότε έχει ναυαγήσει πάνω στους ύφαλους τής πίο παραδοσιακής παπαδοκρατίας. Ό Άλτουσέρ είχε τότε κατηγορηθεί για «έπιστημονισμό» καί «δογματισμό». Αιτέες οί επιθέσεις είχαν ως κύριο θεωρητικό τους στόχο τήν έννοια τής «έπιστημολογικής τομής», έννοια πού ό Άλτουσέρ είχε δανειστεί από τά έργα του Γκαστόν Μπασελάρ. Ό Μπασελάρ έφτιαξε αυτόν τόν όρο για νά ύπενθυμίσει στους ιστορικούς τής έπιστήμης, ύπερβολικά προσκολλημένους στην έννοια τής συνέχειας, ότι μιά έπιστήμη έδραιώνεται μόνον όταν άποτέμνεται, όταν άποχωρίζεται από τό ίδιο της τό παρελθόν: ότι γι' αυτόν τόν λόγο τό αντικείμενο μιās έπιστήμης δέν είναι άμεσο δεδομένο καί δέν προϋπάρχει τής διαδικασίας παραγωγής του. Ό Άλτουσέρ υιοθέτησε τήν έννοια τής έπιστημολογικής τομής για νά καταπολεμήσει τίς νεοεγγελιανές καρικατούρες του Μάρξ, καί για έπαναβεβαιώσει μιάν άλήθεια τήν όποια δέν άντέχει κανέναν όπορτουνισμό — τό ότι ό *ιστορικός ύλισμός*, όπως θεμελιώθηκε από τόν Μάρξ στό *Κεφάλαιο*, είναι πραγματικά, μ' όλη τή σημασία τής λέξης, *έπιστήμη*. Μιά έπαναστατική έπιστήμη τό αντικείμενο τής όποίας συγκροτήθηκε μέσα από μιά πορεία ρήξης μέ τίς ιδεολογικές καί φιλοσοφικές έννοιες πού ως τώρα ύποτίθεται πως έξηγοϋσαν τί είναι κοινωνία, τί ιστορία κ.λπ.

Άλλά τώρα μέσα από τήν καρδιά αυτού του φλεγόμενου μήνα του Μάη πού πρώτα προήγαγε κι ύστερα γκρέμισε μεμιάς τόσες πολλές ψευδαισθήσεις άνάμεσα στους μικροαστούς διανοούμενους, σηκώθηκε ένας ύπεραριστερός άνεμος ό όποιος, μέ τήν πνοή του νά δυναμώνει, παρέλαβε τά ίδια έπιχειρήματα καί τά διατύπωσε σ' ένα διαφορετικό τόνο. Μέ τό πρόσχημα

ότι στην κοινωνία μας οί έπιστήμες βρίσκονται στην ύπηρεσία του κεφαλαίου, ό ίδιος ό όρος έπιστήμη σύντομα άρχισε νά φαίνεται ύποπτος: ό Άλτουσέρ κρίθηκε ένοχος γιατί θέλησε νά τήν εφαρμόσει στό μαρξισμό: αυτό θεωρήθηκε ως τό σημάδι του θεωρητικισμού του, ή άπόδειξη του ρεβιζιονισμού του. Για άλλη μιά φορά ό κύριος θεωρητικός στόχος όλης αυτής τής κριτικής ήταν ή έννοια τής «έπιστημολογικής τομής».

Ήταν μέσα σ' αυτήν τή συγκυρία πού ως φοιτητής φιλοσοφίας καί ως πολιτικά ενεργό πρόσωπο άρχισα νά δουλεύω μέ στόχο νά ξεκαθαρίσω αυτό πού διακυβεύταν σ' αυτήν τήν άξιοπρόσεκτη άναστροφή. *Η ιστορική έπιστημολογία του Γκαστόν Μπασελάρ*, ή όποια γράφτηκε μέ τήν καθοδήγηση του Ζόρζ Κανγκελέμ καί δημοσιεύτηκε χάρη σ' αυτόν, χρονολογείται από τό φθινόπωρο του 1968.

Τά άρθρα πού έχουν συγκεντρωθεί μέ τόν τίτλο *Για μιά κριτική τής έπιστημολογίας* αναπτύσσουν καί διορθώνουν όρισμένα σημεία τά όποια, λόγω τής άκαδημαϊκής μορφής τής πρώτης μου μελέτης, είχαν μείνει στό περιθώριο καί επιδιώκουν νά φέρουν στην έπιφάνεια τούς πολιτικούς κυρίως στόχους αυτού πού έγώ θά όνόμαζα εισβολή ενός μαρξιστή-λενινιστή στό χώρο τής έπιστημολογίας. Τό ζήτημα ήταν νά περάσει, μέσα από μιά προσπάθεια έσωτερικής κριτικής, τό σύστημα των κατηγοριών του Μπασελάρ από τό κόσκινο του διαλεκτικού ύλισμού, ώστε νά προσδιοριστεί μέσα σέ ποιά όρια, καί όρα μέ ποιές έπιφυλάξεις, είναι δυνατόν νά βασιστούμε στην έννοια τής «έπιστημολογικής τομής» για νά στηρίξουμε τή διεκδίκηση έπιστημονικού χαρακτήρα από μέρους του ιστορικού ύλισμού.

Όμως ένόσω προσπαθούσα νά έστιάσω σ' αυτό τό πρόβλημα, σύντομα άναγκάστηκα νά στρέψω τήν προσοχή μου στό πεδίο αυτής τής ίδιας τής έπιστημολογίας, γιατί μου έμενε άκόμη νά έξηγήσω πως ήταν δυνατό ή άρχική έπιστημολογική παράδοση πού έξέταξα νά έχει συγκροτηθεί στό περιθώριο αυτού πού φε-

ρόταν ως επιστημολογία ή ως φιλοσοφία της επιστήμης, στις αγγλοσαξονικές ειδικότερα χώρες. Η εισαγωγή στο *Γιά μία κριτική της επιστημολογίας* φέρει τή ίχνη αυτής της στροφής: επισημαίνω εκεί τήν αντίθεση τών κατηγοριών του Μπασελάρ άπέναντι σε κάθε θετικισμό στην επιστημολογία και σε κάθε εξελικτισμό στην ιστορία τών επιστημών. Άφήνω όμως άλλοτο ένα τρομερό αίγνιμα: αυτό της μή συνάντησης (ιστορικής και θεωρητικής) δύο ρευμάτων ενός και του αυτού επιστημονικού κλάδου, παρά τό γεγονός ότι αυτά ήταν άυστηρώς σύγχρονα, τό αίγνιμα μίας παρατεταμένης άμοιβαίας άδιαφορίας. Τό *Le nouvel esprit scientifique*, («Τό νέο επιστημονικό πνεύμα»), τό πρώτο μεγάλο επιστημολογικό έργο του Μπασελάρ, δημοσιεύτηκε τό 1934, τήν ίδια χρονιά πού εμφανίστηκε στη Βιέννη τό διάσημο βιβλίο του Κάρλ Πόπερ *The logic of scientific discovery* («Η λογική της επιστημονικής άνακάλυψης»). Κατά τή διάρκεια τών επόμενων τριάντα χρόνων τά έργα και του ενός και του άλλου άναπτύχθηκαν, έμπλουτίστηκαν, διορθώθηκαν χωρίς νά είναι δυνατό νά καταγραφεί κάπου ούτε τό ξεκίνημα κάποιας άναμέτρησης ούτε τό σημάδι κάποιας άμιλλας μεταξύ τους. Τό γαλλικό κοινό μάλιστα, μέ εξαίρεση κάποιους ειδικούς της λογικής μάλλον παρά της επιστημολογίας ή της ιστορίας τών επιστημών, άγνοεί τό όνομα του Πόπερ, ενώ τό έργο του δέν έχει ακόμη μεταφραστεί στη γλώσσα μας. Όσο γιά τόν Μπασελάρ, δέν νομίζω ότι κάνω λάθος άν πώ ότι ή πλειοψηφία τών Άγγλων άναγνωστών θά μάθει νά προφέρει τό όνομά του μόνον άφού άνοίξει τό βιβλίο μου.

Μας λείπει μία ιστορία της επιστημολογίας — μία ιστορία πού άναγκαστικά θά πάρει τή μορφή μίας *συγκριτικής επιστημολογίας* — πού νά εξηγεί αυτήν τήν παράξενη κατάσταση, γιατί είναι φανερό πώς έπιχειρήματα πού βασίζονται στον πνευματικό σοβινισμό της μίας ή της άλλης πλευράς δέν είναι έπαρκή. Δέν μπορώ, βέβαια, νά συμπληρώσω τό κενό σ' έναν πρόλογο: αυτό θά απαιτούσε έκτενείς αναλύσεις πού επιφύλασσομαι νά κάνω σε άλλη μελέτη. Όστόσο δύο πρόσφατα γεγονότα μέ υποχρεώνουν νά ξεκαθαρίσω τουλάχιστον στον άναγνώστη μία σοβαρή παρεξήγηση πού μπορεί νά έnthαρυνθεί άπ' αυτό τό κενό, μία παρεξήγηση οι θεωρητικές συνέπειες της όποιας άπειλούν νά γίνουν σοβαρές. Αύτά τά δύο γεγονότα σε χρονολογική σειρά είναι πρώτον, ή μετάφραση τών έργων του Άλτουσέρ στα άγγλικά και δεύτερον, ή εμφάνιση πριν λίγο καιρό της *Δομής τών επιστημονικών επαναστάσεων* του Τ.Σ. Κούν στα γαλλικά. "Ενας άριθμός Βρετανών σχολιαστών έχει διαπιστώσει μία «σύγκλιση» άν όχι μία πλήρη ταυτότητα τών επιστημολογικών θέσεων πού υποστηρίζει ο Άλτουσέρ με αυτές πού υποστηρίζει ο Κούν. Πολλοί Γάλλοι κριτικοί — συμπεριλαμβανόμενων και μαρξιστών — σκέφτηκαν ότι μπορούσαν νά διακρίνουν μία συμφωνία μεταξύ τών θέσεων του Κούν και του μπασελαριανού επιστημολογικού ρεύματος.

Καλούμαστε έτσι τώρα νά άναρωτηθούμε άν ή μέρα της άναβαλλόμενης γιά τόσο καιρό συνάντησης έχει πλέον φτάσει γιά νά μας έπιφυλάξει μάλιστα τή μέγιστη έκπληξη μίας διασταύρωσης αυτών τών δύο παράλληλων επιστημολογικών παραδόσεων: δέν έχουν και οι δύο, ή κάθε μία από τή μεριά της καταλήξει μέσω τών τελευταίων τους εκπροσώπων σε συμπεράσματα πού συμπίπτουν, τουλάχιστον μερικά;

Γιά νά τό θέσω άπλά: Νομίζω πώς αυτό είναι τελικός λάθος. Και τούτο γιά ένα λόγο άρχής: είναι ζήτημα *θέσης* στη φιλοσοφία και ένα φιλοσοφικής τά-

σης. Πράγματι, νομίζω, όπως προσπαθώ νά τό δείξω μέσα άπ' όλα αυτά τά κείμενα, ότι ή κύρια τάση της μπασελαριανής παράδοσης είναι ύλιστική ενώ ή τάση του «ποπερισμού» και τών παραλλαγών του είναι, παρά όρισμένα φαινόμενα, ειλικρινά ιδεαλιστική.

Δέν θά άποφύγω τή δυσκολία: θά εξετάσω δύο κείμενα στα όποια ή σύγκλιση τών δύο παραδόσεων φαίνεται νά είναι εξόφθαλμη: άπ' τή μία μεριά τό *L'Activité rationaliste de la physique contemporaine* (Η όρθολογική δραστηριότητα της σύγχρονης φυσικής) του Μπασελάρ, άπό τήν άλλη *Η δομή τών επιστημονικών επαναστάσεων*. Αύτά τά δύο βιβλία φαίνονται πραγματικά νά συμφωνούν σε όδισιατικά ζητήματα: και τά δύο παρουσιάζουν τήν ιστορία τών επιστημών ως άσυνεχή. Άλλού, και τά δύο παρουσιάζουν, άνισα άναπτυγμένη, μία σκέψη γιά τόν επιστημονικό καταμερισμό εργασίας και τούς ύλικούς του όρους: βιβλία, έγχειρίδια, επιστημονικά όργανα, σύσταση έρευνητικών ομάδων κ.λπ. Τέλος, άκόμα και στο πεδίο του λεξιλογίου φαίνεται ότι ο ένας είναι ή ήχώ του άλλου, άφού και ο Μπασελάρ και ο Κούν μιλούν και οι δύο γιά τήν «κανονικότητα» της επιστήμης. Έτσι είναι τά φαινόμενα. Έναντιώνονται στη θέση μου.

Άς επιστρέψουμε λοιπόν στο κείμενο του Μπασελάρ. Νομίζω πώς μπορώ νά ύποστηρίξω ότι εκεί ή κεντρική έννοια είναι ή έννοια της «επιστημολογικής άξίας»: διατυπωμένη ρητά στις πρώτες σελίδες του έργου, παρέχει τόν καθοδηγητικό μίτο μίας έκθεσης πού επιδιώκει νά θέσει τούς όρους στους όποιους πρέπει νά ύπόκειται ή «φιλοσοφία της επιστημονικής κουλτούρας», τήν όποια ο συγγραφέας θέλει νά εισάγει. Αύτή ή φιλοσοφία, εξηγεί ο Μπασελάρ, θά πρέπει νά φανερώσει τήν ιστορία τών επιστημών, ως προοδευτική άνάδυση και ως μόνιμη άναδιοργάνωση «επιστημολογικών άξιών». Πώς πρέπει νά έρμηνεύσουμε αύτή τή διφορούμενη έκφραση; Γιά μένα δέν μπορεί νά κατανοηθεί παρά μόνο άν δοϋμε εκεί τήν πρόθεση μίας διπλής πολεμικής. Έναντια στη γαλλική φιλοσοφική παράδοση πού κυριαρχείται άπό τό σπιριτουαλιστικό ρεύμα της «φιλοσοφίας τών άξιών» (ήθικών, αισθητικών και θρησκευτικών άξιών), ο Μπασελάρ διεκδικεί γιά τήν επιστημολογία τό δικαίωμα νά άσχολείται και αύτή μέ άξίες: ύπαινίσσεται μάλιστα, μέ κάποια έπιμονή, ότι ή πρακτική της επιστήμης μπορεί κάλλιστα νά είναι ο χώρος όπου οικοδομούνται οι περισσότερο έδραιωμένες όρθολογικές άξίες. Μάρτυρας τό παρακάτω κείμενο, σύγχρονο μ' αυτό πού συζητάμε:

«Αν κάποιος συνέτασε έναν πίνακα της σύγχρονης φιλοσοφίας δέν θά μπορούσε παρά νά τά χάσει άπό τόν μικρό χώρο πού καταλαμβάνει εκεί ή *φιλοσοφία της επιστήμης*. Γενικότερα, οι *φιλοσοφίες της γνώσης* δέν φαίνεται νά εύνοούνται στις μέρες μας. Η προσπάθεια γιά γνώση φαίνεται νά λερώνεται άπό τόν όφελμισμό: όσο κι άν είναι όμόφωνα άποδεκτές, οι επιστημονικές έννοιες θεωρούνται άπλώς άξίες χρήσης. Ο άνθρωπος της επιστήμης, του όποίου ή σκέψη είναι τόσο άδιάλλακτη και φλογερή, σκέψη τόσο ζωντανή, παρουσιάζεται ως ο άφηρημένος άνθρωπος. Σιγά σιγά, κάθε μία άπό τίς άξίες του μελετηρού ανθρώπου, του επιδέξιου ανθρώπου πέφτουν σε άνυποληψία. Η επιστήμη δέν είναι παρά μία μικρή περιπέτεια, μία περιπέτεια στις χιμαιρικές χώρες της θεωρίας, στους σκοτεινούς λαβυρίνθους τών τεχνητών πειραμάτων. Γιά τούς κριτές της επιστημονικής δραστηριότητας, μ' ένα άπίστευτο παράδοξο, ή μελέτη της φύσης οδηγεί τούς επιστήμονες μακριά άπό τίς φυσικές άξίες, ή

ορθολογική οργάνωση των ιδεών είναι επιζήμια για την απόκτηση νέων ιδεών».¹

Έτσι η έκφραση επιστημολογική *αξία* είναι ένταξη μέσα στο σφιχτό πλέγμα μιας πολεμικής ή όποια την έγγραφει σε μία ορισμένη συγκυρία της ιστορίας της φιλοσοφίας στη Γαλλία: η λειτουργία της είναι να υπενθυμίζει στους επαγγελματίες φιλόσοφους ότι θά τους ήταν ιδιαίτερα ωφέλιμο να μην παραμελούν αυτά που έχουν κατακτήσει οι σύγχρονες επιστήμες.

Μ' αυτήν όμως την έκφραση ο Μπασελάρ απευθύνεται επίσης σε μία τάση μέσα στην ίδια τη φιλοσοφία των επιστημών: τη θετικιστική τάση. Έναντι στις πραγματείες για την «αξία της επιστήμης» που έχουν καταστεί παραδοσιακές από την εποχή του Poinson, έναντι στις σκεπτικιστικές και σχετικιστικές ομολογίες πίστεως που αυτές ανέδειξαν, ο Μπασελάρ καλεί τους επιστημολόγους να *λάβουν γνώση* του γεγονότος ότι η σύγχρονη επιστημονική πρακτική οδηγεί στη συνεχή ανάδυση νέων επιστημολογικών αξιών. Είναι αυτό που φαίνεται καθαρά στο βιβλίο που σχολιάζουμε.

«Στην πορεία των επιστημών οι ορθολογικές αξίες επιβάλλουν τον εαυτό τους. Επιβάλλουν τον εαυτό τους ιστορικά. Η ιστορία των επιστημών καθοδηγείται από ένα είδος αυτόνομης αναγκαιότητας. Η φιλοσοφία των επιστημών θά πρέπει συστηματικά να αναλάβει ως έργο της τον προσδιορισμό και την ιεραρχική ταξινόμηση των επιστημολογικών αξιών. Γενικές συζητήσεις για την *αξία της επιστήμης* είναι έντελως μάταιες αν οι λεπτομέρειες της αξίας των επιστημονικών σκέψεων δεν έχουν μελετηθεί... όμως η επίδραση των σκεπτικιστικών θέσεων σε ό,τι αφορά την επιστημονική σκέψη παραμένει φανερή ακόμη και σήμερα».²

Η έννοια της επιστημολογικής αξίας έχει λοιπόν επίσης τη λειτουργία να καταπολεμήσει αυτά που ο Μπασελάρ αποκαλεί, λίγες γραμμές παρακάτω, «θολό σχετικισμό» και «ντεμοντέ σκεπτικισμό».

Με την ίδια κίνηση το θετικό νόημα της έννοιας αποκάλυπτεται: αυτό θά μās οδηγήσει στο πιο κρίσιμο σημείο της συζήτησης που θέλουμε ν' αρχίσουμε με τις θέσεις του Κούν. Αυτό το θετικό νόημα είναι, με τη σειρά του, διπλό:

α) Ο Μπασελάρ εκθέτει, μέσα από το διφορούμενο της μεταφοράς του, τη φιλοσοφική θέση που στηρίζει όλο το επιστημολογικό του έργο: ότι η αλήθεια μιας επιστημονικής αλήθειας «επιβάλλει τον εαυτό της» απ' εαυτής. Σε σπινοζικούς όρους: "Veritas posita sui" (η αλήθεια είναι μέτρο του εαυτού της). Σε λενινιστική ορολογία: ο Μπασελάρ διατυπώνει τη θέση για την αντικειμενικότητα της επιστημονικής γνώσης. Διατυπώνει τη θέση, δεν τ' συζητά. Δεν ψάχνει να θεμελιώσει, να *έγγυηθεί* αυτή την αντικειμενικότητα. Δεν ενδιαφέρεται να θέσει στην επιστημονική γνώση την παραδοσιακή ερώτηση περί της εγκυρότητας των ισχυρισμών της. Το σημείο είναι καιριο, γιατί ισχυριζόμαστε ότι αυτή η θέση είναι μία *ὀλιστική* θέση. Μία θέση που έδωσε τη δυνατότητα στον Μπασελάρ να κάνει ένα βήμα έξω από τον θεωρητικό εκείνο χώρο τον οποίο η ιδεαλιστική φιλοσοφία στην κλασική της περίοδο όνό-

μασε «πρόβλημα της γνώσης». Αυτή η θέση του επιτρέπει ακόμη, όπως προσπάθησα να δείξω στο πρώτο μου άρθρο, να δώσει και το σκελετό μιας περιγραφικής θεωρίας αυτού του χώρου.

β) Μία δεύτερη αποφασιστική θέση που συνεπάγεται από τη μεταφορά του Μπασελάρ: μία επιστημολογική «αξία» απαξιώνει αυτό που αυτή δεν είναι: αυτό που είναι προηγούμενο και εξωτερικό ως προς αυτή. Απ' τη μία μεριά κρίνει ό,τι προηγείται από αυτήν, απ' την άλλη ακυρώνει τις επιβιώσεις του παρελθόντος της στο παρόν. Επιφέρει ένα «κριτικό» αποτέλεσμα οροθέτησης ως προς τις επιβιώσεις. "Sic veritas posita sui ei falsi".³ Αυτό εκφράζεται σε άποσπάσματα όπως το παρακάτω:

«Η ιστορία των επιστημών θά φανεί λοιπόν ως η λιγότερο ανατρέψιμη απ' όλες τις ιστορίες. Ανακαλύπτοντας την αλήθεια, ο άνθρωπος της επιστήμης φράζει το δρόμο σε κάποιον άνορθολογισμό. Ο άνορθολογισμός μπορεί χωρίς άμφιβολία να ξεπηδήσει κάπου άλλου. Όμως από δω και μπρός υπάρχουν απαγορευμένοι δρόμοι. Η ιστορία των επιστημών είναι η ιστορία των ήττων του άνορθολογισμού. Αλλά η μάχη δεν έχει τέλος...».⁴

Ο Μπασελάρ εκφράζει αυτή τη θέση εκατό φορές στα τελευταία του έργα: σ' αυτή βλέπει αυτό που σωστά ονομάζει καθ'αυτό *διαλεκτική* της επιστημονικής σκέψης.

Έτσι μπορεί κανείς να επιχειρηματολογήσει χωρίς να παραδοξολογεί ότι ο Μπασελάρ υπερασπίζεται μία θέση στη φιλοσοφία ή όποια είναι και *ὀλιστική* και *διαλεκτική*. Από αυτή τη θέση μέσα στη φιλοσοφία γίνεται ικανός να επαναστατικοποιήσει το status της επιστημολογίας: να θεσπίσει ό,τι ονόμασα ιστορική επιστημολογία και να οροθετηθεί ριζικά από κάθε μορφή θετικισμού.

Από τη στιγμή που έχουν τεθεί οι δύο παραπάνω φιλοσοφικές θέσεις, ποιό θά είναι στην πραγματικότητα το καθήκον του επιστημολόγου; Το έργο του Μπασελάρ, όσο είναι αυστηρώς επιστημολογικό θά συνίσταται από τη μελέτη των συγκεκριμένων τρόπων με τους οποίους πραγματώνεται η διαδικασία παραγωγής των επιστημονικών αληθειών μέσα στην πραγματική ιστορία των επιστημών. Αυτό πράγματι είναι το έργο που ανέλαβε ο Μπασελάρ. Ολόκληρο το έργο αυτό, διαρκώς αναανενομένο, σημάδεύεται από δύο αλληλοεξαρτημένες και σταθερές έννοιες: να *εδραιώσει*—*επανεδραιώσει* τη θέση του στη φιλοσοφία (πράγμα που ισοδυναμεί με το να *επιβεβαιώσει*—*επαναβεβαιώσει*, σε μία πολεμική που σταθερά στρέφεται έναντι σε όλες τις παραλλαγές του ιδεαλισμού, τις δύο θέσεις που μόλις άποσυνέδεσα), και να *άπεικονίσει*, στην επαναστατική τους επικαιρότητα, όλα τα γεγονότα που προκαλούν αναδιοργανώσεις και μετασχηματισμούς της επιστημονικής δουλειάς μέσα στις φυσικοχημικές επιστήμες. Αλλά έντοπιζει αυτά τα γεγονότα *στη σύνδεση* *δύο διακεκριμένων διαδικασιών*: μία διαδικασία στο έσωτερικό της επιστημονικής πρακτικής ή όποια αντίστοιχέι σ' αυτό που στο δικό του λεξιλόγιο αποκαλεί αυξανόμενη «*εξειδίκευση*» και «*κοινωνικοποίηση*» της επιστημονικής δουλειάς, έναν όλο και περισσότερο ορθολογικό «*καταμερισμό*» καθηκόντων και μία όλο και στενότερη «*συνεργασία*» των εργαζομέ-

1. "Le problème philosophique des méthodes scientifiques. Discours au congrès international de philosophie des sciences". Paris, Octobre 1949 στο *L'Engagement rationaliste*, του Gaston Bachelard PUF Paris, 1972, σελ. 35.

2. Gaston Bachelard, *L'activité rationaliste de la physique contemporaine*. PUF, Paris, 1951.

3. Συγκρισε με *Ethics*, Spinoza, Βιβλίο II, Πρόταση 43.

4. *L'activité rationaliste*, όπ. π., σελ. 27.

νον μέσα στην «επιστημονική πόλη».

Κατά τον Μπασελάρ, οι μορφές αυτής της εσωτερικής διαδικασίας καθορίζονται από τη νόρμα που θεσπίζει ή αλήθεια των επιστημονικών γνώσεων: όσο είναι μία διαδικασία παραγωγής γνώσεων, αυτή η διαδικασία, ή όποια όπως κάθε διαδικασία παραγωγής διεξάγεται μέσα (ή μάλλον κάτω) από ιστορικά καθορισμένες σχέσεις (παραγωγής), όντως υπόκειται στη νόρμα της αλήθειας: ή νόρμα της είναι το αληθές. "Όμως, απ' την άλλη μεριά, αυτή η εσωτερική διαδικασία, έγγενως κανονιστική, έντάσσεται στη συνολική διαδικασία της κοινωνικής πρακτικής. Άλλά αυτή η ένταξη επιδρά άκόμη και μέσα στην εσωτερική διαδικασία. Από δώ άπορρέει και το σταθερό ενδιαφέρον του Μπασελάρ για την παρέμβαση μη επιστημονικών προσδιορισμών μέσα στην επιστημονική πρακτική: από δώ και οι αναλύσεις που σκιαγραφούνται σε μία σειρά περιπτώσεων, οι όποιες αναφέρονται στους υλικούς όρους που κυβερνούν αυτές τις παρεμβάσεις: μία ανάλυση της παιδαγωγικής των επιστημών, της συγκρότησης των επιστημονικών βιβλιοθηκών και του καθεστώτος που διέπει τά επιστημονικά βιβλία. Από δώ επίσης άπορρέει και ή περίφημη θεωρία των επιστημονικών όργάνων.

Τό σημαντικό σ' αυτές τις σελίδες, οι όποιες είναι συχνά άπογοητευτικά σύντομες, είναι ότι φανερώνουν έντυπωσιακά μία άρχή ανάλυσης ή όποια είναι άλληλέγγυα με την υλιστική φιλοσοφική θέση του Μπασελάρ. Αυτή ή άρχή μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: οι επιδράσεις των έξωτερικών προσδιορισμών («κοινωνικοί», «οικονομικοί», «ιδεολογικοί», «πολιτικοί» προσδιορισμοί) υπόκειται στους εσωτερικούς όρους (τή νόρμα του αληθοϋς) της επιστημονικής πρακτικής. Πρόκειται για μία άρχή που άποκλείει εύθως έξαρχής κάθε επιστημολογικό οικονομισμό, κοινωνιολογισμό και ψυχολογισμό: είναι, πράγματι, άδύνατον να επιτευχθεί ή γένεση επιστημονικών έννοιών στη βάση όσων είναι γνωστών ως κοινωνικοί, οικονομικοί ή ψυχολογικοί (ή άκόμη και βιολογικοί) «όροι» της επιστημονικής πρακτικής. Η θέση αυτή αναδεικνύεται καθαρά στο δύσκολο πρόβλημα της παρέμβασης των υποκειμένων (των επιστημόνων, της άτομικής τους ψυχολογικής πραγματικότητας) στην επιστημονική πρακτική.

Άπό τη στιγμή που έχει άποκηρύξει τό ιδεαλιστικό φιλοσοφικό έρώτημα περί της έγγύησης της αντικειμενικότητας των επιστημονικών γνώσεων και έχοντας άρα παραιτηθεί από τό να άναζητά την «αίτία» της επιστημονικής παραγωγής σε κάποιο υποκείμενο, άτομικό ή συλλογικό, ό Μπασελάρ θέτει χωρίς διφορούμενα τούς όρους με τούς όποιους πρέπει να έξεταστεί τό πραγματικό πρόβλημα της ψυχολογίας του επιστήμονα. Άποδεικνύει ότι είναι άναγκαίο να ξεκινάμε άπό την εσωτερική διαδικασία ως προς την όποια οι επιστήμονες είναι μόνο φορείς: ως φορείς αυτής είναι ύποχρεωμένοι να ύποτάσσονται στις νόρμες της διαδικασίας: άν τό άρνηθούν θέτουν άμέσως τούς έαυτούς τους έξτός επιστήμης. Άλλά για να φτάσουν εκεί, καθώς είναι επίσης «υποκείμενα» ιδεολογίας (έχουν συνείδηση, έπιθυμίες, φιλοδοξίες, πολιτικές, θρησκευτικές και ήθικές πεποιθήσεις κ.λπ.) οφείλουν να κάνουν μία προσπάθεια — ό Μπασελάρ λέει: μία όρθολογική προσπάθεια — και αυτή ή προσπάθεια είναι όλόκληρη ή διαδικασία της διαμόρφωσης του επιστημονικού νου. Μία προσπάθεια που διαιρεί τό επιστημονικό υποκείμενο, που άπαιτεί άπ' αυτό, συχνά

μέχρι σημείου ύπαρξιακού διχασμού, να προχωρήσει σε ρήξη με τά «αυθόρμητα» συμφέροντα της ζωής... Αυτή ή ρήξη δέν είναι ποτέ όριστικά έξασφαλισμένη καθώς τό ύποκείμενο — έστω κι άν πρόκειται για τον κλασικό μονομανή σοφό — δέν καταφέρνει ποτέ να είναι ένας «άμιγής» φορέας της επιστημονικής πρακτικής... Για τό λόγο αυτό, σ' αυτή την πορεία, της όποιας τον άσκητισμό ό Μπασελάρ τόνησε πολλές φορές, ό επιστήμονας συναντάει συνεχώς έμπόδια. Έμπόδια τά όποια είναι άποκρυσταλλωμένα και συστηματοποιημένα μέσα στη φιλοσοφία του και τά όποια, με αυτόν τον τρόπο, επιδρούν τροχοπεδητικά στην ίδια την επιστημονική πρακτική. Γίνεται έτσι φανερό με ποίο άκριβώς νόημα μπορεί ό Μπασελάρ να μιλάει για την «κανονικότητα» της επιστήμης: για να προσδιορίσει τον άκριβή χαρακτήρα αυτής της ειδικής παραγωγής, της παραγωγής επιστημονικών αληθειών και για να ύποδείξει την επίδραση αυτού του χαρακτήρα στους φορείς της ένλόγου παραγωγής.

Άν γυρίσουμε τώρα στο έργο του Κούν, θά βρούμε έναν πολύ διαφορετικό όρισμό αυτού που ό ίδιος άποκαλεί κανονική επιστήμη.* Είναι τό σύνολο των πεποιθήσεων που συμμερίζονται τά μέλη της επιστημονικής ομάδας σε μία συγκεκριμένη στιγμή: των πεποιθήσεων που ή ομάδα ύπερασπίζεται ένάντια σε κάθε άπειλή και κάθε χτύπημα άπορρίπτοντας ό,τι είναι έξερογενές ως προς αυτές τις πεποιθήσεις. Έτσι έχουμε λοιπόν την περίφημη διατύπωση:

«Ή φυσιολογική (κανονική) επιστήμη» σημαίνει έρευνα άυστηρά στηριγμένη σε μία ή περισσότερες προγενέστερες επιστημονικές επιτεύξεις, οι όποιες, σε κάποια χρονική στιγμή (σε κάποιο χρονικό διάστημα), άναγνωρίζονται από μία συγκεκριμένη επιστημονική κοινότητα ως βάσεις για ή θεμελίωση της πρακτικής της».⁵

Αυτές οι ομάδες που ζούν στην περίοδο της έπνομαζόμενης κανονικής επιστήμης, ζούν, όπως είναι γνωστό, στα πλαίσια αυτού που ό Κούν όνομάζει μοναδικό «Παράδειγμα». Η Μάργκαρετ Μάστερμαν έδειξε καθαρά τό σχετικά χαλαρό εύρος που δόθηκε σ' αυτή την έννοια από τον Κούν.⁶ Προς τό παρόν χρειαζόμαστε μόνο ν' άναφερθούμε στο άπόσπασμα του άρθρου του όπου ό συγγραφέας δικαιολογεί ή χρήση του όρου:

«Επιλέγω αυτόν τον όρο θέλοντας να ύποδείξω ότι όρισμένα άποδεκτά παραδείγματα επιστημονικής πρακτικής... μετατρέπονται σε πρότυπα, απ' όπου

* Στην ελληνική μετάφραση της *Δομής των επιστημονικών επαναστάσεων*, ό όρος normal science άποδίδεται ως «φυσιολογική επιστήμη». Έδώ προτιμήσαμε τον όρο «κανονική επιστήμη» ό όποιος παραλέμει και σε μία κανονικότητα αυτής της δραστηριότητας ή όποια διερευνάται. Στα άποσπάσματα που παρατίθενται από την ελληνική μετάφραση έγιναν οι εξής διορθώσεις: Σημ. 5 «σε κάποιο χρονικό διάστημα» αντί «σε κάποια χρονική στιγμή». Σημ. 16 «επιστημονικής ανακάλυψης» αντί «επιστημονικής επανάστασης».

5. Thomas Kuhn, *The structure of scientific revolutions*, 2η έκδοση έπισημμένη, International encyclopedia of unified science, Τόμος II, άριθμός 2, University of Chicago Press, Chicago & London, 1970. σελ. 10. Στα ελληνικά: *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Έκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 73.

6. Margaret Masterman, "The nature of a paradigm", στο Imre Lacatos and Alan Mucgrave (EDS), *Criticism and the growth of knowledge*, CUP, Cambridge, 1970, σελ. 61-66.

πηγάζουν συγκεκριμένες, συμπαγείς παραδόσεις επιστημονικής έρευνας».⁷

Ή ακολουθούν παραδείγματα: ή φυσική του Άριστοτέλη, οι αρχές του Νεύτωνα, ή χημεία του Λαβουαζιέ... και καταλήγει προσωρινά:

«Όσοι στηρίζουν την έρευνά τους σε κοινά Παραδείγματα, αναγνωρίζουν τους ίδιους κανόνες και τά ίδια κριτήρια επιστημονικής πρακτικής».⁸

Οί έννοιες, λοιπόν, της κανονικής επιστήμης και του Παραδείγματος είναι αλληλέγγυες και συνιστούν τό θεωρητικό όπλοστάσιο της επιστημολογίας του Κούν. Άλλά ή σύγκριση και μόνο των δύο κειμένων πού παραθέσαμε φέρνει στην έπιφάνεια ένα καιρίο έρώτημα: τί είναι έκείνο πού συνιστά την κανονικότητα της έπονομαζόμενης κανονικής επιστήμης; Σε ποιά κανονικότητα συμμορφώνεται ή κανονική επιστήμη; Ή πιο άμεση απάντηση θά είναι: Ή νόρμα της κανονικής επιστήμης είναι τό Παράδειγμα. Τό κείμενο του Κούν τό λέει καθαρά. Άλλά θά μάς έπιτραπεί νά επαναλάβουμε την έρώτηση σε σχέση με τό Παράδειγμα: ποιά είναι ή βάση της κανονικότητας του Παραδείγματος;

Σ' αυτό τό νέο έρώτημα ό Κούν δίνει μία πρώτη απάντηση: είναι ή απόφαση της ομάδας ή όποία έχει επιλέξει νά θεωρεί την τάδε επιστημονική θεωρία ή ανακάλυψη ως παραδειγματική. Για νά αντιμετωπίσει τό έρώτημα αυτό ό Κούν χρησιμοποιεί μία αναλογία:

«Θέλουμε νά δείξουμε ότι ή ιστορική μελέτη της αλλαγής των Παραδειγμάτων αποκαλύπτει παρόμοια χαρακτηριστικά (μ' έκείνα της αλλαγής των πολιτικών θεσμών) στην εξέλιξη των επιστημών. Ή έκλογή ενός από τά αντιμαχόμενα Παραδείγματα, όπως και στην περίπτωση των ανταγωνιστικών πολιτικών θεσμών, αποδεικνύεται μία έκλογή ανάμεσα σε άσυμβαστους τρόπους συλλογικής ζωής».⁹

Πολλά μπορούν νά ειπωθούν για την ιδεαλιστική αντίληψη για την πολιτική επανάσταση πού κυβερνά αυτήν την αναλογία.¹⁰ Άλλά ως τό άφησουμε: για τους σκοπούς του παρόντος κειμένου θά σταθούμε μόνο στη φιλοσοφική θέση πού αυτή ή αναλογία προσπαθεί νά άποσαφηνίσει: είναι ή συναίνεση της ομάδας αυτό πού εξασφαλίζει την κανονικότητα της κανονικής επιστήμης στην πορεία προς την επιλογή του Παραδείγματος. Ό Φέγεραμπεντ είδε τή δυσκολία μιας τέτοιας απάντησης, και ότι αυτή τελικά επαναλαμβάνει με τον τρόπο της, τις παλιές άπορίες του συμβατισμού: σ' αυτή τή βάση, λέει ό Φέγεραμπεντ, δέν υπάρχει τρόπος νά ξεχωρίσουμε την επιστημονική έρευνα από μία συμμορία εγκληματιών. Λιγότερο ύπεροπτικός ό Τζόν Γουότκινς έχει την ίδια αντίρρηση: είναι άδύνατον, λέει, νά διακρίνουμε την επιστήμη από τή θεολογία αν παραμείνουμε στις έννοιες του Κούν.¹² Αυτές οι

δύο κριτικές είναι σωστές όσο περιορίζονται στο έρώτημα στο όποιο ό Κούν άδυνατεί νά απαντήσει: αυτό της αντικειμενικότητας των επιστημονικών γνώσεων. Ό Φέγεραμπεντ και ό Γουότκινς έχουν δικίο νά τονίζουν ότι οι απαντήσεις πού δίνει ό Κούν σ' αυτό τό έρώτημα δέν είναι ικανοποιητικές.¹³

Στό μεταξύ φαίνεται πώς και ό ίδιος ό συγγραφέας έχει συνείδηση του ζητήματος γιατί προτείνει ένα δεύτερο είδος απάντησης. Πράγματι, όταν έρχεται νά εξηγήσει τους μηχανισμούς επιλογής πού είχε αρχίσει νά αναλύει, ό Κούν καταφεύγει σε μία νέα αναλογία ή όποία, αν έξεταστεί, αποδεικνύεται ότι αντιφάσκει με την έννοια πού υποτίθεται πώς πρέπει νά εξηγήσει. Αυτή ή αναλογία προέρχεται από την πειραματική ψυχολογία των διαδικασιών αντίληψης: σε ένα σημείο ό Κούν επικαλείται τό πείραμα των Μπράνερ και Πόστμαν για την αντίληψη των άνωμαλιών πού υπάρχουν σε μία σειρά από τραπουλόχαρτα τά όποία έκτίθενται με όλο και μικρότερη ταχύτητα: σε ένα άλλο σημείο προσφεύγει στα περίφημα πειράματα του Στράτον με αντίστρεπτικούς φακούς τά όποία άφορούν τον μετασχηματισμό του όπτικού πεδίου.¹⁴ Και στίς δύο περιπτώσεις, στόχος του είναι νά δείξει ότι ή έγκαίνιαση ενός Παραδείγματος επάγει μία νέα δόμηση της «κοσμοθεώρησης» των επιστημών: και κατά συνέπεια μία αλλαγή Παραδείγματος, όπως αυτή πού συμβαίνει σε κάθε «επιστημονική επανάσταση», συνεπάγεται μία μεταλλαγή σ' αυτή τή δόμηση. Σ' αυτό διακρίνεται ένα έπιχειρημα υπέρ της δικής του άποψης για την άσυνέχεια.

Άλλά ή όλη δυσκολία έγκειται στο πρόβλημα του καθεστώτος αυτής της αναλογίας: αν είναι μία άσπληρη αναλογία (π.χ. ή ισότητα δύο σχέσεων), τότε πρέπει νά δεχτούμε ότι άπλώς αντιφάσκει με την ιδέα περί επιλογής και απόφασης πού υποτίθεται πώς πρυτανεύουν κατά την υιοθέτηση ενός Παραδείγματος από μία ομάδα: κι αυτό γιατί, σαν μία καλή "Gestalt", ή μορφή επιβάλλεται ακριβώς από μόνη της ενώ όλο τό «μυστήριο» πού υποτίθεται πώς πρέπει νά ξεκαθαρίσει ή θεωρία έγκειται ακριβώς σ' αυτή τή φαινομενική ήττα του βολονταρισμού. Αν τώρα αυτή δέν είναι μία άσπληρη αναλογία, τότε ύπάρχει μόνο μία έναλλακτική λύση. Είτε αυτή είναι μόνο μία εικόνα, όπως άλλωστε υπαινίσσονται αρκετά άποσπάσματα του ίδιου του Κούν, όποτε δέν μάς λέει τίποτε για τον θεωρητικό μηχανισμό πού ισχυρίζεται ότι εξηγεί. Σαν άπόδειξη, ίδου λίγες σειρές από ένα κεντρικό άπόσπασμα του βιβλίου: «Στην πιο συνηθισμένη τους μορφή, τά πειράματα των Gestalt διευκρινίζουν μόνο τή φύση των μετασχηματισμών των παραστάσεων. Δέν λένε τίποτε για τον ρόλο των Παραδειγμάτων».¹⁵ Είτε, ή μεταφο-

7. Kuhn, *δπ. π.*, σελ. 10 — έλληνική έκδοση, σελ. 73.

8. *Όπ. π.*, σελ. 111 — έλληνική έκδοση, σελ. 74.

9. *Όπ. π.*, σελ. 94 — έλληνική έκδοση, σελ. 169.

10. Ό Stephen Toulmin έχει δικίο πού τό έπισήμανε (Does the distinction between normal and revolutionary science hold water? στο *Criticism and the growth of science*, *δπ. π.*, σελ. 41) αλλά ή επιστημολογική αντικατάσταση με έξελικτικές έννοιες, την όποία προτείνει μετά για νά υπερπηδήσει τή δυσκολία, ύπόκειται στην ίδια κριτική μ' αυτήν πού κάνω για τή «λύση» του Κούν.

11. P.K. Feyerabend, "Consolations for the specialist", στο *Criticism and the growth of knowledge*, *δπ. π.*, σελ. 199-201.

12. John Watkins, "Against normal science", *δπ. π.*, σελ. 33.

13. Νά προσθέσω όμως ότι ή κριτική του Φέγεραμπεντ και του Γουότκινς δέν μπορεί νά είναι κατηγορηματική γιατί βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με την έκθεση του Κούν: δέν βάλουν, όπως προτείνω, κατά του *ερωτήματος* πού θέτει ό Κούν, αλλά κατά των απαντήσεων πού δίνει. Γι' αυτό ή συζήτηση πού καταγράφηκε στο *Criticism and the growth of knowledge* δίνει τό περίεργο αίσθημα μιας διαμάχης όπου καθένας μπορεί οποιαδήποτε στιγμή νά πει στον αντίπαλο ή αντίπαλους του «συμφωνώ άπολύτως μαζί σου», ενώ την ίδια ώρα ύποστηρίζει τή συγκεκριμένη διαφορά της δικής του θέσης όσο τό δυνατόν ενεργητικότερα.

14. Kuhn, *δπ. π.*, σελ. 62-64 και 112 — έλληνική έκδοση, σελ. 133-136 και 189-190.

15. *Όπ. π.*, σελ. 112 — έλλην. έκδ., σελ. 189-190.

ρά αυτή είναι κάτι παραπάνω από αναλογία. Είναι μία σχέση ταυτότητας. Ο Κούν δέχεται επίσης αυτή τη θέση στο παρακάτω κείμενο:

«Είτε ως άπλη μεταφορά είτε επειδή φανερώνει τη φύση της σκέψης, αυτό τό ψυχολογικό πείραμα (τό πείραμα του Πόστμαν) μάς δίνει ένα καταπληκτικά άπλό καί πειστικό πρότυπο γιά τή διαδικασία τής επιστημονικής επανάστασης (ανακάλυψης)».¹⁶

Έδω από τόν συμβατισμό ξανακυλάμε σέ μία άσθενή μορφή τού πιό παραδοσιακού άπριορισμού. Αυτό δέν είναι παράξενο, άφου είναι αλήθεια ότι ό συμβατισμός είναι άπλώς μία πιό «σύνθετη» (καί γι' αυτό έξασθενημένη) μορφή άπριορισμού. Ξύσε έναν συμβατιστή καί θά βρείς έναν άπριοριστή.

Προτείνω νά θεωρήσουμε τίς ταλαντεύσεις τού Κούν σ' αυτό τό σημείο ως συμπτωματικές: άρκετά τίμιος γιά ν' αναγνωρίζει ότι είναι εϋθραυστες, επιλέγει τή μία άπάντηση μετά τήν άλλη γιά ένα έρώτημα πού δέν επιδέχεται άπάντηση. Τό έρώτημα άκριβώς τό όποιο άρνείται νά θέσει ή επιστημολογία τού Μπασελάρ: τό έρώτημα πάνω στήν άποκήρυξη τού όποιου αυτή θεμελίωσε τό δικό της πεδίο: τό παλιό ιδεαλιστικό έρώτημα τής αντικειμενικότητας τών επιστημονικών γνώσεων (πώς μπορεί κανείς νά τήν έγγυηθεί; πώς

μπορεί αυτή νά θεμελιωθεί;). Χωρίς άμφιβολία ό Κούν θέτει αυτό τό έρώτημα μέ όρους πού φαίνονται «συγκεκριμένοι», σύγχρονοι καί επιστημονικοί: δέν τίθεται ζήτημα στό έργο του ούτε *cogito* ούτε υπερβατικού ύποκειμένου, τίθεται μόνο θέμα «επιστημονικών ομάδων» ή έργαστηρίων καί γι' αυτό τό βιβλίο «μιλάει» στους σημερινούς επιστήμονες — άναμφίβολα καλύτερα από τά έργα τού Μπασελάρ — μόνο πού είναι θέμα ουσίας νά μήν έξαπατηθούμε από τίς λέξεις: ό θεωρητικός πυρήνας αυτού τού έργου συνίσταται από μία παλιά φιλοσοφική έννοια, από ένα παλιό ιδεαλιστικό έρώτημα τό όποιο συνοδεύεται από τήν πομπή τών άπαντήσεων πού τό ίδιο επιβάλλει, στόν κύκλο τών όποιόν ό Κούν — καί δέν είναι ό μόνος — άφησε τόν έαυτό του νά παγιδευτεί.

Γι' αυτό τό λόγο, παρά τήν «άσυνέχεια» καί παρά μερικά άκόμη φαινόμενα, νομίζω ότι, έντέλει, οι δύο τάσεις τής σύγχρονης επιστημολογίας δέν μπορούν νά συναντηθούν. Έπαναλαμβάνω: δέν μπορούν νά συναντηθούν λόγω μιάς θέσης άρχης μέσα στή φιλοσοφία. Η μία βρίσκεται τοποθετημένη, δειλά καί συγκεχυμένα αλλά άδιαφιλονίκητα, στό ύλιστικό στρατόπεδο, ή άλλη έγγράφεται στή σφαίρα τών ιδεαλιστικών φιλοσοφιών.

Παρίσι 1973

Μετάφραση: Βάσω Κιντή

16. Όπ. π., σελ. 64 — έλληνική έκδοση, σελ. 134.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΜΕ ΣΚΥΛΟΥΣ

Διηγήματα

Τώρα σε
δεύτερη έκδοση

30 ΧΡΟΝΙΑ
ΚΕΔΡΟΣ

1954-1984

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ
...δημιουργούμε αναγνώστες

Γ Γενναίου 6 (πάροδος Ακαδημίας) Τηλ.: 36.15.783

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Νικηταρά 2, Αθήνα
τηλ. 36.22.496 -3638.020

Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του άνομου καί του νόμιμου έρωτα

(προτάσεις για μιά ιστορικο-σημειωτική ανάλυση
του λαϊκού έρωτικού λόγου)*

Νόρα Σκουτέρη – Διδασκάλου

Άνοιχτά προβλήματα

Θά άρχισω με μιά προκαταρκτική δήλωση για να ξεκαθαρίσω κάπως τή θέση μου. Ή δήλωση θά μπορούσε να έχει τήν ακόλουθη πάνω κάτω μορφή: ότι τούτη ή πρωτοβάθμια προσπάθεια για μιά ιστορικής κατεύθυνσης διά τής σημειολογίας προσέγγιση στο (λαϊκό) έρωτικό λόγο στηρίζεται σ' έναν προβληματισμό σε κλειστό χώρο. Παρά τόν φιλόδοξο τίτλο λοιπόν — ίσως και πέρα από αυτόν —, είναι μιά προσπάθεια έξορισμού σχεδόν και για διάφορους λόγους *περιορισμένη*. Περιορισμένη όμως: όχι έφησυχασμένη. Γιατί άνήκει, πιστεύω, σ' ένα γενικότερο έγχειρημα για τήν ανά-

λυση των μορφών που παίρνει ή ύλική και ιδεολογική καταπίεση και ύποτέλεια των γυναικών, ειδικότερα στην έλληνική κοινωνία. Αυτή ή καταπίεση που, άφου τήν όρίσουμε ως προϊόν τής ιστορίας, όφείλουμε νομίζω, μετά, να προσπαθούμε να τήν άπομυθοποιήσουμε έξηγώντας, όσο γίνεται, τς πρόδηλες αλλά και τς κάποτε λανθάνουσες μορφές τής και τή λειτουργία τους σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες. Όχι μόνο για έπιστημονικούς λόγους: και κυρίως, όχι για αυτούς.

Πολύ βιαστικά, θά έγκαταλείψω στόν ώκεανό τής ασάφειας όρισμένα σημεία από τόν τίτλο τής εισηγήσης. — Αυτή είναι μιά δεύτερη δήλωση.

Λόγου χάρη, εκείνο τό έπιθετο *λαϊκός* (λαϊκός έρωτικός λόγος) άντί — ίσως — του άναμενόμενου *παραδοσιακός*. Τό λαϊκός που φαίνεται όμως να όρίζεται διά του *προκαπιταλιστικός* (προκαπιταλιστικές ιδεολογίες). Και πάει λέγοντας: ιδεολογίες, όμως *λόγος*: *έρωτας* (και μάλιστα, νόμιμος και άνομος), όμως και *έρωτικός λόγος* (πάντα «νόμιμος»). Και όλα αυτά *πού*; και *πότε*; και *ώς πότε*; και *πώς*; και *γιατί*; και *άπό ποιους*; και *για ποιους*;

Θά τ' αφήσω όμως έτσι, στην ασάφεια, και θά έπιχειρήσω να θίξω κάποια ζητήματα που τίθενται στο παρένθετο τμήμα του τίτλου, «προτάσεις για μιά ιστορικο-σημειωτική ανάλυση του λαϊκού έρωτικού λόγου».

Ζήτημα πρώτο. Ή σημειολογική ανάλυση δέν μπορεί, πιστεύω, να προσφέρει παρά μόνο φορμαλιστικούς τρόπους για να μιλούμε (έννοώ: έπιστημονικά) για τά φαινόμενα.

Γιατί, πολύ πρόχειρα, αυτό φαίνεται να δείχνει, πέρα από άλλα, και τό ότι, κάθε φορά τουλάχιστον που

* Άνακοίνωση στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Σημειωτικής (Άθήνα, 17-18 Δεκεμβρίου 1983) που όργανώθηκε από τήν Έλληνική Σημειωτική Κοινωνία και τό ύπουργείο Πολιτισμού και Έπιστημών.

Ή εισηγήση δημοσιεύεται έδώ στη (γραφτή) μορφή που είχε για τήν προφορική τής άνακοίνωση. Προστέθηκαν μόνον έλάχιστες ύποσημειώσεις, όπου κρίθηκε άπαραίτητη ή βιβλιογραφική παραπομπή, ενώ παραλήφθηκε ή συστηματική βιβλιογραφία, μολονότι θά πρέπει να αναφερθούν έδώ όρισμένες τουλάχιστον πολύ βασικές σχετικές μελέτες, όπως του Φουκώ (*Ίστορία τής σεξουαλικότητας*), του Μπάρτ (*Fragments d' un discours amoureux*), του Flandrin (π.χ. *Les Amours paysannes (XVI-XIXe siècle)*), του Laslett (π.χ. *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*) ή συλλογικά άφιερώματα στο θέμα, όπως π.χ. του περιοδικού *Communications* (τεύχ. 14-15, 1983: Συνέδριο «Σεξουαλικότητες και πολιτική»).

Παράλληλα πρέπει να δηλωθεί και δημόσια ότι, άν αυτή ή εισηγήση έχει να προσφέρει κάτι, αυτό όφείλεται σε συζητήσεις που γίνονται έδώ κι ενάμιση πάνω κάτω χρόνο στο στενό κύκλο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου τής λαογραφίας (Φιλοσοφικό Τμήμα, Α.Π.Θ.) με θέμα «Σημειολογία του λαϊκού έρωτικού λόγου». Τά υπόλοιπα βαρύνουν άποκλειστικά τή γράφουσα.

τό αντικείμενο της ανάλυσης είναι κοινωνικά φαινόμενα, δηλαδή τις περισσότερες φορές (δηλαδή πάντα), προκύπτει σαφής και επιτακτική ή ανάγκη να επανεισάγεται *περιεχόμενο* στους όρους και τα σχήματα και τα γραφήματα της ανάλυσης που, όσο γοητευτική κι αν είναι, δεν είναι ωστόσο ιστορία.

Ζήτημα δεύτερο. Η ιστορία (τό περιεχόμενο, ως πούμε) που μπορεί να επανεισραφεί ή να συνυπάρχει στά φορμαλιστικά σχήματα της σημειο-λογικής, δεν είναι ή *μία*, ή *Ιστορία*.

Είναι συγκεκριμένο και ιστορικά, δηλαδή κοινωνικά και πολιτικά, προσδιορισμένο *είδος Ιστορίας και ιστορικής αντίληψης*. Ακόμη και όταν, ούτε διεκδικεί τη διαφορετικότητα του, ούτε το γνωρίζει, ούτε και το παραδέχεται. Προσδιορίζεται ωστόσο από μεθόδους και θεωρίες ή αντίληψεις που συγκρούονται σκληρά με άλλες, γιατί ή ίδια ή ιστορία (ή της πάλης των τάξεων διά του οικονομικού, του πολιτικού ή διά των ιδεών και της κουλτούρας) συνίσταται διαλεκτικά από σκληρές — οσοδήποτε κρυφές ή φανερές — συγκρούσεις, αντιφάσεις και αντιπαλοότητες. Όμως αυτό συχνά ξεχνιέται, ή ακυρώνεται ως αυτονόητο, ή παρακάμπτεται «προσωρινά» για επιχειρησιακούς ή άλλους λόγους.

Ζήτημα τρίτο. Όταν τα κοινωνικά φαινόμενα — αυτά που αναλύει και ή σημειολογία σημειολογικά — άφορουν δομές και σχέσεις που εντοπίζονται στό πεδίο του *καθημερινού*, του «κοινού», των σιωπηρών πραγματικοτήτων, τότε οι δυσκολίες πολλαπλασιάζονται υπέρμετρα.

Τό «καθημερινό» του παρόντος αναλαμβάνουν βέβαια να μάς τό δείξουν και, κατά περίπτωση, εμπειρικά και βιαστικά να τό αναλύσουν, να τό αιτιολογήσουν και να τό αποτιμήσουν ψυχολόγοι και κοινωνιολόγοι της φαρμασμένης έρευνας ή και τακτικοί συνεργάτες των μέσων της μαζικής ενημέρωσης. Όταν όμως τό καθημερινό είναι βυθισμένο στις σιωπές του παρελθόντος, οι τολμηροί έκσκαφείς του μειώνονται άπελπιστικά. Αυτό, τό επίπεδο του καθημερινού που δεν μπορούμε να τό γνωρίσουμε παρά μόνο μέσα από τυποποιημένες, περισσότερο ή λιγότερο συμβατικές (πάντως συμβατικές) και κωδικοποιημένες μορφές και σπάνια (πολύ σπάνια), μέσα από τις εμπειρίες και πράξεις των υποκειμένων. Νά προσθέσω όμως ότι, ούτως ή άλλως, ή έξατομικευμένη εκδήλωση κάποιων φαινομένων, ένταγμένη όπως συνήθως είναι σέ έξατομικευμένη εξέταση, δεν μπορεί να ενδιαφέρει, ως τέτοια, μιά ιστορική (και πολύ περισσότερο μιά σημειολογική) ανάλυση, παρά μόνο στό βαθμό που εξετάζεται ή σχέση των (όποιων) επιμέρους εκδηλώσεων με τις υποχρεωτικές πρότυπες συμπεριφορές. Εξάλλου, από μιά άποψη, αυτό που χρειάζεται να γίνει αντικείμενο ανάλυσης είναι ή συλλογική (καθόλου αναγκαστικά: πάνδημη) συμπεριφορά που υποδηλώνει κάποιο φαινόμενο, και βέβαια οι «συνάδουσες νοοτροπίες» αν, βέβαια, τά υποκείμενα δομούν και δομούνται, εμπλέκονται και αναπαράγουν κοινωνικές σχέσεις, μέσα από αυτές και μέσα σ' αυτές. Όταν λοιπόν έχουμε να κάνουμε με τέτοιου είδους κοινωνικά φαινόμενα του παρελθόντος (και βέβαια και του παρόντος) γίνεται ιδιαίτερα αιχμηρό και προβληματικό τό τί είδους θεωρία και μέθοδος της ιστορίας θά «πληρώσει» μιά περισσότερο ή λιγότερο περίπλοκη σημειολογική ανάλυση.

Ζήτημα τέταρτο. Όταν τά κοινωνικά φαινόμενα, και οι συμπεριφορές και οι νοοτροπίες που τά προσδιορίζουν και τά αναπαράγουν, άφορούν (επιπλέον της πεζής καθημερινότητας που μένει ούτως ή άλλως σιωπη-

λή) και άλλες σχέσεις που γίνονταν και γίνονται αντικείμενο λογοκρισίας ή άκριτης άποδοχής, τότε ή ανάλυση θά πρέπει να προσμετρά, όχι μόνο τό λόγο, αλλά και τις *σιωπές*. Τις άπαγορεύσεις, με άλλα λόγια, που δομούν τό λόγο της σιωπής.

Η ιστορία του καθημερινού έρωτικού λόγου είναι ίσως ό πιο φλύαρος αλλά ταυτόχρονα και ό πιο κατασιγασμένος και σιωπηλός λόγος της ιστορίας. Θά υποστήριζα, λοιπόν, ότι χρειαζόμαστε έναν ιστορικά άνθρωπολογικό προβληματισμό για να τόν άκούσουμε.

Θά καθυστερήσω λίγο ακόμη στά προβλήματα που τίθενται με αυτά τά ζητήματα. Και θά έπιμείνω σέ τούτο: ότι ένδεχομένως είναι ένδιαφέρον, ωστόσο όμως είναι και δύσκολο να μιλήσει κανείς γι' αυτές τις σιωπές που βασιλεύουν τελικά σέ τεράστιες — σχεδόν άχανείς — εκτάσεις της κοινωνικής ζωής. (Μάς τό έχει διδάξει ό ιστορικός προβληματισμός του Μπραντέλ, του Χομπσμπάουμ, του Τόμσον· τό βλέπουμε σέ βιβλία ή άρθρα που δημοσιεύονται κάθε τόσο στόν κύκλο των *Annales*, του *Past and Present* και άλλων περιοδικών, αλλά και σέ σημαντικές μελέτες που εμφανίζονται στην Ελλάδα). Πρόκειται όμως για σιωπές που τις επιβάλλει, δεν πρέπει να τό ξεχνούμε αυτό, ή *κυρίαρχη άποψη* στις κοινωνικές επιστήμες (π.χ. ιστοριογραφία, άνθρωπολογία, κοινωνιολογία, λαογραφία) που άσχολούνται εκ των ύστερων και έξ άποστάσεως με όρισμένα μόνο θέματα, προσεκτικά επιλεγμένα. Αλλά όχι μόνον αυτές. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνούμε επίσης ότι έχουν προηγηθεί οι ίδιες οι κοινωνίες και έχουν επιβάλει τις δικές τους σιωπές σέ επιλεγμένους χώρους της κοινωνικής ζωής. Σιωπές που δείχνουν τήν άδιαφορία και τήν άγνοια, δείχνουν όμως κατά περίπτωση και τή σεμνοτυφία ή τήν ύποκρισία και των έπιστημόνων και της *ίδιας της ιστορίας*.

Γιά παράδειγμα. Τί πληροφορίες διαθέτουμε για τήν καθημερινή έρωτική ζωή και τόν (λαϊκό) έρωτικό λόγο στην έλληνική, λόγου χάρι, κοινωνία

Ξυλόγλυπτη ήπειρωτική γκλίτσα με έρωτικό σύμπλεγμα, συλλογή Π. Πελέπη (Κ. Μακρής «Έρωτική λαϊκή τέχνη», Βήματα, Αθήνα (Κέδρος) 1978)

του 18ου και του 19ου αιώνα; Υπάρχει βέβαια, πέρα από κάποια άλλα δεδομένα, ή καταγραφή ενός όρισμένου ύλικου, διηγημένου όμως μέσα από τη λαογραφία του τέλους του 19ου αιώνα αλλά και του δικού μας. Μεγάλο μέρος αυτού του ύλικου είναι τά, κατά Ν. Πολίτη και Στ. Κυριακίδη, «τραγούδια της αγάπης» και, κατά Δ. Πετρόπουλο, «έρωτικά τραγούδια», τά όποια θεωρούνται από τους συλλογείς και, κυρίως, τους λαογράφους ως τραγούδια «όπου τό έρωτικό στοιχείο, στην ευρύτερη έννοια του όρου, είναι τό βασικό (σ' όλες τους) τίς ποικίλες άποχρώσεις, καημούς, παινέματα, πείσματα, άλληγορικές έκφράσεις, διαλόγους». ¹ Η, ως τραγούδια που είναι «άλληγορικές έκφράσεις του έρωτα» και που «μέ τή μία ή τήν άλλη μορφή, είναι παλαιά, όσο παλαιό πρέπει νά είναι και τό ανθρώπινο συναίσθημα που τά έμπνέει». ¹ Γιατί έτσι περιγράφονται αυτά τά κοινωνικά φαινόμενα, όπως και άλλα: και έτσι παραγράφονται. Και τά έρωτικά τραγούδια και τά συναισθήματα θεωρούνται άχρονα, διςτορικά, ύπερ-χρονικά. Πάντως όχι ιστορικά. Όπως και τό αρχαιότερο επάγγελμα του κόσμου.

Η — για νά δώσω ένα ακόμη παράδειγμα, σέ άλλο επίπεδο — τά ήθη όπως τά όρίζει ισοπεδωτικά μία όρισμένη τύπου κυρίαρχη λαογραφική θεωρία, που σίγουρα δέν είναι καθόλου όπως τά θέλει μία πιό σύγχρονη κοινωνιολογία (λόγου χάρι στο σύντομο όρισμό που δίνει ό Κ. Τσουκαλάς: «Τά ήθη, δηλαδή ή άναγνωρισμένη μορφή κυρίαρχης σεξουαλικότητας».)² Γιατί τά ήθη της λαογραφίας συνάπτονται στενά μέ τά έθιμα, όχι μόνο στην παροριακή λειτουργία έκφραση «τά ήθη και τά έθιμα», αλλά και στους όρισμούς του πολιτισμού. Π.χ., «Τά ήθη (δηλαδή αι έννοιαι και αι αντίληψεις αι όποια) δυνατόν νά άπαγορεύουν μίαν πρᾶξιν αν δέν έγκρίνουν τήν αντίληψιν, ή όποια ύπόκειται ως βάσις εις αυτήν», ενώ «τό έθιμον μόνο νά έπιτρέπει δύναται μίαν πρᾶξιν. Τά ήθη δηλαδή έχουν τήν έννοιαν του ύποχρεούντος, του ήθικου, τό έθιμον τήν έννοιαν της παραδεδομένης συνθηείας».³

Δέν θά έπιμείνω — παρόλο που θά είχε κάποιο νόημα ή ανάλυση αυτού του όρισμού, μία και, άφου έξακολουθεί νά χρησιμοποιείται γενικά, ή άποτελεσματικότητά του δέν έχει ακόμη άκυρωθεί.

Η λαογραφία άλλωστε δέν ήταν ή μόνη που συνέβαλε στη λογοκρισία όρισμένων πλευρών της ζωής του παρελθόντος. Και ή ιστοριογραφία, από τή μεριά της, άπλως άδιαφόρησε γι' αυτά τά κοινά, τά καθημερινά, ακόμη και όταν άφορούσαν αυτό διά του όποιου (συμβολικά και πραγματικά) παράγονταν «ύλικό» για πολέμους, για βασιλιάδες και ύπηκόους, έκκλησίες και πιστούς, κράτος και πολιτική. Δηλαδή τή σεξουαλικότητα.

Ό έρευνητής λοιπόν έχει νά ξεκαθαρίσει αυτό τό πρώτο φίλτράρισμα που επιβάλλουν συγκεκριμένες έπιστημονικές (δηλαδή θεωρητικές και μεθοδολογικές) αντίληψεις, για νά συναντήσει άμέσως τό δεύτερο φίλτράρισμα: τίς μυθοποιήσεις, τίς σιωπές, τίς λογοκρισίες (προληπτικές ή «ύστεροφημικές») που έπέβαλλε

1. Δ. Πετρόπουλος *Έλληνικά δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα (Βασική Βιβλιοθήκη), τόμ. Β', σελ. 1β'. Και του ίδιου *Πανεπιστημιακές σημειώσεις (Α.Π.Θ.)*, 1965.

2. Κ. Τσουκαλάς «Κοινωνικές όψεις της σεξουαλικότητας» *Άμφι* 14-15 (1983), 13 (προσθήκη έμφασης).

3. Γ. Μέγας *Εισαγωγή εις τήν λαογραφίαν*, Αθήνα ³1975 (1966), σελ. 221.

ή ίδια ή κοινωνία, μέ άλλα λόγια, τά κυρίαρχα στρώματα της κοινωνίας έν όνόματι του συνόλου.

Τί είδους σιωπές, που δέν είναι πάντα (σεχόν ποτέ) ευγλωττες, καλύπτονται πίσω από πλεοναστικά φωνασκούσες έκφράσεις, πίσω από έμφατικά έρωτικές ρήσεις; Τί είδους άδηλες επενδύσεις και ύπαινετικά ύπονούμενα για νά μή μιληθεί καθαρά, ή για νά μιληθεί τόσο καθαρά ώστε νά κρυφτεί τελικά, ή σεξουαλική πράξη; Αλλά και για νά επιβληθούν σαφείς ταξινομήσεις, νά ύπομνησθούν άπαράβατες ιεραρχήσεις, για νά δεσμευθούν ή νά παροχετευθούν (άνώδυνα για τήν κοινωνική τάξη και ιεραρχία) έπιθυμίες ή άνατρεπτικές διαθέσεις; Και, κυρίως, για νά προστατευθούν τά πρότυπα για τά δύο φύλα και, βέβαια, οι θεσμοί που έξασφαλίζουν άπαρασάλευτα τή συντήρηση και τήν άναπαραγωγή τους;

Είναι έλπίζω σαφές ότι έδώ *έπισημαίνονται μόνο* όρισμένα ζητήματα που μπορούν, και θά πρέπει ίσως, νά γίνουν άντικείμενο διερεύνησης. Θά έπιχειρήσω όμως άμέσως νά έντοπίσω κάπως πιό περιοριστικά τό πρόβλημα. Γιατί πρόκειται βέβαια για ένα πρόβλημα.

‘Η διφορούμενη «νομιμότητα»: πρότυπα λόγου και σιωπής

Νά άνιχνευθεί ή σιωπή και ό λόγος περί *έρωτος* (ή *αγάπης*, που είναι όμως πιό είδικά ή συμβολική και συναισθηματική ταύτιση μέ τό «άλλο») και περί *σεξουαλικότητας* και, βέβαια, και όλες οι σχετικές αντίληψεις, τά ταμπού και οι συνήθειες σημαίνει: (α) προσδιορισμό συγκεκριμένου χώρου και χρόνου, όπως π.χ. ή προκαπιταλιστική και πρώιμη καπιταλιστική συγκυρία του έλληνικού 18ου και 19ου αιώνα και (β) πέρα από τή συγκέντρωση σχετικού ύλικού (που, νομίζω, είναι ιδιαίτερα δυσεύρετο), κάποιες μεθοδολογικές θέσεις και κάποιες θεωρητικές κατευθύνσεις. Θά ύποστήριζα, λοιπόν, ότι είναι χρήσιμη τόσο μία σημειολογική έπεξεργασία όσο και μία ιστορικής κατεύθυνσης ανάλυση του ύλικού. *Σημειολογική* επειδή έχουμε νά

«άν υπάρχει ήδονή στον έρωτα, κι ό πόνος έχει τή σειρά του» *Γκραβούρα του 18ου αιώνα (J. L. Flandrin. Les amours paysannes, πιν. 13)*

κάνουμε με οργανωμένες σιωπές και βέβαια οργανωμένο λόγο: δέν άποσιωπάται ούτε μιλιέται, ότιδήςποτε και όπωσδήποτε και όποτεδήποτε και από όποιονδήποτε και προς όποιονδήποτε. *Ίστορική* επειδή σέ όλα αυτά τά -δήποτε και γιά όλα αυτά και μέ όλα αυτά παλεύονται ιδέες, συγκρούονται συμφέροντα και άντιτίθενται πρακτικές γύρω από τά μέσα στην κοινωνική παραγωγή. Καί είναι χρήσιμο νά ξεκαθαρίζεται αυτό σέ κάθε ευκαιρία, γιαντί εύκολα ξεχνιέται ή παρακάμπτεται.

Ό προσδιορισμός συγκεκριμένου χώρου και συγκεκριμένου χρόνου μάς επαναφέρει στό πρώτο τμήμα του τίτλου αυτής τής εισήγησης. Ήξειδικεύοντάς το, όμως: Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του νόμιμου και του άνομου έρωτα στην έλληνική κοινωνία του 18ου και του 19ου αιώνα (ας πούμε, στην έλληνική «παραδοσιακή» κοινωνία). Μέ τό άντικείμενο έτσι περιορισμένο θά άρκεστώ σέ όρισμένες διαπιστώσεις — μέ την έκ των προτέρων παραδοχή ότι χρειάζεται νά άνισχυθούν και νά αίτιολογηθούν μέ ίσχυρή έπιχειρηματολογία και μέ σχετικά, προσεκτικά άναλυμένα, παραδείγματα. Διαπιστώσεις όπως:

— ότι σ' αυτόν τον κοινωνικό χώρο ό έρωτικός λόγος περιστελλεται και περιστρέφεται στον άξονα *άρσενικό/θηλυκό*, ό όποιος κατά τή γνώμη μου άρθρώνει κυριαρχικά σέ επίπεδο ιδεολογίας τή σύνολη οργάνωση του χώρου αυτού· ή, σέ άλλο επίπεδο,

— ότι ή καθημερινότητα του έρωτικού λόγου σ' αυτήν τήν κοινωνία ουσιαστικά «καταγράφεται» στην (κυριολεκτικά ή μεταφορικά) *προφορική* του διάσταση. Άρα, και ότι σέ μία πρωτοβάθμια προσέγγιση δέν είναι άναγκαστικά άπαραίτητα νά προσμετρηθούν μαρτυρίες από προσωπικά βιώματα ως τέτοια· ούτε όμως και νά χρησιμοποιηθεί ή προσωπική ή γραπτή λογοτεχνία ως πηγή πληροφοριών. Δηλαδή τό ενδιαφέρον έστιάζεται καταρχήν στις *θεσμοθετημένες*, κατά κάποιον τρόπο, μορφές έκφρασης του έρωτικού λόγου πού χαρακτηρίζονται από τήν «προφορική» παραγωγή, άναπαραγωγή και χρήση, και συνεπώς και από ύψηλό βαθμού τυποποίηση, κωδικοποίηση και συμβατικότητα.

Κεντρική ύπόθεση εργασίας από αυτήν τήν άποψη θά μπορούσε νά είναι ή ακόλουθη: Ό έρωτικός λόγος στις ιστορικά συγκεκριμένες μορφές του — δηλαδή ειδικότερα στη θεσμική, και γι' αυτό κανονιστική λειτουργία του — άναπαράγει νομιμοποιώντας την τήν κρατούσα τάξη και ιεράρχηση όσον άφορά τους ρόλους και τή θέση των δύο φύλων, σέ στενή έξάρτηση μέ τις καθ' ηλικίαν ή και άλλες (φυλετικές, εθνικές, θρησκευτικές, ταξικές) διαφοροποιήσεις. Πρέπει όμως νά έπισημανθεί σχετικά ότι ό έρωτικός λόγος, άκόμη και στις πιό «έλευθερες» ή «έλευθεριάζουσες» εκφράσεις του, είναι εκείνος ό λόγος πού, πέρα από συναισθηματικότητες και βαθιά όρμέμφντα ή φαντασιώσεις, άναπαράγει τήν ιδεολογία τής «κατωτερότητας», αλλά και τήν ίδια τήν ύποτέλεια των γυναικών. Θα ύποστήριζα μάλιστα ότι ό έρωτικός λόγος αυτής τής συγκεκριμένης κοινωνίας είναι ή, έπιφανειακά ούδετεροποιημένη και φαινομενικά καθολική, έκφραση μιās άνδροκρατίας. Πού σημαίνει ότι και αυτός ό λόγος (όπως όλοι οι λόγοι τελικά), ως μέσο έκφορās νοημάτων και μέθεξης σέ κάποιο σύστημα ιεραρχημένης τάξης, είναι *λόγος περί έξουσίας*, δηλαδή *λόγος έξουσιαστικός*.

Ό λόγος είναι ένικός, γιαντί ό έρωτικός λόγος στην πραγματικότητα τής έλληνικής κοινωνίας (ας πούμε, του 18ου και του 19ου αιώνα) έμφανίζεται πάντα — ή: σχεδόν πάντα — έπίσημα και γενικευτικά ως λόγος μονοσήμαντος, άκριβώς επειδή εμπλέκεται μέ τον γάμο. Ό έρωτας και ή σεξουαλικότητα προσδιορίζονται κυριαρχα ως προς τον γάμο και φορτίζονται ως ιστορικο-κοινωνικές σχέσεις. Έτσι είναι πού ό λόγος τους γίνεται *λόγος θεσμικός*. Γιατί; Πολύ άπλά, ίσως

και άπλουστευτικά, γιαντί, καθώς έκφέρεται και καθώς λειτουργεί ιδεολογικά και πραγματικά πάνω στις κοινωνικές συνειδήσεις και στα σώματα των ύποκειμένων μελών τής κοινωνίας, άποκλείει παράλληλα κάθε κριτική και προβάλλει τή μία, τή μοναδική άλήθεια: τά κεκανονισμένα και κανονιστικά *πρότυπα έρωτικής* και σεξουαλικής συμπεριφορās, έξοβελίζοντας ταυτόχρονα και έμμεσα κάθε άλλο πρότυπο δημοσίας συμπεριφορās έξω από τά όρια των παραδεγεμένων ήθών. Κάθε άλλου είδους λόγος έξορίζεται στό *περιθώριο* ως άντίθετος (όχι όμως άναγκαστικά και άναιρετικός) τής κυρίαρχης ιδεολογίας, γιά νά δείχνει τά όρια και συνάμα νά άνοίγει βαλβίδες διεξόδου γιά τό κοινωνικό (π.χ. γιορτές, καρναβάλια, τελετουργίες, έξιμα άντιστροφής) και τό άτομικό άγχος (άτομικές «λύσεις», κτηνοβασία, όμοφυλοφιλία)· ή, άλλώς, γιά σεξουαλική έκτόνωση.⁴ Φαίνεται ότι *άλλοι* λόγοι, γιά παράδειγμα ένας γυναικείος έρωτικός λόγος ή ένας όμοφυλόφιλος έρωτικός λόγος, είναι καταδικασμένοι ως λόγοι, στην άνυπαρξία (σχεδόν)· ό πρώτος και στην άλλοτριωτική ύποταγή στα πρότυπα του άνδρικού έρωτικού λόγου ό δεύτερος. Όπωσδήποτε, δέν φαίνεται νά δημιουργούνται οι προϋποθέσεις γιά τήν άνατροπή ή, έστω, τήν άμφισβήτηση τής όλοκληρωτικής κυριαρχίας του άνδρικού Έρωτα τόσο στις προκαπιταλιστικές του όσο και στις καπιταλιστικές του μορφές.

Σ' αυτό τό σημείο μπορεί νά διατυπωθεί, νομίζω, ένα έπιμέρους έρώτημα σχετικά μέ τό ποιές ήταν οι κυρίαρχες μορφές έκφρασης τής *συστολής* και τής *αΐδους* σ' αυτήν τήν κοινωνία, πριν έπιπέσει σ' αυτές τό πέπλο τής αΐδους του άστικού λόγου, δηλαδή των άστικών άντιλήψεων του 18ου και — κυρίως — του 19ου αιώνα. Τό έρώτημα θέτει ένα δεύ πρόβλημα γιά διερεύνηση. Θα μπορούσε νά ύποστηριχτεί, γιά παράδειγμα, ότι ό λαϊκός έρωτικός λόγος σ' αυτήν τήν περίοδο διαρρηγγνύει ίσως, και κατά περίπτωση και περίπτωση, τά όρια τής σεμνοτυφίας (και του «πουριτανισμού»), αλλά δέν διαρρηγγνύει ποτέ τά ιμάτια του ώστε νά φανεί ή σωματική του διάσταση. Άνασύρει τό ποδογύρι γιά νά φανεί τό ποδαστράγαλο, βυθίζεται στους κόρφους περιπόθητων παρθένων, στροβιλίζεται στον χορό «ποθερωτικών άνδρικών φαντασιώσεων» (όπως χαρακτηρίζει συνοπτικά τις νεράιδες ό Δημήτρης Λουκάτος),⁵ ζυγιάζεται στους φαρδείς ώμους κατά τ' άλλα κυπαρισσόκορμων παλικάριών, αλλά πέραν τούτων ούδέν. Καί, από τήν άλλη· ό σεξουαλικός λόγος είναι άμεσος, δεύς και ώμος, γι' αυτό και τελικά *άνώδυνος*. Μονοσήμαντες μεταφορές ή μετωνυμίες πού παραπέμπουν μέ χαριτωμένους ή χοντροκομμένους ύπαινιγμούς στα γεννητικά όργανα και τή σεξουαλική πράξη· άμεσότητες βρισιές και εκφράσεις (τά «ντροπερά» αινίγματα, λόγου χάρη), πού δέν αφήνουν περιθώρια γιά διφορούμενα ή γιά παρεξηγήσεις και παρερμηνείες.

Ένα δεύτερο, πιό γενικό όμως, έρώτημα άφορά τή σχέση άνάμεσα στη *σεξουαλικότητα* και τήν *άνδροκρατία* (δηλαδή εκείνο τό πλέγμα σχέσεων πού σέ ειδικά ιστορικές του μορφές πριμοδοτεί τήν άνδρική κυριαρχία σέ όλα τά πεδία, καθώς και τή διαχείριση τής έξουσίας, κάθε κοινωνικά προσδιορισμένης έξουσίας, από άντρες). Τό έρώτημα άφορά πιό ειδικά τις όσμώσεις άνάμεσα στό λόγο περί (άνδρικής) έξουσίας και στον έρωτικό λόγο. Δύσκολο, ώστόσο, και σύνθετο έρώτημα πού έκθέτει προκλητικά συμπλοκες σχέσεις. Τόσο, πού μόνο πολύ άπλοποιητικά θά μπορούσε νά ύποστηριχτεί ότι ό έρωτικός λόγος είναι ένα μέσο μέ τό όποιο έκφράζεται ή κυριαρχία του *άρσενικού* και

4. Τόν όρο χρησιμοποιεί ό Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην έλληνική λαογραφία*, Άθήνα (Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης) 1978, σελ. 201-2.

5. *Όπ. παραπ.*, σελ. 201.

ταυτόχρονα οι διάφορες μορφές της υλικής και συμβολικής, της δηλούμενης και υπονοούμενης, της όρατης και άορατης, της άμεσης και έμμεσης ύποτέλειας, στους αντίστοιχους χώρους, του *θηλυκού*· κατά συνέπεια, και η καθυπόταξη άντρων και γυναικών στα αντίστοιχα αύστηρά άλληλοαποκλειόμενα και εξαρτημένα πρότυπα. Και πάλι. Ισχύει μιά τέτοια άποψη; Γιατί χρειάζεται συστηματική ανάλυση για να στηριχθεί ή, αντίθετα, να καταπέσει, έστω και ως ύπόθεση· και πάντα σε σχέση με αυτήν τή συγκεκριμένη κοινωνία.

Ειδικά όμως και γενικά ερωτήματα που αναλόφεντα, αλλά και κατά κάποιον τρόπο ένδογενώς, μάς ξαναγυρνούν στο πρόβλημα *γάμος*. Γιατί σ' αυτόν βρίσκεται, πιστεύω, τό όριστικό (με την έννοια: καθοριστικό και όριακό) κλειδί για την ανάλυση του έρωτικού λόγου. Θά έπιμείνω λοιπόν λίγο στη διάκριση *νόμιμο/άνομο* όπως αυτή όρίζεται διά του γάμου.

Έχει αναλυτικά διατυπωθεί ή άποψη⁶ ότι ή «παραδοσιακή» κοινωνία διέφερε — αν διέφερε, τελικά — άπό τή δική μας ως προς τό ότι ό γάμος τυπικά δέν καθιέρωνε καθόλου μιά σχέση έρωτική (αμουρουσε) αλλά ήταν μιά ύπόθεση οικογενειακή, δηλαδή τής οικογένειας: ένα συμβόλαιο που διεκπεραίωναν δύο άτομα αντίθετου φύλου, όχι για τήν εύχαρίστησή τους, αλλά για τίς φιλοδοξίες και τό συμφέρον των οικογενειών τους και μέσα στα πλαίσια αυτών.

Γιά να μπορέσουν αυτά τά συζευγμένα άτομα να περάσουν όλη τή ζωή τους μαζί, έπρεπε να ύπάρχει ένας κανόνας τής συζυγικής ζωής, που ήταν ύποχρεωμένος κανείς και να τόν εφαρμόζει ό ίδιος και να κάνει τόν άλλο να τόν εφαρμόζει. Ός τό κρεβάτι — και ίσως και πάνω σ' αυτό. Άλλωστε ό άντρας και ή γυναίκα (παντρεμένοι και άνυπαντροι, «νόμιμοι» ή «παράνομοι») δέν είναι ποτέ μόνοι τους. Προλήψεις, κανόνες, προκαταλήψεις, άπαγορεύσεις, ήθικοί κώδικες — με δύο λόγια: φορτισμένη ιδεολογία — παρεμβάλλονται και στην ουσία *δομοῦν* τήν όποια σχέση (φανταστική ή πραγματική) ανάμεσα τους. Άπό αυτήν τήν άποψη ή έκφραση, λυρική ή μή, των συναισθημάτων μπορεί βέβαια να είναι «έκφραση», ώστόσο είναι όχι άπλώς κοινωνικά, και άρα ιστορικά προσδιορισμένη, αλλά και *προκαθορισμένη*. Δηλαδή, τυποποιημένη και ύποχρεωτική ως προς τή λειτουργία τής. Θά μπορούσε άραγε κανείς να ύποστηρίξει άκόμη και ότι οι κοινωνικοί κώδικες δέν είναι μόνο μιά σκιά ανάμεσα στα άτομα,

ούτε καν ένα φίλτρο, αλλά ότι είναι ή *ίδια ή σχέση καθαυτή*; Αυτό στην άπολυτότητά του θά σήμαινε ότι ή επιθυμία δομείται *κοινωνικά* μόνο ανάμεσα σε κοινωνικά ύπερπροσδιορισμένα ύποκείμενα και για προκαθορισμένα «άντικείμενα». Τό νόμιμο και τό άνομο, ώστόσο, στην ουσία όρίζονται ως προς αυτόν τόν κανόνα. Άς τό άφήσουμε όμως.

Είναι προφανές, νομίζω, ότι στη διά του έρωτικού λόγου νομιμοποίηση και δικαίωση τής άνδρικής έξουσίας σε σχέση με τίς πραγματικές τής βάσεις στην κοινωνική παραγωγή, έγγράφονται όρισμένες ιδεολογικές διεργασίες. Τουλάχιστον τρεις:

(α) ύπάρχει μιά φανερή λειτουργία (και χρήση) στό έπίπεδο τής άμεσης καθιέρωσης και νομιμοποίησης αυτού του λόγου: πώς μιλιέται και πότε ή αγάπη, ό έρωτας, ή σεξουαλικότητα και οι αντίστοιχες σχέσεις; Και, άπό ποιούς και για ποιούς μιλιέται;

(β) κάθε άτομο ανάλογα με τό φύλο του (και τήν ηλικία του) συσχετίζεται καθοριστικά και «συναινεύ» στό να ανταποκρίνεται κοινωνικά δι' αυτού του λόγου με άτομα τά όποια μπορεί (= επιτρέπεται) να είναι ό «άλλος» τής επιθυμίας του/της. Και

(γ) αυτός ό λόγος, που πλανάται καθιερώνοντας και καθιερώνεται παραπλανώντας λειτουργεί δομικά (παρά τόν πλάνητα βίο του) για τή νομιμοποίηση και τήν αναπαραγωγή των άτόμων ως συγκεκριμένου φύλου και γαμικής κατάστασης κοινωνικών ύποκειμένων.

Σε σχέση τώρα με αυτές τίς διεργασίες είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, κατά τή γνώμη μου, μιά σχετική άποψη του Μωρίς Γκοντελιέ.⁷ Τήν παραφράζω: ένα καθοριστικό μέρος τής άνδρικής έξουσίας που δομείται διά του έρωτικού λόγου συνίσταται άπό τή *συγκατάθεση* (με άλλα λόγια, τήν άναγκαστική συναινεση) των γυναικών σ' αυτόν τό λόγο, στη λειτουργία του, στη χρήση του, στις επιπτώσεις του. Άν λοιπόν ό έρωτικός λόγος στην έλληνική κοινωνία του 18ου και του 19ου αιώνα (και δέν αναφέρομαι εδώ στις — λίγες, άλλωστε — σαφώς έξευρωπαϊσμένες περιπτώσεις, όπου ούτως ή άλλως διαφαινονται μεγαλοαστικά πρότυπα) ύφαινεται γύρω άπό τόν γάμο, περιγράφοντας με περίπλοκα ύφάρδια πάνω σε άπλά στηγόνια πρότυπα μοντέλα έρωτικών σχέσεων αλλά και μοντέλα προς άποφυγή, ό λόγος αυτός ώστόσο, πέρα άπό τούς ειδικούς προσδιορισμούς του, άφορα — όχι πάντως με τόν ίδιο τρόπο — και άντρες και γυναίκες. Άκόμη· αν ό έρωτικός λόγος άποφορτιστεί άπό τό συναισθηματικό του χαρακτήρα (μολονότι θά πρέπει κάποτε να μελετηθεί και αυτός σε βάθος για να ξεκαθαριστεί επιτέλους πόσο ό βαθμός συναισθηματικότητας όφείλεται και σε άστικά ιδεολογικά φίλτρα), ενδέχεται να φανεί ότι λειτουργεί και για τήν άμεση ή έμμεση διοχέτευση τής επιθυμίας σε κανάλια που οδηγούν διά τής εκκλησίας στο γάμο. Και επίσης· αν άντρες και γυναίκες κοινωνικοποιούνται μέσα στον και μέσω του ίδιου άνδροκρατικού λόγου, ώστόσο οι γυναίκες μαθαίνουν *επιπλέον* (και σε κάποιο βαθμό έσωτερικεύουν) τήν προσαρμογή τους σε πρότυπες, αύστηρά καθορισμένες ύποταγμένες συμπεριφορές. Άλλωστε, κατά κανόνα, τό άνδρικό μοντέλο για τήν κοινωνική τάξη και άταξία

«ή μονοτρίβισες (;) κατακρίνονται μία ύπέρ τιν άλιν» Τοιχογραφία του Κων/νου και Μιχαήλ, 177 (4;) στο νάρθηκα του ναού του Άγίου Άχιλλείου στο Ζουπάνι (Πεντάλοφο) δυτικής Μακεδονίας (φωτογρ. Βικτωρίας Νικήτας)

«ή πόρνη» Τοιχογραφία των Κων/νου και Μιχαήλ στο νάρθηκα του ναού του Άγίου Άχιλλείου στο Ζουπάνι (Πεντάλοφο) δυτικής Μακεδονίας (φωτογρ. Βικτωρίας Νικήτας)

6. Όπως, λ.χ., άπό τόν J.-L. Flandrin, "La vie sexuelle des gens mariés dans l' ancienne société: de la doctrine de l' Eglise à la réalité des comportements" και τόν P. Ariés "L' Amour dans le mariage" (βλ. *Communications*, ειδικό τεύχος 1982, αντίστοιχα σελ. 102-115 και 116-122). Η άποψη αυτή έχει βέβαια διατυπωθεί σε σχέση με τίς «δυτικές» κοινωνίες, και ειδικότερα τή γαλλική κοινωνία. Νομίζω όμως ότι μπορεί, με όλες τίς διαφορές, να ισχύει στη γενικότητα τής και για τήν έλληνική «παραδοσιακή» κοινωνία.

7. M. Godelier «Τό σέξ σά βασικό θεμέλιο τής κοινωνικής και κοσμικής τάξης στους Μπαρούγια τής Νέας Γουινέας — Μύθος και πραγματικότητα» (μετάφρ. Λίνα Λυχναρά), στο A. Verdighione (ed.) *Σεξουαλικότητα και Πολιτική* (έκδ. Χατζηνικολή, 1977), σελ. 167-203. Και τού ίδιου «Υποδομές, κοινωνίες, ιστορία» (μετάφρ. Μιράντα Μουλλά και Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου), *Ο Πολίτης* 44 (1981), 61-71.

προβάλλεται ως τό μοντέλο ήθικης τής κοινωνίας, δηλαδή ως πρότυπο ζωής που πρέπει να αφορά όλους — ανάλογα βέβαια και με την κοινωνική θέση του καθενός.

Φαίνεται ότι σ' αυτήν τή συγκεκριμένη κοινωνία ο έρωτικός λόγος είναι ένα άποτελεσματικό (ίσως τό πιο άποτελεσματικό) μέσο για να πλάθονται οι άντρες και οι γυναίκες όχι από χόμα και πλευρά, αλλά από αντιφατικές και συγκρουόμενες κοινωνικές σχέσεις και να τοποθετούνται άμετακίνητα σε προκατασκευασμένες θέσεις και προσχεδιασμένες καταστάσεις. Τίς σε άτομικό επίπεδο αντίστασεις δέν μπορούμε να τίς γνωρίζουμε. Πρός τό παρόν — ίσως και ποτέ. Και είναι αυτός ο έρωτικός λόγος που (άμεσος ή έμμεσος, λυρικά συναισθηματικός ή προκλητικά άσεμνος, σεμνότυπα κανονιστικός ή άποτρεπτικά έκφοβιστικός) καταγράφει τή διηθημένη μέσα από πρότυπες συμπεριφορές καθημερινή ζωή των ανθρώπων και σημειώνει μία συνεχή πράξη διάκρισης των δύο φύλων και επιβεβαίωσης του άσπληρου διαχωρισμού του άνδρικού και του γυναικείου κόσμου. Καταγράφει όμως και μία διαδικασία συνεχούς ταξινόμησης του έπιθυμητού (ή καλύτερα, του έπιθυμητού) άλλου. Από αυτήν τή άποψη, έκφράζει συμβολικά και ύλικά τήν ύπεροχή των άντρών και παράγει συμβολικά και ύλικά τήν ύποταγή των γυναικών στην κοινωνική, δηλαδή στην άνδρική τάξη.

Μπορούμε να ύποθέσουμε ότι αυτή ή ύπεροχή και αυτή ή ύποταγή επιδρούν συγκεκριμένα πιά πάνω στο πρόσωπο των άτόμων και σημαδεύουν τίς προσωπικές σχέσεις που δημιουργούν μεταξύ τους σύμφωνα με τό φύλο τους. Η σεξουαλικότητα των άτόμων είναι ύποταγμένη σ' αυτόν τόν λόγο και όφείλει να ύποτάσσεται στους περιορισμούς που επιβάλλει ο γάμος, και άρα ή σύνολη πολυεπίπεδη λειτουργία των σχέσεων τής συγγένειας. Η έπιθυμία κάθε άτόμου όφείλει, με τή σειρά τής, να στρέφεται προς άλλους. Πρόκειται βέβαια για μία καθυπόταξη τής έπιθυμίας, γιατί ή έπιθυμία πρέπει να μάθει συστηματικά να κρατά τή θέση τής.

Η άσάφεια των όριων: Πέρα από τήν «όρθοδοξία»;

Και όταν δέν μαθαίνει; Η δέν κρατιέται; Η, όταν δέν συμφωνεί; Και αντίστέκεται; Αναμφίβολα ύπήρχαν και τέτοιου είδους συμπεριφορές. Σε όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις και άλλοι έρωτικοί λόγοι. Υπάρχουν σχετικοί ύπαινιμοί ή και διαθλασμένες έκφράσεις τους⁸ — όπου, βέβαια, λανθάνουν τέτοιοι λόγοι. Ειδικά όμως για τήν ύπαρξη ενός γυναικείου έρωτικού λόγου, μπορώ να ύποστηρίξω ότι οι ύπαινιμοί — όσοι ύπάρχουν — είναι πολύ ίσχυοί και δέν φαίνεται να άρθρώνουν έναν ολοκληρωμένο έναλλακτικό λόγο σχετικά με τόν έρωτα και τή σεξουαλικότητα. Η γυναικεία έρωτική έκφραση στην έλληνική «παραδοσιακή» κοινωνία είναι ύποταγμένη στον άνδρικό λόγο, συναινεϊ σ' αυτόν και νομιμοποιεί και ένδυναμώνει τίς ιδέες περί άνδρισμού και θηλυκότητας.

Σίγουρα όταν περιορίζει κανείς τίς παρατηρήσεις του στις κυρίαρχες άντιλήψεις, τά ταμπού και τά έθιμα σχετικά με τόν έρωτα και τή σεξουαλικότητα στη συγκεκριμένη κοινωνία, άναγκαστικά σχεδόν περιορίζεται στη σεξουαλική και έρωτική *όρθοδοξία* που μοιάζει άπαρασάλευτα κανονισμένη. Όστόσο όμως, πριν τελειώσω, θά ήθελα να έπιμείνω λίγο σ' αυτήν τήν

8. Η δεύτερη περίπτωση αναφέρεται ειδικότερα στον παρόνομο έρωτικό λόγο, για τόν όποιο και έχουν γραφεί πολύ ένδιαφέρουσες μελέτες (βλ. π.χ., Σ. Δαμιανάκου, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Αθήνα (ΕΡΜΕΙΑΣ) 1976). Στην πρώτη περίπτωση ο λόγος είναι άνομος (π.χ. άστεία μεταξύ γυναικών ή σχόλια και άστείσμοι μεταξύ άντρών περί όμοφυλόφιλων ή κτηνοβατικών σχέσεων) και μπορούμε να τόν διαπιστώσουμε μόνο από κατά περίπτωση πληροφορίες ή από ύπαινιμούς.

«όρθοδοξία», πηγαίνοντας μάλιστα σε μία άκραιο της μορφή: τήν καθ' ύπερβολήν χρήση του άνδρικού μοντέλου, δηλαδή τήν κατάχρησή του.

Τί γίνεται όταν στο «όρθοδοξο» (κατά βάση άνδρικό) μοντέλο τής σεξουαλικότητας και του έρωτα προσεπιτίθεται ο λόγος τής πατρικής έξουσίας, ο πατριαρχικός, κατά κάποιον τρόπο, λόγος; Και μάλιστα, όταν αυτός ο τελευταίος ύποχρεώνει *έπιπλέον* τόν έρωτικό λόγο να διηθηθεί μέσω αυτού και συνάμα να τόν έκφράσει; Με τό έρώτημα αυτό έπισημαίνεται — ένδεικτικά μόνο — ή περίπτωση όπου ο πατρικός λόγος μεταποιείται σε έρωτικό λόγο σηματοδοτώντας μία συγκεκριμένη συμπεριφορά: τήν αίμομιξία πατέρα με τήν κόρη του.

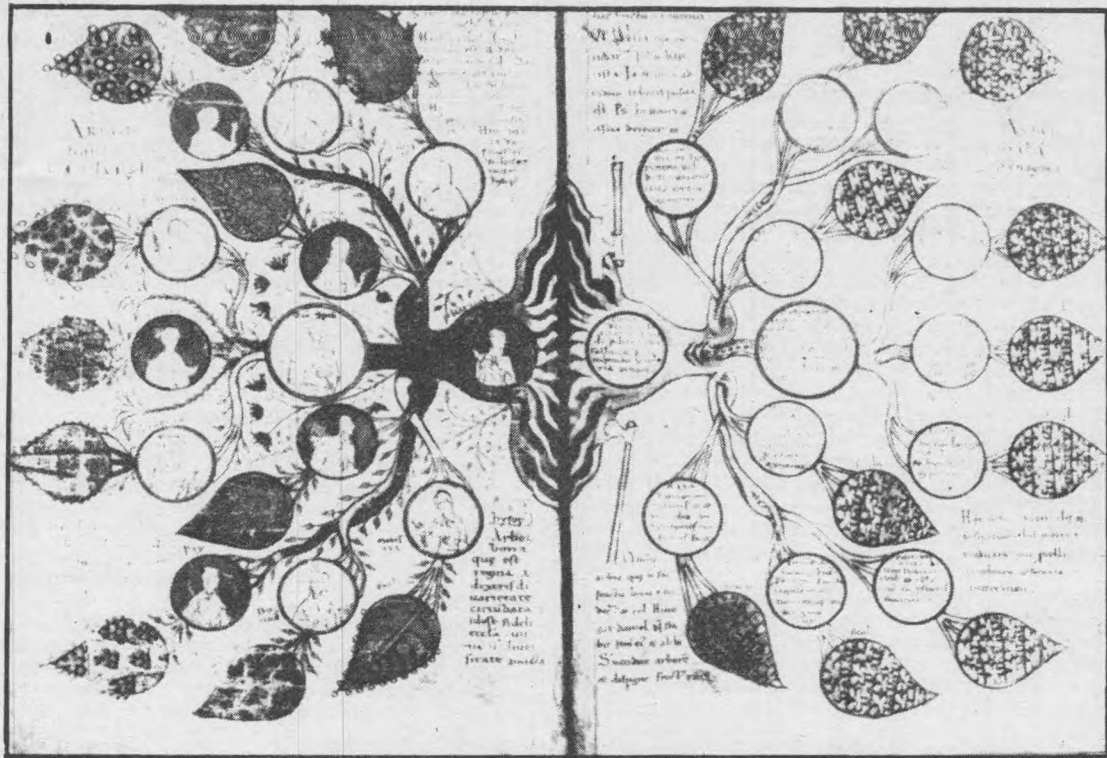
Τό ταμπού τής αίμομιξίας βέβαια (για να μεταφέρω εδώ σύντομα σύγχρονες άνθρωπολογικές άπόψεις) είναι ένας *πολιτιστικός κανόνας* με κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα, ο όποιος μετασηματίζεται σε σεξουαλική άπαγόρευση, δηλαδή «φυσικοποιείται» και «ήθικοποιείται» ως άτομικό πρόβλημα. Αυτό που θεωρείται ως άμαρτία άπέναντι στη φύση, είναι στην πραγματικότητα άμαρτία εναντίον τής έξουσίας, άρα εναντίον τής κοινωνίας. Αυτό φαίνεται σαφέστερα στην «κατιούσα» αίμομιξία: μητέρα/γίος, πατέρας/κόρη. Αν ή πρώτη (πέρα από ψυχαναλυτικές οιδιπόδειες έρμηνείες), από κοινωνιολογική άποψη είναι, όπως ύποστηρίζει ο Ζάν-Πιέρ Βερνάν, μία μεταφορά για τήν πατροκτονία και, με τή μία ή τήν άλλη μορφή, ένα έγκλημα που συνιστά παραβίαση των βασικών κανόνων στο παιχνίδι τής κοινωνικής έξουσίας (ο γίος διεκδικεί και παίρνει τή θέση του πατέρα του), θά λέγα πώς ή αίμομιξία πατέρα με τήν κόρη του είναι ή έγκαθίδρυση τής πατρικής έξουσίας ως έρωτικής σχέσης, και άρα ή ένίσχυση στο έπακρο των κανόνων στο παιχνίδι των οικογενειακών σχέσεων.⁹

Και οι δύο τύποι αίμομιξίας, αλλά ιδιαίτερα αυτή ή δεύτερη είναι *άκραίες* μορφές έρωτικής συμπεριφοράς. Ο χαρακτηρισμός άφορά μία περίπτωση που από κοινωνική άποψη, δηλαδή από τήν ίδια τήν κοινωνία, προσδιορίζεται ως άκραιο, μολοντί συχνά οι κοινωνικές συμβάσεις επιβάλλουν τήν άποσιώπηση, αλλά και τήν άρνηση τής ύπαρξης τέτοιων καταστάσεων, τή συχνότητα των όποιων δέν μπορούμε ούτε καν να ύποθέσουμε, άκόμη και όταν μιλούμε για συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες.

Η αίμομιξία πατέρα με τήν κόρη του (θά άποτολμώσα να τήν όνομάσω πατριαρχική αίμομιξία) άσκειται ως πατρική έξουσία εις βάρος του πιο ύποταγμένου μέλους του πιο ύποταγμένου κοινωνικού πυρήνα: εις βάρος τής κόρης μέσα στα πλαίσια τής οικογένειας. Γι' αυτό και δείχνει άκριβώς τά όρια τής «νομιμότητας», άφου είναι ή άκραιο μορφή ύποταγής στον έρωτικό λόγο και στη συνακόλουθη συμπεριφορά που περιτεγχίζεται στο σιωπηλό έσωτερικό του *οίκου*. Η πράξη όστόσο συνήθως δέν «μιλιέται», μολοντί ή βιαιότητα τή συνοδεύει χαρακτηριστικά. Βιαιότητα που στηρίζεται στην πατρική έξουσία, αλλά και στη σιωπή.

Αυτός ο λόγος όμως τής πατρικής έξουσίας που παρεκκλίνει από τούς κανόνες, είναι τελικά όρθόδοξος ή άνατρεπτικός έρωτικός λόγος; Με άλλα λόγια, κινδυνεύει ή κοινωνική τάξη και ή διευθέτηση των παγιωμένων σεξουαλικών και έρωτικών συμπεριφορών από τέτοιου είδους παραβίαση των θεσμοθετημένων όριων τής «έπιθυμίας»; Είναι τελικά παραβίαση; Και γιατί; Και πώς; Πιστεύω ότι ή άπάντηση που δίνει ή συγκεκριμένη κοινωνία είναι διφορούμενη: και *ναί* και *όχι*.

9. Jean-Pierre Vernant «Αμφιλογία και άναστροφή. Σχετικά με τήν αινιγματική δομή τής τραγωδίας "Οιδίπους Τύραννος"» στο Ζ.-Π. Βερνάν και Π. Βιντάλ-Νακέ *Μύθος και Τραγωδία στην άρχαιο Ελλάδα* (μετάφρ. Στέλλα Γεωργούδη), Αθήνα (Κέδρος) 1974, σελ. 139-180.

Ένα παράδειγμα. Ίσως ή πίο χαρακτηριστική μορφή αυτής τής συμπεριφοράς εκφράζεται στό παραμύθι γιά «τό κορίτσι πού ό πατέρας του ήθελε νά τό παντρευτεί» (ή «τ' άλαφάκι», «τό σκυλάκι», «ή ξυλαγγελού» και άλλες κατά τόπους ονομασίες). Πρόκειται γιά τό γνωστό και άπό τή συλλογή του Σάρλ Περρώ και άλλες συλλογές "Peau d' Ane" ή "Pig's skin". Στο παραμύθι αυτό¹⁰ ή κόρη πιέζεται νά υποκύψει στην έντολή τής μοίρας ή στόν ρητά εκφρασμένο πόθο του πατέρα της και νά τόν παντρευτεί. Ό πατέρας στις περισσότερες παραλλαγές του παραμυθιού είναι και βασιλιάς (στήν παραλλαγή μάλιστα άπό τή Λέρο, όταν ή κόρη άρνείται ντροπιασμένη νά υποκύψει στή γαμήλια πρόταση πού φέρνει μιά γριά μεσίτρα, αυτή ή τελευταία τής άπαντά «βασιλική διαταγή και τά σκυλιά δεμένα»). Ό εκάστοτε άφηγητής του παραμυθιού (και ή λογοκρισία του άκροατηρίου του) έχει νά διαλέξει σέ κάθε (προφορική) «έκτέλεση» ανάμεσα στό λόγο τής κοινωνικής έξουσίας και τό λόγο τής ερωτικής επιθυμίας του πατέρα. Άν ό ένας λόγος είναι πολιτικός, ό δεύτερος είναι ήθικός και γι' αυτό διπλά πολιτικός. Τό ερώτημα είναι: πώς μπορούσε νά λέγεται αυτό τό παραμύθι μέ αυτό τό θέμα σ' ένα τόσο «κλειστό» κοινωνικό περιβάλλον;

10. Η (σχολιασμένη) έκδοση τής παραλλαγής άπό τή Λέρο, πού δημοσίευσε ό R.M. Dawkins, *Forty-Five Stories from the Dodekanese* (Cambridge Univ. Press) 1950 άπό τά χχ. του 1. Ζαράφτη (άρχές 20ού αιώνα), σέ σχέση και μέ άλλες ελληνικές παραλλαγές, είναι τό θέμα μίας πίο ειδικής σχετικής εισήγησης μου πού θά δημοσιευθεί στό περιοδικό *Semiotica* (τεύχος: "History and Semiotics").

Ό λόγος περί ερωτικής επιθυμίας — πού στή συγκεκριμένη (μυθική) περίπτωση αναφέρεται στή σύναψη αιμομικτικών ερωτικών σχέσεων μέσω ενός γάμου — είναι κυρίαρχος. Και, μολονότι «άνομος», δέν είναι ώστόσο απαγορευμένος. Ένδεχομένως επειδή διηθείται μέσω ενός καταχρηστικά άνδροκρατικού και πατριαρχικού κώδικα πού μεταθέτει τό βάρος τής ευθύνης στην κόρη-γυναίκα.

Υποστήριξα (ίσως και μέ διάθεση πολεμικής) ότι στην «παραδοσιακή» κοινωνία (και στή σύγχρονη όμως ελληνική κοινωνία, όπου ό χώρος τής ήθικής και των ήθων μένει κατεχοχήν «παραδοσιακός») ό ερωτικός λόγος είναι άνδροκρατικός. Έντούτοις, ό πατριαρχικός λόγος περί αίμομιξίας, όντας ερωτικός αλλά μέ συγκεκριμένο «άπαγορευμένο» αντικείμενο τής επιθυμίας, τείνει εκ των πραγμάτων νά άναιρέσει την ίδια τή βάση τής κυριαρχίας του: τήν πατρική έξουσία πού στηρίζεται στην άσπτηρή «ήθική». Αυτόαναιρείται, λοιπόν; Θά 'λεγα: καθόλου. Γιατί ή απαγόρευση τής επιθυμίας έχει προτιμήσεις στό φύλο και στην κοινωνική ταυτότητα. Οί γυναίκες βρίσκονται ύποταγμένες στην άνδρική έξουσία σέ όλους τους χώρους. Ό συγκεκριμένος ερωτικός λόγος τίς εκθέτει επιπλέον στην άμαρτία αλλά και στή βία (τήν ερωτική και σεξουαλική) τής άνδρικής κυριαρχίας. Μέ τό παράδοξο ότι: ώς ήθική τίς προστατεύει, κι ώστόσο σ' αυτήν τήν ήθική άκριβώς στηρίζεται κατά κύριο λόγο ή άνδροκρατία και ή πατριαρχία.

Αυτό όμως πρέπει νά τό άποδείξει ή επί του συγκεκριμένου άνάλυση των πραγματικότητων αυτής τής κοινωνίας. Νά τό άποδείξει, γιά νά άπομυθοποιηθεί ή περί τά ερωτικά σεμνοτυφία τής ιστορίας και νά ελεγχθεί ό λυρισμός ή ό «πρωτογονισμός» των ήθων, πού μπορεί νά μάς γοητεύουν ή νά τροφοδοτούν τήν ειδησεογραφία, όμως ταυτόχρονα μάς παραπλανούν. Έτσι θά συνόψιζα τήν πρότασή μου.

ΛΑΪΚΕΣ ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ

Τά χαρακτηριστικά τῆς
λαϊκότητας σὴν τέχνη*

τῆς Ἀλῆς Σιδέρη

Προέλευση ἀπὸ μιά συλλογική κοσμοθεωρία-βιοθεωρία

Οἱ λαϊκὲς τέχνες εἶναι ἓνα μέρος ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις πού συνθέτουν ὁλόκληρο τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ. Τὰ γενικὰ λοιπὸν χαρακτηριστικά τους εἶναι φυσικὸ νὰ συμπίπτουν μὲ ὅσα ἀποδίδονται σὲ ὅλες τὶς μορφές τῆς λαϊκῆς δημιουργίας. Ὅπως κάθε λαϊκὴ ἔκφραση, ἔτσι καὶ οἱ εἰκαστικὲς τέχνες ἐκπηγάζουν ἀπὸ μιά ἐνιαία ἐκδοχὴ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Οἱ δημιουργοὶ καὶ οἱ ἀποδέκτες τους εἶναι μέλη μίας κοινωνίας πού ἀντιλαμβάνεται τὸν κόσμο μέσα ἀπὸ ἓνα σύνολο κοινῶν παραδόσεων, δοξασιῶν καὶ μύθων. Ἡ ἀντίληψη αὐτῆ τοῦ κόσμου βασίζεται περισσότερο στὴ συλλογικὴ-ιστορικὴ ἐμπειρία καὶ λιγότερο στὴν ἀτομική. Οἱ ἐρμηνεῖες πού προκύπτουν αὐτόματα ἀπὸ μιά τέτοια συλλογικὴ καὶ ὁλοκληρωμένη ἀντίληψη δὲν ὑπόκεινται σὲ ἀμφισβητήσεις καὶ ἀμφιβολίες. Τὸ μέλος μίας ἀπλοϊκῆς κοινωνίας εἶναι περίπου βέβαιο γιὰ τὶς ἐξηγήσεις του κι αὐτὸ ἀποτελεῖ μιά στέρεη βάση ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὸ δημιουργὸ καὶ στὸν ἀποδέκτη τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Κοινὰ ἀποδεκτοὶ κανόνες συμπεριφορᾶς καὶ ἔκφρασης

Ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ἐρμηνειῶν προκύπτουν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, κάποιες κοινωνικὲς συμβάσεις, δηλαδὴ κανόνες συμπεριφορᾶς καὶ ἔκφρασης, πού προϋποθέτουν μιά γενικὴ συμφωνία.

* *Εἰσαγωγικὸ κείμενο ἀπὸ τὸ βιβλίο Νεοελληνικὸς λαϊκὸς πολιτισμὸς, τόμος 2ος, Οἱ τέχνες ἀπὸ ὁμάδας ἐργασίας, πού ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Γνώση».*

Ἡ τήρηση τῶν κανόνων αὐτῶν γίνεται μᾶλλον ὑποσυνειδητὰ παρά συνειδητὰ, ἐπειδὴ τέτοιοι κανόνες δὲν δημιουργοῦνται οὔτε ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴ μιά μέρα στὴν ἄλλη, ἀλλὰ καθιερῶνται βαθμιαία μὲ τὴν ἐπανάληψη καὶ παραδίδονται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Ἐνας τεχνίτης, πού ὑπόκειται στὸ πλέγμα αὐτῶν συμβάσεων, ἀποδέχεται, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους κανόνες, καὶ τὶς συμβάσεις τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης. Ἡ προσήλωσή του στὰ παραδομὲνα θέματα, μορφές καὶ τεχνικὲς δὲν ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν στοιχεῖο ἀνελευθερίας. Εἶναι ἱκανοποιημένος νὰ ἀκολουθεῖ μιά παράδοση πού δὲν ἀμφισβητεῖ, γι' αὐτὸ δὲν ἐπιζητεῖ τὴν πρωτοτυπία, ἀλλὰ εἶναι φυσικὰ καὶ ἀβίαστα ἀφοσιωμένος στὰ καθιερωμένα.¹

Κοινὰ θέματα

Οἱ παραδόσεις καὶ γενικὰ οἱ συλλογικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν κόσμο καὶ τὴ ζωὴ εἶναι ἓνα θησαυροφυλάκιο θεμάτων καὶ μοτίβων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦν ὅλοι οἱ λαϊκοὶ καλλιτέχνες. Φυσικὰ, γιὰ νὰ μεταπλαστοῦν σὲ τέχνη οἱ ἀντιλήψεις, χρειάζεται νὰ «μεταφραστοῦν» στὴ γλώσσα τῶν μορφῶν καὶ τῶν σχημάτων. Ἀλλὰ καὶ στὸ στάδιο τῆς μετάπλασης λειτουργεῖ τὸ σύστημα τῆς παράδοσης. Ὁ λαϊκὸς τεχνίτης ἔχει κληρονομήσει ὄχι μόνο ἀντιλήψεις καὶ ἐρμηνεῖες, ἀλλὰ καὶ τὶς μορφές πού τὶς ἀπεικονίζουν. Ἀπὸ τὶς παραδομὲνες αὐτὲς ἀπεικονίσεις ἀπομακρύνεται τόσο μόνο, ὅσο τοῦ ἐπιβάλλει ἡ ἰδιοτυπία τῆς ἀτομικῆς του ἐμπειρίας (πού εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε, πολὺ πιὸ ἀνίσχυρη ἀπὸ

1. Γιὰ ὅλες τὶς παραπάνω ἀπόψεις καὶ γενικότερα γιὰ τὸ πνεῦμα τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς βλ. ἐκτενέστερα Γ.Μ. Σηφάκη, *Ὁ παραδοσιακὸς χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ τέχνης*, ἔκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1975.

τή συλλογική κοσμοαντίληψη και κοσμοθεωρία), αλλά και όσο του επιτρέπουν τα πλαίσια της κοινωνίας που είναι ο αποδέκτης του έργου του.

Ο κυριαρχικός ρόλος του ύλικού

«Αν ο τρόπος με τον οποίο μετουσιώνεται σε τέχνη ή συλλογική εμπειρία του λαού, είναι γενικότερα μία γλώσσα, ή καλλιτεχνική έκφραση της καθεμιάς από τις λαϊκές τέχνες είναι μία ειδικότερη γλώσσα, που ορίζεται κυρίως από το ύλικό. Το ίδιο θέμα αλλιώς απεικονίζεται στο ύφαντό, όπου δεν υπάρχει ο περιορισμός του χώρου, αλλιώς στο κέντημα, αλλιώς στην κεραμική, στην ξυλογλυπτική κτλ. «Τά στοιχεία, οι λέξεις της ξυλογλυπτικής», γράφει ο Δ. Πικιώνης, «είναι τά σχήματα που φυσικά βγαίνουν από το χάραγμα του εργαλείου επάνω στο ξύλο».² Η σχηματοποίηση των θεμάτων είναι μικρότερη ή μεγαλύτερη ανάλογα με τις τεχνικές και τά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την κατεργασία του συγκεκριμένου ύλικού. Γενικά, ή μορφοποίηση του καλλιτεχνικού οράματος του λαϊκού καλλιτέχνη δεν είναι απλή εξωτερική του κόσμου της φαντασίας. Προκύπτει έντελως φυσικά από το διάλογο ανάμεσα στην αντίσταση και τους περιορισμούς του ύλικού και στο μόχθο του τεχνίτη.

Αφαίρεση και καθολικότητα

Η καθολικότητα, που είναι χαρακτηριστικό των λαϊκών αντιλήψεων, είναι και γνώρισμα των θεμάτων που εικονίζονται στις λαϊκές τέχνες: Αντί για επεισόδια και ανθρώπους από την καθημερινή ζωή, ο λαϊκός τεχνίτης εικονίζει γεγονότα και πρόσωπα, που είναι σημαντικά για όλα τα μέλη της κοινωνίας, στην οποία ανήκει. Τά γεγονότα δεν είναι ειδικά ή ιδιωματικά, αλλά σφραγίζουν την ιστορία ή τη σύγχρονη ζωή όλης της κοινότητας. Τά πρόσωπα είναι ή μυθικά-θρυλικά, δηλαδή θεότητες, δαιμόνια και ήρωες (ο Αι-Γιώργης, τά χερουβείμ, ο σατανάς, ή Γοργόνα, ο Μεγαλέξανδρος, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος) ή τυπικά, δηλαδή αντιπροσωπευτικοί άνθρωποι τύποι από τη σύγχρονη ζωή (ο γαμπρός και ή νύφη, ή αμαρτωλή γυναίκα, ο φουστανελάς, ο δεσπότης). Ακόμα και στις απεικονίσεις πραγμάτων και ζώων δεν υπάρχει μίμηση συγκεκριμένης πραγματικότητας. Η εκκλησία, τό κυπαρίσσι, τό παγώνι, τό περιστέρι, τό καράβι, ο άετός δεν απεικονίζουν ποτέ ένα ορισμένο όν από την ορατή πραγματικότητα. Γενικά οι μορφές που παριστάνονται στη λαϊκή τέχνη έχουν προκύψει με αφαίρεση των ειδικών χαρακτηριστικών και εκφράζουν τό γενικά σημαντικό, τό τυπικό και τό άρχετυπικό.³

Σχηματοποίηση

Με τον αντινατουραλιστικό-αφαιρετικό χαρακτήρα της λαϊκής τέχνης συνδέεται ή έντονη τάση της για

σχηματοποίηση. Σύμβολα γεωμετρικά, αλλά και σχηματοποιημένες μορφές από τη φύση είναι χαρακτηριστικά στοιχεία της λαϊκής καλλιτεχνικής παράδοσης. Φυσικά ή γεωμετρικότητα είναι μικρότερη ή μεγαλύτερη ανάλογα με τό ύλικό που κατεργάζεται ο λαϊκός τεχνίτης, και ανάλογα με την εποχή. Μετά την εισβολή του μπαρόκ στην Ελλάδα υπάρχουν και πλαστικότερες μορφές, ιδίως στην ξυλογλυπτική και στην άργυροχοία. Η αυστηρότητα της γραμμής και ή γεωμετρικότητα αντιστέκεται περισσότερο όταν πρόκειται για θέματα με παμπάλαιη καταγωγή ή σχέση (ζίγκ ζάγκ, τρίγωνα, σταυροί, έλικες, τό δέντρο της ζωής, παγώνια κτλ.), που προέρχονται είτε από τον άρχαιο έλληνικό είτε από άλλους πολιτισμούς είτε και από προαιώνιες πανανθρώπινες λατρείες και πίστεις.

Διαχρονικότητα και τοπικές διασταυρώσεις

Χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος με τον οποίο συνυπάρχουν στίς λαϊκές τέχνες θέματα από διάφορες περιόδους της έλληνικής παράδοσης (άρχαϊκά, βυζαντινά και νεότερα) ή από διάφορους τόπους και εποχές (παμπάλαια άνατολικά και σύγχρονα δυτικά ή τουρκικά). Ο λαϊκός τεχνίτης επαναλαμβάνει, μεταλλάσσει και κυρίως συγχωνεύει τά στοιχεία αυτά, ώστε να λειτουργούν μέσα στο έργο χωρίς καθόλου να διαφαίνεται ή χρονική και τοπική απόστασή τους. Μορφές με θώρακες και περικεφαλαίες, άγιοι με φουστάνες και σπάθες, άρχαίοι σοφοί και προφήτες, τό δέντρο της ζωής μαζί με γαλλικά κρίνα, ο Κανάρης και οι Τομπάζηδες στο πλάι των άγγέλων άποτελούν οργανική σύνθεση με συνδέσεις που πηγαιίνουν σε βάθος μέσα στους αιώνες και άπλώνονται σε πλάτος στίς πιο άπομακρυσμένες περιοχές. Η λειτουργία αυτή φαίνεται θαυμαστή σε μās, που έχουμε την εικόνα ενός πολυδιασπασμένου κόσμου, είναι όμως άπόλυτα φυσική για τον λαϊκό τεχνίτη. Ο δικός του κόσμος είναι ένα καλοφτιαγμένο οικοδόμημα, που άποτελείται από τό κοντινό και τό μακρινό, τό σύγχρονό και τό διαχρονικό, όλα διακοσμημένα με άπόλυτη τάξη.

Σύζευξη του φυσικού με τό μεταφυσικό

Με τον ίδιο τρόπο έναρμονίζονται μέσα στο οικοδόμημα της λαϊκής κοσμοαντίληψης — και επομένως στο όραμα του καλλιτέχνη — τό φυσικό με τό μεταφυσικό. Αυτό που συνήθως ονομάζεται «έντονη θρησκευτικότητα» της λαϊκής τέχνης είναι τό αντικαθρέφτισμα της άξεδιάλυτης διαπλοκής του όρατου με τό άόρατο μέσα στην «πραγματικότητα» που βιώνει τό μέλος μιας άπλοϊκής κοινωνίας. Στο χώρο όπου ζει και δημιουργεί ο τεχνίτης, συνομιλεί και συνταιριάζεται έντελως φυσικά τό μυθικό, τό θεϊκό και τό φυσικό. Δράκοι, ξωτικά, λιοντάρια και τίγρεις, βιβλικά παλάτια, τρομακτικά τέρατα, άγγελοι, άγιοι, κληματίδες, ψάρια, κυπαρίσσια, ανθρώπινες μορφές, λουλούδια, φρούτα και πουλιά συνυπάρχουν άρμονικά στίς λαϊκές συνθέσεις. Τό φαινόμενο αυτό ίσως εξηγηθεί και τή νοσταλγική διάθεση, με την οποία αντικρίζουμε τώρα τά έργα της λαϊκής τέχνης. Αυτό που έμεις άποκομίζουμε από τις λογικά άπροσδόκητες συζεύξεις δεν είναι ή άίσθηση του θαύματος, δηλαδή του έκπληκτικού και παράδοξου, αλλά ή έντύπωση από ένα προ-λογικό κοσμοσύστημα, που μās είναι οικείο και συγχρόνως μακρινό και έπιθυμητό σαν μία χαμένη πατρίδα.

2. Δημ. Πικιώνης, «Η λαϊκή μας τέχνη κι έμεις», περ. Φιλική Έταιρία, Χρόνος Α' (1925).

3. Τέτοιες αφαιρετικές λειτουργίες παρουσιάζονται σε κάθε είδος παραδοσιακής τέχνης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι μάσκες της Commedia dell'arte και επίσης τό θέατρο «ΝΟ» και ο ένδικός χορός, που ήθελαν ήθοποιούς και χορευτές φτιασισμένους σαν να φορούσαν μάσκες καταργώντας ό,τι προσδιορίζει τό άτομο.

Έντοπιότητα

Αφού τό καλλιτεχνικό ὄραμα τοῦ λαϊκοῦ τεχνίτη συνδέεται μέ τήν ἀντίληψη πού ἔχει γιά τόν κόσμο καί τή ζωή ἡ κοινότητα μέσα στήν ὁποία ζεῖ, τό ἔργο του εἶναι ἐπόμενο νά δείχνει τά χαρακτηριστικά μιάς συγκεκριμένης ἀνθρώπινης ομάδας. Σέ ἀντίθεση μέ τά ἔργα τῶν μεγάλων δημιουργῶν τῆς ἐπίσημης τέχνης, πού ἔχουν διεθνικό χαρακτήρα, στά ἔργα τῆς λαϊκῆς τέχνης ἀποτυπώνονται τά πολιτισμικά χαρακτηριστικά τῆς κοινότητας στήν ὁποία ἀνήκει ὁ τεχνίτης. Τά χαρακτηριστικά αὐτά συνθέτουν τίς ἰδιομορφίες πού διαπιστώνονται στή συγχρονική-συγκριτική μελέτη τῆς λαϊκῆς τέχνης κατά περιοχές. Προκειμένου γιά τόν ἑλλαδικό χῶρο καί γιά τήν ἐποχή στήν ὁποία ἀναφερόμαστε, οἱ τοπικές ἰδιομορφίες δέν εἶναι πάντα ἀναγνωρίσιμες μέ τήν πρώτη ματιά. Ὁ λόγος εἶναι ἡ ἔντονη διακίνηση τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τῆς λαϊκῆς τέχνης. Μόνιμες καί ἐποχιακές μεταναστεύσεις, μετοικεσίες, ἐμπόριο, ἐπιγαμίες καί κυρίως οἱ περιοδεῖες τῶν σιναφῶν δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις γιά μεγαλύτερη διάχυση καί σχετική ἐνοποίηση τῶν στοιχείων τῆς λαϊκῆς τέχνης σέ πολλές περιοχές τῆς Ἑλλάδας. Παρ' ὅλα αὐτά οἱ τοπικές ἰδιαιτερότητες δέν εἶναι δύσκολο νά διαπιστωθοῦν σέ μιά συστηματική μελέτη: Οἱ συζεύξεις μέ στοιχεῖα ξένων πολιτισμῶν εἶναι ἀλλοῦ δυτικές καί ἄλλοῦ ἀνατολικές, ἀνάλογα μέ τήν ἱστορική τύχη κάθε τόπου. Οἱ ἐπιδράσεις ἀπό μεγάλα εὐρωπαϊκά κέντρα εἶναι ἐντονότερες σέ περιοχές μέ ἀνεπτυγμένες ἀνταλλαγές καί ἐπικοινωνίες. Οἱ διασταυρώσεις μέ πολιτισμικά στοιχεῖα τῆς Δύσης εἶναι ἄλλοῦ συνεχεῖς (στά μέρη πού εἶχαν γιά μεγαλύτερο διάστημα ἐπικυριαρχία τῆς Βενετίας, τῆς Γένοβας ἢ τῶν Ἰπποτῶν) καί ἄλλοῦ ἀποσπασματικές ἢ περιστασιακές. Ἡ γεωγραφική θέση καί φύση κάθε τόπου ἐπηρεάζουν τήν ἐκλογή τῶν συμβόλων πού προέρχονται ἀπό τό φυσικό περιβάλλον. Τό κλίμα, ἀλλά καί ἡ γεωγραφική θέση σέ συσχετισμό μέ τίς ἀνάγκες γιά ἄμυνα, εἶναι ἀπό τούς κυριότερους παράγοντες πού διαμορφώνουν τόν τύπο τῆς κατοικίας καί τή μορφή τοῦ οἰκισμοῦ. Τά ὑλικά πού διαθέτει κάθε τόπος (ἀργίλος, μάρμαρα καί ἄλλα πετρώματα, εἶδη δέντρων κτλ.) εἶναι συντελεστές τοπικῆς ἰδιορρυθμίας, ἰδίως σέ μέρη φτωχά καί ἀπομονωμένα, ὅπου δέν γίνονται εἰσαγωγές. Τέλος, ἡ οικονομική ζωή καί ἡ κοινωνική ὀργά-

νωση κάθε περιοχῆς μαζί μέ τίς παραδομένες νοοτροπίες παίζουν τόν καθοριστικότερο ρόλο στή διαμόρφωση τῶν τοπικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Τά ἐθνικά χαρακτηριστικά

Πιό σύνθετο — καί ἀντιλεγόμενο σήμερα — εἶναι τό ζήτημα τῶν ἐθνικῶν χαρακτηριστικῶν, ὅπως παρουσιάζεται στή διαχρονική μελέτη τῆς λαϊκῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καί στή συγκριτική ἔρευνα τοῦ πολιτισμοῦ διαφόρων λαῶν. Στήν παλιότερη λαογραφία ἡ ἔννοια «λαός» ἔτεινε νά ταυτιστεῖ μέ τό «ἔθνος». ⁴ Τό φαινόμενο εἶναι εὐεξήγητο, ἀφού ἡ ἴδια ἡ λαογραφία γεννήθηκε μέσα στήν ἔξαρση τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας καί τάχτηκε νά ἀποδείξει τήν ἱστορική συνέχεια, τήν ἐνότητα καί τήν ἐθνική «καθαρότητα» τοῦ λαοῦ. Στίς μέρες μας ἡ λαογραφική ἔρευνα, μολονότι δέν παραλείπει νά παρατηρεῖ τά ἐθνικά γνωρίσματα, πού διαμορφώθηκαν στούς διάφορους πολιτισμούς μέσα στή ροή τῆς ἱστορίας, στρέφει τήν προσοχή της στίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες ἀνέκυψαν καί συγκροτήθηκαν οἱ σημερινές ἐθνότητες. Αὐτό βοηθάει νά ἐρμηνευτοῦν οἱ ὁμοιότητες στήν τέχνη διαφόρων λαῶν ὡς ἀποτέλεσμα κοινῆς ἱστορικῆς τύχης. Διαπιστώνονται ἐπίσης ὁμοιότητες, ἢ μᾶλλον ἀναλογίες, καί στήν καλλιτεχνική δημιουργία λαῶν πού δέν εἶχαν κοινή ἱστορική τύχη καί δέν ἦλθαν ποτέ σέ ἐπικοινωνία. Οἱ ὁμοιότητες αὐτές συζητιοῦνται πολύ σήμερα, κυρίως ἀπό τούς ἀνθρωπολόγους καί τούς ἐνθολόγους, ⁵ ἀλλά καί ἀπό μερικούς λαογράφους, πού τεῖνουν νά ταυτίσουν τή λαογραφία μέ τήν ἐθνολογία. ⁶ Οἱ ἀντιλήψεις πάντως αὐτές δέν φτάνουν νά ὀδηγήσουν στό συμπέρασμα ὅτι δέν ὑπάρχουν καί ἐθνικά γνωρίσματα στή λαϊκή τέχνη. Τά βασικά (δομικά) χαρακτηριστικά, πού καταγράφονται ὡς κοινά στήν τέχνη ἀπομακρυσμένων μεταξὺ τους λαῶν, καθὼς καί οἱ ὁμοιότητες πού προκύπτουν ἀπό κοινή ἱστορική τύχη, ὑπόκεινται πάντα στήν ἐπεξεργασία τῆς παράδοσης κάθε τόπου. Ἔτσι, ἀκόμα καί σέ περιπτώσεις θεμελιακῶν ἀναλογιῶν, δέν παύουν νά διαμορφώνονται ἐθνικές ἰδιοτυπίες ἀνάλογες μέ τίς γενικότερες συνθήκες τῆς ζωῆς κάθε ἐθνότητας σέ κάθε φάση τῆς ἱστορικῆς τῆς διαδρομῆς. Μιλώντας εἰδικότερα γιά τά ἐθνικά χαρακτηριστικά τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, δέν πρέπει νά λησμονοῦμε τήν ὀριακή γεωγραφική θέση τῆς Ἑλλάδας καθὼς καί τή διεθνικότητα τῶν θεσμῶν καί τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης στή βυζαντινῆ καί στήν τουρκική αὐτοκρατορία. Μέ τούς ὅρους αὐτούς εἶναι εὐεξήγητες οἱ ἀναλογίες ἢ καί οἱ ταυτότητες, πού παρατηροῦνται στίς τέχνες τῶν βαλκανικῶν λαῶν καί, σέ εὐρύτερη ἀ-

4. Βλ. σχετικά Ἄλκης Κυριακίδου-Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας*, Ἑταιρεία σπουδῶν νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καί γενικῆς παιδείας, 1978, σελ. 17-47.

5. Συστηματικές δομικές (φορμαλιστικές) μελέτες ἔχουν γίνει μόνο στόν τομέα τῶν λαϊκῶν διηγήσεων. Γνωστότερες εἶναι οἱ μελέτες τοῦ Ρώσου Βλαντιμίρ Πρόπ, *Μορφολογία τοῦ παραμυθιοῦ* (1928) καί *Ἱστορικές ρίζες τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν* (1946) καθὼς καί ἡ κριτική τοῦ Γάλλου ἐθνολόγου Κλόντ Λεβί-Στρώς στή *Μορφολογία τοῦ παραμυθιοῦ* τοῦ Πρόπ, πού ἔχει τόν τίτλο *La structure et la forme*, 1960.

6. Ἡ τάση νά ταυτιστεῖ ἡ λαογραφία μέ τήν ἐθνολογία χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐποχή πού ὁ Σουηδός ἐρευνητής Sigurd Erixon πρότεινε τόν ὄρο «εὐρωπαϊκή ἐθνολογία» (1937) εἰσηγούμενος ἕνα εἶδος διεθνικῆς-συγκριτικῆς ἐξέτασης τῶν στοιχείων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

κόμα κλίμακα, στην τέχνη πολλών λαών της ανατολικής Μεσογείου. Δεν είναι λοιπόν άστοχο να μιλάμε σήμερα για «κοινή» εικαστική έκφραση των λαών της. Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁷, στην οποία με δυσκολία διακρίνονται τα χαρακτηριστικά των εθνοτήτων που προέκυψαν μετά τη διάλυσή της. Έτσι, ο μελετητής της ελληνικής τέχνης οφείλει εξαρχής να όρθοθετήσει γεωγραφικά την έρευνά του και πάντως να μην κινηθεί μέσα στα όρια του σημερινού ελληνικού κράτους.

Συντηρητισμός και νεωτερισμοί

Άφου οι παράγοντες που όρίζουν τις εθνικές και τοπικές ιδιορρυθμίες της λαϊκής τέχνης ανήκουν σε δομές και όχι σε συγκυρίες, είναι επόμενο να παρατηρείται βραδύτατος ρυθμός εξέλιξης στις τεχνικές, στις μορφές και στα σχήματα. Συμβολισμοί εξάλλου, που συνδέονται με θεμελιακούς βιογενετικούς νόμους και προέρχονται από αρχέγονους μύθους, παμπάλαιες λατρείες και πίστεις των πρωτογόνων, δεν αλλάζουν με τό πέρασμα του καιρού. Άλλά και οι νοοτροπίες είναι ιστορικοί παράγοντες που αντίστέκονται περισσότερο

στους νεωτερισμούς. Τέλος ο τύπος της μαθητείας (μάστορες—μαθητευόμενοι), που συνδυάζει άπολύτως θεωρία και πράξη (μάθηση—παραγωγή), εξασφαλίζει τη συντήρηση των καλλιτεχνικών προτύπων και της τεχνικής. Παρ' όλα αυτά θά ήταν λάθος να χαρακτηριστεί άπόλυτα στατική ή λαϊκή τέχνη. Όταν μιλάμε για παράδοση στην τέχνη, έννοούμε κάποιους συμβατικούς κανόνες που διαμορφώνονται με την επανάληψη. Οι κανόνες αυτοί είναι άσθητοί, αλλά όχι άκαμπτοι. Υπόκεινται σε προσαρμογή και διαμόρφωση, κάποτε και σε μετατροπή, άρα αφήνουν περιθώρια για νεωτερισμούς. Νέα θέματα έρχονται να εμπλουτίσουν τό παραδομένο θεματολόγιο. Οι παλιές μορφές με τον καιρό αλλάζουν χρήση, αλλάζουν σκοπό ή, ως σύμβολα, αλλάζουν σημαντική. Οι τεχνικές επίσης αλλάζουν, αλλά με άργό ρυθμό εξαιτίας της γενικής βραδύτητας στην εξέλιξη της τεχνολογίας την εποχή αυτή. Οι συμβάσεις εξάλλου που όρίζουν τη λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία, είναι κώδικες άγραφοι, που άποκρυσταλλώθηκαν έθιμικά. Στη διαδικασία της μαθητείας δεν παρεμβαίνει κανένα θεωρητικό κείμενο και επομένως ή λειτουργία του καλλιτέχνη είναι μνημονική και έπιλεκτική. Έτσι ή άνασύνθεση των μορφών μπορεί να θεωρηθεί συστατικό γνώρισμα της λαϊκής τέχνης, τόσο θεμελιακό όσο και ή επαναληπτικότητα.

Προσδιορισμός της εξέλιξης από γενικότερους ιστορικούς όρους

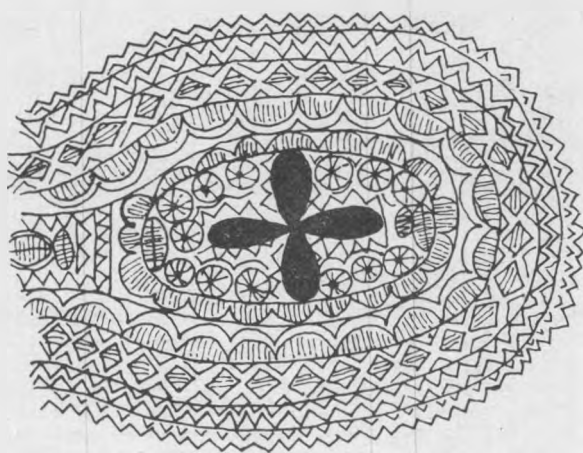
Ο ρυθμός με τον οποίο συντελείται ή εξέλιξη στις λαϊκές τέχνες δεν εξαρτάται τόσο από καλλιτεχνικούς παράγοντες, όσο από οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς. Η ιστορική έρευνα, μελετώντας τα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, έχει καταγράψει μία σχετική στασιμότητα που διαρκεί αιώνες και διακόπτεται με μία οικονομική άπογείωση στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Έννοείται ότι τό γενικευτικό αυτό σχήμα δεν ισχύει στο επίπεδο της μικροϊστορίας, όπου καταγράφονται παλμικές κινήσεις σε συντομότερα χρονικά διαστήματα. Η μελέτη των κατά τόπους εξελίξεων όδηγησε στη διαπίστωση ότι δεν έχουμε μία μόνο οικονομική άπογείωση για όλόκληρο τον έλλαδικό χώρο, αλλά «κύκλους» άνθησης και παρακμής, που βέβαια σχετίζονται και με τις κινήσεις της «μεγάλης» ιστορίας, αλλά δεν καθορίζονται μόνον από αυτές. Όπωςδήποτε — και αυτό είναι που μάς ενδιαφέρει εδώ — τό σύστημα συντηρητισμός—νεωτερισμοί στη λαϊκή τέχνη βρίσκεται σε αντίστοιχία με τις παραπάνω τοπικές ή συνολικές εξελικτικές διαδικασίες. Για τις δομικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και τις αντίστοιχες άνατροπές στην ιστορία της λαϊκής τέχνης, που σημειώθηκαν μετά την άπελευθέρωση, θά γίνει λόγος σε ειδικό κεφάλαιο.

Η διαδικασία πρότυπο-παραλλαγές

Η εξελικτική διαδικασία «συντήρηση-νεωτερισμοί» συντελείται όπωςδήποτε μέσα στο χρόνο σε διαδοχικά στάδια. Έκτός από αυτήν, στη λαϊκή τέχνη λειτουργεί μία άλλη διαδικασία, συγχρονική αυτή, που συνήθως όνομάζεται «πρότυπο-παραλλαγές». Τό πρότυπο είναι μία παραδομένη μορφή, γνωστή και στον τεχνίτη και στους χρήστες και κοινά άποδεκτή, έπειδή είναι καρπός συνεργασίας πολλών ανθρώπων στη διάρκεια πολλών γενεών. Οι παραλλαγές είναι οι προ-

7. Βλ. Χαρ. Μπούρα, «Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Τομ. Ιος, εκδ. Μέλισσα 1982.

σαρμογες του προτύπου, που επιβάλλονται από τούς ειδικούς όρους παραγωγής του συγκεκριμένου έργου. "Όταν, για παράδειγμα, χτίζεται ένα σπίτι, είναι γνωστό από πριν τό πρότυπο και απομένει νά καθοριστούν οι λεπτομέρειες: Τό μέγεθος, πού έχει σχέση με τίς ανάγκες τής οικογένειας και τίς οικονομικές τής δυνατότητες, ή προσαρμογή του κτιρίου στην τοποθεσία και στό μικροκλίμα, τά υλικά (ντόπια ή εισαγόμενα) κτλ. Στη διαδικασία αυτή οφείλεται ή αδιάκοπη ανάπτυξη τών παραδομένων προτύπων και συνεπώς ή πολυμορφία αλλά και ή λειτουργικότητα τών έργων τής λαϊκής τέχνης. Σέ αντίθεση με τούς νεωτερισμούς, πού αποτελούν μιά, έστω και μικρή, ρήξη με τό παρελθόν, μιά ασυνέχεια, ή διαδικασία πρότυπο-παραλλαγές συντελείται μέσα στά πλαίσια τής παράδοσης. Σέ μιά μακροσκοπική όμως εξέταση τής λαϊκής τέχνης ή διαφορά τών νεωτερισμών από τίς παραλλαγές είναι πολύ λεπτή, επειδή και τά δύο έχουν τήν τάση νά καθιερώνονται ως παράδοση και νά επηρεάζουν με τή σειρά τους τίς κατοπινές καλλιτεχνικές εξελίξεις.

Στενή σχέση δημιουργού και αποδέκτη

"Ένας από τούς κυριότερους όρους πού επιβάλλουν τή συντηρητικότητα στις λαϊκές τέχνες είναι ή στενότητα τής σχέσης ανάμεσα στον δημιουργό και στον αποδέκτη τους. "Ο λαϊκός τεχνίτης δουλεύει πάντα για έναν «πελάτη» πού του είναι γνωστός. "Η λειτουργία πού καλλιτέχνη, πού εργάζεται απομονωμένος και δημιουργεί μιά παρακαταθήκη έργων για νά τά εκθέσει ίσως και κάποτε σε κάποιους άγνωστους του, πού έλπίζει νά γίνουν οι αποδέκτες τους, είναι άδιανόητη στον λαϊκό τεχνίτη. "Όταν ή λαϊκή τέχνη έχει τή μορφή τής οικοτεχνίας, τά έργα προορίζονται για τίς ανάγκες τής οικογένειας. "Ο παραγωγός ταυτίζεται με τόν χρήστη. "Όταν έχει τή μορφή τής επαγγελματικής οικοτεχνίας, πάλι τά έργα γίνονται κατά παραγγελία. "Αλλά και στην εργαστηριακή τέχνη, στις περιπτώσεις πού ό «πελάτης» δέν είναι ονομαστικά γνωστός, είναι άπόλυτα γνωστά τά χαρακτηριστικά τής κοινότητας πού θά καταναλώσει τά προϊόντα. Τέλος, οι πλανόδιοι τεχνίτες, είτε σπίτι δημιουργούν είτε εκ-

κλησία είτε τέμπλο είτε γεφύρι είτε φορεσιά, δέχονται παραγγελίες από συγκεκριμένα άτομα ή κοινότητες. "Ο αποδέκτης λοιπόν του λαϊκού έργου λειτουργεί ενεργητικά από τήν αρχή τής δημιουργικής διαδικασίας. Είναι ένας ουσιαστικός παράγοντας πού, με τούς περιορισμούς πού θέτει (ρητά ή όχι, άδιάφορο), όρίζει ως δεύτερος συντελεστής τόν τύπο και τή μορφή του έργου. "Αν προσθέσουμε στά παραπάνω και τό γεγονός ότι ό ίδιος ό τεχνίτης έχει τραφεί μέσα στό ίδιο πολιτισμικό περιβάλλον, όπου ζούν και διαμορφώνονται οι αποδέκτες του έργου του, έχουμε ίσως έντοπια τό πιο ουσιώδες γνώριμα τής λαϊκότητας στην τέχνη, άν λαϊκότητα σημαίνει όχι μόνο συλλογική άποδοχή αλλά και συλλογική δημιουργία.

"Η μοναδικότητα

"Ο συνδυασμός τών περιορισμών πού θέτει κάθε φορά ό αποδέκτης με τή σχετική ιδιαιτεριότητα τής ατομικής ευαισθησίας του δημιουργού είναι και μιά από τίς αιτίες τής μοναδικότητας του έργου. "Ακόμα κι άν ήταν δυνατό ό ίδιος τεχνίτης νά πλάσει δύο φορές με πανομοιότυπο τρόπο τό ίδιο έργο, δέν είναι εκ τών πραγμάτων δυνατό νά βρεί τόν ίδιο αποδέκτη. "Έτσι, ή συλλογικότητα τής καλλιτεχνικής δημιουργίας, πού αποτελεί παράγοντα ομοιοτυπίας και συντηρητισμού στη λαϊκή τέχνη, αποτελεί (χωρίς αυτό νά συνιστά αντίφαση) και παράγοντα ποικιλομορφίας. "Αλλά και ή έλλειψη «θεωρίας τής τέχνης», ή προφορικότητα τής παράδοσης, πού αναπτύχθηκε στό θέμα «συντηρητισμός-νεωτερισμοί», αποκλείει τήν τυποποίηση στα έργα τής λαϊκής καλλιτεχνικής παραγωγής. "Ο άλλος πασίγνωστος συντελεστής μοναδικότητας είναι, φυσικά, ότι μιλάμε για χειροτεχνήματα, δηλαδή έργα πού δημιουργούνται χωρίς καθόλου ή με έντελώς στοιχειώδη μηχανήματα. "Αλλά τό διακριτικό αυτό χαρακτηριστικό αντιδιαστέλλει τό έργο τής λαϊκής τέχνης από τό βιομηχανικό προϊόν και όχι από τό έργο του διακεκριμένου καλλιτέχνη, πού είναι, όσο και τό λαϊκό, μοναδικό και ανεπανάληπτο και επιπλέον πρωτότυπο.

"Επωνυμία και άνωνυμία

"Όπως είναι γνωστός στον δημιουργό ό αποδέκτης του έργου, έτσι είναι γνωστός και στον αποδέκτη ό δημιουργός. Τό γεγονός ότι πολλά από τά έργα τής λαϊκής τέχνης έφτασαν ως έμιας άνόνομα, δέν σημαίνει ότι ή κοινότητα, προς τήν όποία απευθύνονταν, δέν γνώριζε τούς τεχνίτες. Για άνωνυμία μπορούμε νά μιλάμε μόνο με τήν έννοια ότι οι λαϊκοί καλλιτέχνες, τήν παλαιότερη ιδίως εποχή, συνήθως δέν υπέγραφαν τά έργα τους κι έτσι πολλά όνόματα με τόν καιρό λησμονήθηκαν. Σώθηκαν μόνον όσα διέσωσε ό θρύλος, τά κείμενα (κυρίως συμφωνητικά) ή ή καταγραφή παλιότερων λαογράφων. Στόν καιρό τους όμως οι μεγάλοι μαστόροι ήταν όλοι γνωστοί και περιζήτητοι. "Η καταξίωσή τους στη συνείδηση τής κοινότητας πήγαζε και από τήν προσωπική τους αξιοσύνη,⁸ αλλά και από τή φαμίλια τους και από τήν πατρίδα τους, άφου ή λαϊκή τέχνη, τήν εποχή τής άκμής της, είναι πατροπαράδοτη, αλλά και άσκειται σχεδόν ως αποκλειστική άσχολία τών κατοίκων ενός συγκεκριμένου τόπου. "Ο

8. «"Ό,τι είναι και δέν είναι στον άπάνω κόσμο, αυτός τό φκιάνει», λένε για τόν επιδέξιο τεχνίτη. Δημ. Λουκόπουλου, *Ποιμενικά τής Ρούμελης*, σελ. 22-23.

κόσμος ξέρει ότι οι Καλαρρυτινοί είναι περίφημοι άσημιτζίδες και χρυσοί, οι Τουρνοβίτες ταγιαδόροι, οι Ζαρκίνοι άνυφαντάδες, οι Τηνιανοί γλύπτες, οι Καλαβρυτινοί κι οι Λαγκαδινοί χτίστες κτλ. Σέ τέτοιο μάλιστα βαθμό ταυτίζεται ή φαμίλια με τό επάγγελμα, ώστε ξεχνιέται τό προηγούμενο επώνυμο του τεχνίτη. Κανείς δέν θυμάται ποιό ήταν παλιότερα τό επώνυμο τής μεγάλης οικογένειας των Σκαλιστάδων από τό Τουρνοβο, στην όποία ανήκει ό γνωστός Βασίλης Σκαλιστής, ή των Ταγιαδóρων, απ' όπου κατάγεται ό Μάρκος Ταγιαδóρος. 'Ο ίδιος ό Βασίλης Συρμακέσης, πού μίλησε με τήν Α. Χατζημιχάλη, δέν ξέρει ποιό ήταν τό παλιότερο όνομα τής φαμίλιας του, αναφέρει όμως έναν Χρίστο Συρμακέση, «πού πρίν πάρει τ' όνομα Συρμακέσης λεγόταν Χρίστος Μπαλαμούτσιος».⁹ Καί τά όνόματα λοιπόν γνώριζε τότε ό κόσμος και τίς κομπανίες και τά εργαστήρια και ανάλογα με τή δουλειά τους τιμούσε και προτιμούσε τούς τεχνίτες.¹⁰ 'Υπάρχουν καλλιτέχνες πού ό λαός έπλασε γι' αυτούς μύθους κι άνιστορούσε θαύματα. Γιά τόν 'Αναστάσιο Μόσχο από τό Μέτσοβο, πού φιλοτέχνησε τό τέμπλο του 'Αγίου Νικολάου στό Γαλαξίδι, διηγούνταν πώς έπεσε από τή σκαλωσιά και σκοτώθηκε λίγο πρίν τελειώσει τό έργο. Κι όμως, τώρα ξέρουμε πώς πέθανε ένενηντάρης στό Μέτσοβο.¹¹ Γιά τόν Γιώργο Ντινόπουλο διηγούνταν πώς φιλοτέχνησε τό τέμπλο του μοναστηριού τής Κερνίτσας μετά από θάυμα τής Παναγίας.¹² Γιά τόν Καλαρρυτινό άσημιτζή Δημήτρη Παπαγεωργίου έλεγαν πώς μόνο με τρεις χτύπους «έδωσε τόν άέρα» σ' ένα τεράστιο δίσκο, δώρο γιά τόν Πασά.¹³ Τό γεγονός λοιπόν ότι οι λαϊκοί τεχνίτες σπάνια υπογράφουν τά έργα τους σχετίζεται περισσότερο με τήν έπωνυμία παρά με τήν άνωνυμία τους. Στίς κλειστές κοινωνίες όλοι είναι επώνυμοι και πολύ περισσότερο ό καλλιτέχνης. Γιά τή φήμη και τήν ύστεροφημία του ένδιαφέρεται και ό λαϊκός τεχνίτης όσο και ό καλλιτέχνης τής λόγιας παράδοσης. 'Εμπιστεύεται όμως τήν τιμή και τήν ένθύμησή του στην προφορική παράδοση, πράγμα φυσικό σε ανθρώπους άγράμματος, πού ό πολιτισμός τους είναι άναγκαστικά άκουστικός και μνημονικός. Τήν πρακτική άνταπόδοση τήν εξασφαλίζει στον λαϊκό τεχνίτη ή ποιότητα τής τέχνης του, ή φήμη τής φαμίλιας και τής πατρίδας του. Τήν άνταπόδοση στην άλλη ζωή τήν προετοιμάζει ό ίδιος στό βαθμό πού αφιερώνεται σε έκκλησιαστικά καλλιτεχνικά έργα ή και με τήν αγιότητα τής ζωής του.¹⁴ Δέν είναι λίγα εξάλλου τά υπογραμμένα έργα τής λαϊκής τέχνης. Στην ύστερότερη ίδίως περίοδο (άπό τό τέλος του 18ου αιώνα και ύστερα) πραγματοποιείται μιά σταδιακή έξοδος από τήν πατροπαράδοτη άνωνυμία και προβάλλεται ό άρχιμάστορας ως πρόσωπο με ικανότητες και κύρος. Στίς επιγραφές των κτιρίων παρουσιάζεται όλο και συχνότερα όχι μόνο τό όνομα του χορηγού, αλλά και τό όνομα του τέκτονα.¹⁵ Σπανιότερη είναι ή ύπογραφή σε έργα έκκλησιαστικής τέχνης. 'Ακόμα και έργα μεγάλης ποιότητας, όπως τά τέμπλα, δέν φέρουν τήν ύπογραφή του άρχιμάστορα.¹⁶ 'Ανυπόγραφα επίσης είναι και τά έργα τής οικοτεχνίας (τά μονογράμματα στα κεντήματα και στα ύφαντά δηλώνουν τήν ιδιοκτήτρια και όχι τήν τεχνίτρα) καθώς και τής εργαστηριακής βιοτεχνίας, μολονότι τά μεγάλα εργαστήρια ήταν όνομαστά στην εποχή τους.¹⁷ Τέλος, τά κοσμικά έργα τής ζωγραφικής είναι συνήθως ένυπόγραφα. 'Η συχνότητα πάντως τής ύπογραφής στα έργα τής λαϊκής τέχνης κατά είδος τέχνης, κατά τόπους και κατά χρονικές περιόδους καθώς και ό ρυθμός έξόδου από τήν άνωνυμία είναι θέματα πού μένει νά τεκμηριωθούν.

9. 'Αγγελικής Χατζημιχάλη, *Τά χρυσοκλαβρικά συρματέινα-συρμακέσινα κεντήματα*, Melanges à Octave et Melpo Merlier. tome II. 1956.

10. Αρκεί νά σημειωθούν μερικά μόνο όνόματα γνωστών λαϊκών καλλιτεχνών για νά αποδειχθεί ότι ή λαϊκότητα στην τέχνη δέν σχετίζεται με τήν άνωνυμία: Γιώργης Μπάφας και Δημήτρης Τσιμούρης, άσημιτζίδες από τίς Καλαρρυτές, 'Αναστάσιος Μόσχος και ή κομπανία του, ταγιαδóροι από τό Μέτσοβο, ό γλύπτης Μίλιος από τή Βράχα τής Ευρυτανίας, τό εργαστήρι του Κώστα Μίτσιου στα Γιάννενα με τίς περίφημες άσημοποικιλτες φορεσιές, οι ζωγράφοι Παναγιώτης Ζωγράφος από τή Μάνη, Θεόφιλος από τή Μυτιλήνη και Παγιώνηδες από τούς Χιονάδες, οι Μικρασιάτες κεραμίστες Μηνάς 'Αβραμιδής και Δημήτριος Μαγδαληνός, ό ράφτης Ντέμπας από τή Σιάτιστα, οι Λαγκαδινοί χτίστες Ρηγόπουλος και Κάτσαινος και πλήθος άλλοι...

11. Ν.Κ. Μουτσόπουλου, *Η άρχιτεκτονική των έκκλησιών και των μοναστηριών τής Γορτυνίας*, 1956, σ. 95.

12. Νικ. Ιω. Φλούδα, *Παναγία Κερνίτσας, 'Ιστορία και θαύματα*, 1969, σ. 137.

13. Σπ. Λάμπρου, *Λόγοι και άρθρα*, 1902, σ. 520.

14. Γιά τήν ευσέβεια των λαϊκών καλλιτεχνών βλ. Δ. Σταμέλου *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, Έστια 1982, σελ. 26-28.

15. Βλ. Χρ. Γ. Κωνσταντινόπουλου, *Παραδοσιακοί χτίστες τής Πελοποννήσου*, έκδ. Μέλισσα 1983, σελ. 26, 106, 108, 109, 110 και άλλοι, όπου αναφέρονται χαράγματα με όνόματα πρωτομαστόρων. Επίσης στη σελ. 100 επιγραφή από τή μονή 'Ελεούσας στη Βλαχέρνα Μαντινείας, όπου αναφέρεται ή πατρίδα των τεχνιτών με τό χαρακτηριστικό «ή κτίστες Μακεδόνι».

16. Βλ. σχετικά Μάνου Φαλταίστες, *Σκυριανή Ξυλοτεχνία*, 1973, όπου αναφέρεται και μιά μικροσκοπική γκόνα φουστανελοφόρου — ίσως του άρχιμάστορα — πάνω στο βημόθυρο στην 'Αρχοντοπαναγιά τής Σκύρου.

17. Βλ. σχετικά *Νεοελληνική χειροτεχνία*, έκδ. 'Εθνική Τράπεζα τής 'Ελλάδος 1969, σελ. 20-21: «'Η ύπογραφή του έργου σημαίνει επιθυμία κατοχυρώσεως τής πατρότητας ενός συναγωνιστικού προτύπου... ή αντίγραφη όμως των έργων άποτελεί τόν κανόνα και ή άποκλειστικότητα μπορεί νά εξασφαλιστεί μόνο στο ποσοστό πού ό χειροτέχνης μπορεί νά κρυσπει τά καλούπια του (άργυροχοία) ή νά κρατήσει μυστικές τίς συνταγές του (ύφαντική)».

Χρηστικότητα

Ένώ είναι βέβαιο ότι ο λαός και γνώριζε και τιμούσε τους τεχνίτες, δεν ξέρουμε ποιά έννοια είχε ή υπόληψη αυτή στη συνειδησή του. Οτιδήποτε υποθέτουμε για τις αισθητικές αντιλήψεις του λαού, περιέχει όπωσδήποτε ένα ποσοστό αυθαιρεσίας και μας εκθέτει στον κίνδυνο να μεταφέρουμε δικές μας θεωρήσεις σ' έναν διαφορετικό κόσμο. Το μόνο βέβαιο είναι ότι στον κόσμο αυτόν ή καλλιτεχνική δημιουργία είναι σκόπιμη, αποβλέπει δηλαδή στην κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών. Μολονότι ο λαός δεν διατύπωσε τις καλλιτεχνικές του θεωρίες, τά ίδια τά έργα του πείθουν ότι αντιλήψεις του τύπου «ή τέχνη για την τέχνη» είναι γι' αυτόν άδιανόητες. Άλλά και οποιαδήποτε άλλη προσαγή του λόγου «ή τέχνη για τό λαό» ή «ή τέχνη για τόν άνθρωπο» δεν έχει σχέση με τή λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία. Το μόνο πού μπορούμε νά πούμε με βεβαιότητα είναι ότι πρόκειται για τέχνη από τόν άνθρωπο μέ σκοπό νά ικανοποιήσει τις πρακτικές και πνευματικές του ανάγκες. Μέ τόν όρισμό αυτόν ή έννοια της χρηστικότητας στη λαϊκή τέχνη αποκτά ένα εύρος πού καλύπτει και τά κοσμικά και τά εκκλησιαστικά έργα. Το λαϊκό καλλιτέχνημα, είτε είναι αντικείμενο καθημερινής χρήσης είτε αποβλέπει στην έξ ύψους βοήθεια, ανάγκες υπηρετεί. Ένα τέμπλο, ένα δυσκοπότρηο, ένα θυμιατό, ένα μανουάλι είναι εξίσου χρηστικό μέ ένα οποιοδήποτε αντικείμενο ή σκευός κοσμικής χρήσης. Τά λουλούδια και οί καρποί πού σκαλίζονται στις κρήνες, έχουν σκοπό νά «ταγίζουν» τό στοιχείο γιά νά μήν «κρατάει τό νερό». Τόν ίδιο προορισμό έχουν όλα τά άποτροπαικά σύμβολα στά υπέρθυρα. Ο σταυρός στό λίκνο φυλάει τό νεογέννητο από τό κακό μάτι, τούς δράκους και τά ξωτικά. Όσο γιά τούς «ξεχασμένους συμβολισμούς»¹⁸ πού κατάντησαν «διακοσμικά θέματα» είναι δουλειά τών ανθρωπολόγων νά έρευνούν τήν παμπάλαιη σημασία τους. Οί ίδιοι έρευνούν και τήν τάση του λαϊκού ανθρώπου νά αποφεύγει τήν άδιακόσμητη επιφάνεια.

Ο χρηστικός ρόλος της λαϊκής τέχνης διαπιστώνεται πολύ εύκολότερα, όταν μελετάμε τά έργα μέσα σέ λειτουργικά σύνολα. Ο τρόπος πού τά διευθετούμε σήμερα στά σπίτια μας μέ καθαρά διακοσμητικούς ή άλλους σκοπούς, αλλά και ο τρόπος μέ τόν όποιο εκτίθενται στις περισσότερες αίθουσες τών μουσείων άποσυνθέτει τή λειτουργικότητά τους. Γι' αυτό είναι πολύτιμοι γιά τή σύλληψη του νοήματος της λαϊκής τέχνης οί χώροι όπου τά έργα υπηρετούν άκόμα τόν λειτουργικό τους προορισμό, ή και εκείνοι πού συντηρούνται αούτούσιοι από τήν κρατική ή άλλη μέριμνα. Μέσα σέ τέτοιους χώρους αντιλαμβάνεται κανείς μέ τήν πρώτη ματιά και τήν ειδική χρησιμότητα πού έχει τό κάθε έργο, αλλά και τή συμβολή του στη λειτουργικότητα ενός συστήματος είτε αυτό είναι κατοικία, εκκλησία ή και όλόκληρος οικισμός. Αυτή άκριβώς ή λειτουργικότητα εξηγεί και τό γεγονός ότι ο βαθμός ανεξαρτησίας της κάθε τέχνης είναι πολύ μικρός, όταν μιλάμε γιά λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία και, μέ τήν έννοια αυτή, δεν είναι τολμηρό νά υποστηρίζεται ότι όλες οί τέχνες είναι σέ κάποιο μέτρο υπηρετικές της αρχιτεκτονικής, πού μέ τή σειρά της είναι υπηρετική της ζωής. Η γλυπτική της πέτρας είναι άγνωστη στό λαό ως ανεξάρτητη τέχνη. Άλλά και ή ξυλογλυπτική στις

λαμπρότερες εκφάνσεις της «διακοσμηί» σπίτια ή εκκλησίες.¹⁹ Οί ίδιοι τέλος οί δημιουργοί της λαϊκής τέχνης, μέ εξαίρεση τούς τεχνίτες τών μόνιμων εργαστηρίων και του σπιτιού, λειτουργούν μαζί συχνά στην ίδια κομπανία, πού περιλαμβάνει όλες τις ειδικότητες, κάποτε άκόμα και ζωγράφους. Άπό τή λειτουργία αυτή και άπό τήν εξαρχής παρέμβαση του χρήστη, είτε αυτός είναι άτομο είτε κοινότητα, προκύπτει τελικά ένα έργο όλοκληρωμένο, πού ανταποκρίνεται σέ συγκεκριμένες ανάγκες και μέ τά επιμέρους στοιχεία του και ως σύνολο. Άν τό δημιουργημένο αυτό είναι και ύραίο ή σέ τί συνίσταται ή αισθητική του άξια, δεν είναι έργο της λαογραφίας νά τό κρίνει.

Τό πρόβλημα της συνέχειας στην παράδοση

Τά χαρακτηριστικά της λαϊκότητας στην τέχνη της Τουρκοκρατίας, πού καταγράφηκαν στό προηγούμενο κεφάλαιο, μπορούν νά χρησιμεύσουν ως κριτήριο γιά νά έρευνήσουμε αν υπάρχουν ανάλογες λαϊκές εκδηλώσεις στη σύγχρονη εποχή. Τό έρώτημα, βέβαια, αναφέρεται ειδικά στην εικαστική καλλιτεχνική έκφραση, πού μελετήσαμε προηγουμένως, και όχι στην ευρύτερη περιοχή του λαϊκού πολιτισμού. Άν μιλάμε γιά όλες τις συμπεριφορές, τις κοινωνικές πρακτικές, τις νοοτροπίες, τις στάσεις, τούς εκφραστικούς τρόπους, άκόμα και τις βλέψεις και τά όράματα του λαού, είναι βέβαιο ότι πολιτισμικό κενό δεν υπάρχει. Τό ζήτημα όμως έδώ είναι μόνο νά έρευνηθεί αν συντρέχουν μετά τήν άπελευθέρωση οί γενικότεροι ιστορικοί όροι, πού εύνόησαν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας τή δημιουργία λαϊκών καλλιτεχνικών έργων μέ κύριο χαρακτηριστικό τή συλλογική συμμετοχή στην παραγωγή και στην αναπαραγωγή τους. Προκαταβολικά πρέπει έπίσης νά σημειωθεί ότι ή χρήση του όρου «τέχνη της Τουρκοκρατίας» δεν έξυπονοεί μιά σαφή διαχωριστική γραμμή, πού χαράχτηκε μέ τήν ίδρυση του ελληνικού κράτους τό 1830. Τομές, μέ τήν έννοια της αιωνίδιας μετάβασης από έναν τύπο κουλτούρας σέ άλλον, δεν σημειώνονται στην ιστορία του πολιτισμού. «Τέχνη Τουρκοκρατίας» όνομάζουμε λοιπόν συμβατικά τήν καλλιτεχνική δημιουργία της εποχής της δουλείας (και ιδίως τών δύο τελευταίων αίωνων) μαζί μέ ό,τι από αυτήν επιβίωσε, συνεχώς εξασθενώντας, στη μετεπαναστατική περίοδο.

Ο διχασμός της παιδείας

Ότι οί γενικότεροι ιστορικοί όροι αλλάζουν μετά τή συγκρότηση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, είναι σέ όλους γνωστό. Η σημαντικότερη από τις άλλες, όταν μιλάμε γιά πολιτισμικά φαινόμενα, είναι ότι τότε αρχίζει νά καταργείται σταδιακά, αλλά μέ συνε-

19. Η συνύφανση αυτή τών τεχνών δεν σημειώνεται μόνο στις εικαστικές λαϊκές τέχνες. Μέ τόν ίδιο τρόπο συνυφάνονται στη διαδικασία της λαϊκής καλλιτεχνικής δημιουργίας ή ποίηση, ή μουσική και ο χορός. Άκραιο παράδειγμα συνύφανσης τεχνών είναι ο Καραγκιόζης, όπου ο καραγκιοζοπαίχτης κατασκευάζει ο ίδιος τις φιγούρες, αναπαράγει τά κείμενα και «παίζει» όλόκληρη τήν παράσταση μόνος του ή μέ μιά πρακτική μόνο βοήθεια. Έπίσης ο λαϊκός οργανοπαίχτης είναι συχνά και ο κατασκευαστής του όργάνου του. Γιά μεγαλύτερη άνάλυση Βλ. Γ. Κιουρτσάκη, *Προφορική παράδοση και όμαδική δημιουργία — Τό παράδειγμα του Καραγκιόζη*, Κέδρος 1983, σελ. 31-37.

18. Κ. Μακρή, «Ξεχασμένοι συμβολισμοί», στό βιβλίο *Η λαϊκή τέχνη και ο Κίτσος Μακρής*, εκδ. Καλλιτεχνικό και Πνευματικό Κέντρο Όρα, 1972.

χώς επιταχυνόμενους ρυθμούς, η ομοιογενεια στην παιδεία (κουλτούρα)²⁰ και στον τρόπο ζωής, που μας επιτρέπει να μιλάμε για «λαϊκή» καλλιτεχνική δημιουργία εννοώντας ως φορέα της τό σύνολο των μελών της κοινωνικής ομάδας. Ο ελληνικός πολιτισμός των χρόνων της Τουρκοκρατίας είναι δημιούργημα και κτήμα όλων, με την έννοια ότι, παρ' όλες τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, καθένας είναι με τον τρόπο του και παραγωγός και χρήστης του.²¹ Αντίθετα, μετά την απελευθέρωση σημειώνεται η διχοτομική διάκριση της παιδείας σε δύο κατηγορίες: Μία «άνωτερη», που χαρακτηρίζει τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα (όσα συγκεντρώνουν τη σχολική μόρφωση, τον πλούτο και την κοινωνική δύναμη), και μία «λαϊκή», που χαρακτηρίζει τα κυριαρχούμενα στρώματα (όσα ανήκουν στον αγροτικό κόσμο και όσα είναι νεοφερμένα στην πόλη, είτε είναι εργατικά είτε μικροαστικά κάθε είδους). Με τους όρους αυτούς ο λαϊκός πολιτισμός γενικά — και ειδικότερα η δυνατότητα για λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία — είναι επόμενο να όριζεται από τη δύναμη αντίστασης των λαϊκών στρωμάτων στην τάση πολιτισμικής κυριαρχίας που χαρακτηρίζει την κυρίαρχη τάξη. Μένει λοιπόν να μελετηθεί σε ποίο βαθμό τά ελληνικά λαϊκά στρώματα διέθεταν και διαθέτουν τέτοιες αντιστάσεις.

Προσπάθεια για ένσωματωση της αστικής κουλτούρας

Χαρακτηριστικό της κουλτούρας των κυρίαρχων στρωμάτων στην πρώτη μετεπαναστατική περίοδο ήταν ότι, κατά μέγα μέρος, «εισαγόταν» από τις χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, ενώ αντίθετα τά χαμηλότερα στρώματα διατηρούσαν στην αρχή τά πατροπαράδοτα πρότυπα. Συγχρόνως όμως έμβολιάζονταν με την τάση για κοινωνική άνοδο, που τά κινούσε σε μία προσπάθεια να ένσωματώσουν τους κώδικες των κυρίαρχων στρωμάτων. Έπειδή οι κώδικες αυτοί είναι δυσανάγνωστοι ως απρόσιτοι σε ανθρώπους που προέρχονται από έναν έντελως διαφορετικό πολιτισμικό κόσμο με κύριο χαρακτηριστικό την προφορικότητα της παράδοσης, εκείνο που τελικά μπόρεσαν να άφομοιώσουν δεν ήταν η αστική κουλτούρα, αλλά τά φτηνότερα έμπορεύσιμα ύποπροϊόντα της. Έξάλλου, οι κώδικες της άρχουσας τάξης είναι άδύνατο να ένσωματωθούν ως έχουν στην παιδεία των κυριαρχούμενων στρωμάτων και για τόν πρόσθετο λόγο ότι βρίσκονται σε πλήρη άναντιστοιχία με τις συνθήκες της ζωής τους. Έπόμενο είναι να διαμορφώνεται στά λαϊκά στρώματα μία κουλτούρα που έκφράζει την αντίφαση ανάμεσα στά ύλικά και πνευματικά μέσα που διαθέτουν και στην προσπάθειά τους να ένσωμα-

20. Η παιδεία (κουλτούρα) όριζεται από τόν Μ. J. Herscovits. (*Les bases de l'Anthropologie Culturelle*. Payot, Paris, 1952) ως «τό σύνολο των πρακτικών και των προτύπων συμπεριφοράς που ισχύουν σε μία όρισμένη εποχή, σε μία όρισμένη κοινωνία και που διέπουν τις πνευματικές δραστηριότητες των κοινωνικών ομάδων».

21. Βλ. σχετικά Στ. Κυριακίδη, *Έλληνική Λαογραφία, Μέρος Α', Μνημεία του λόγου*, Β' έκδοση 1965, σ. 19: «Ο λαός εις την λαογραφίαν δεν δύναται να χωρισθεί ούτε εις τάξεις ούτε εις στρώματα... τά λαογραφικά στοιχεία είναι διάχυτα εις όλους, πλούσιους και πτωχούς, χωρικούς και αστούς, μορφωμένους και άμόρφωτους». Έδώ βέβαια ό Κυριακίδης χρησιμοποιεί γενικευτικά μία παρατήρηση που εύστοχά ειδικά προκειμένου για την ελληνική κοινωνία της Τουρκοκρατίας, στην όποία και αναφέρεται η έρευνά του.

τώσουν τούς κώδικες ενός άλλότριου πολιτισμού.²² Τό αποτέλεσμα είναι οι πολιτισμικές λειτουργίες των κυριαρχούμενων στρωμάτων να θυμίζουν τόν τρόπο με τόν όποιο μιλάνε οι άρχαριοι την ξένη γλώσσα, με λανθασμένες έννοιολογικές χρήσεις και, φυσικά, χωρίς ύφος.

Η έξάρθρωση της κοινοτικής ζωής

Ένας άλλος παράγοντας που έξασθένησε εύθως άμέσως την αντίσταση των λαϊκών στρωμάτων και λειτουργήσε άποσυνθετικά για την καλλιτεχνική παράδοση, είναι η έξάρθρωση του θεσμού των κοινοτήτων στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Άπαραίτητη προϋπόθεση για να άνθησει η λαϊκή καλλιτεχνική παραγωγή είναι τό κοινοβιακό ήθος, που αναπτύσσεται μόνο σε στενές άυτονομημένες κοινωνικές ομάδες. Ο συγκεντρωτισμός του ελληνικού κράτους στον τομέα της διοίκησης και της εκπαίδευσης δεν άφησε έξαρχής περιθώρια για διαφοροποιήσεις ούτε για ανάπτυξη της λαϊκής πρωτοβουλίας.

Η διεύρυνση του ρόλου του κράτους

Σε όλη τη διαδρομή της ιστορίας του νεοελληνικού κράτους και παρά τις πολυποικίλες διακυμάνσεις της πολιτικής ζωής, ό ρόλος του κράτους ως ρυθμιστή της κοινωνικής ζωής διευρύνεται σταθερά. Άντίστοιχα βαινει η κάμψη των αντιστάσεων της λαϊκής κουλτούρας. Άν τά λαϊκά στρώματα προσπάθησαν στην αρχή (άνεπίγνωστα βέβαια) να διατηρήσουν τη δική τους παιδεία, μεταφέροντας στη φτωχογειτονιά της πόλης τό κοινοβιακό ήθος και τις ιδιομορφίες που κληρονόμησαν, στην πορεία άποδείχτηκαν άνίσχυρα μπροστά στις έννοποιητικές και όμοιογενοποιητικές διαδικασίες, που όργανώθηκαν βαθμιαία από τούς ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και κυρίως τόν άποτελεσματικότερο άπ' όλους, τό σχολείο. Άλλά και όπου διατηρήθηκαν — και ίσως και να διατηρούνται άκόμα — κάποια ιδιόμορφα πατροπαράδοτα σχήματα (φορεσιές, χοροί, μουσικά όργανα κτλ.), έχουν τό χαρακτηριστικό μιάς άνάμνησης: Ο λαός θυμάται και συντηρεί, κάποτε και άντιγράφει την ίδια την παράδοσή του, αλλά δεν την άναπαράγει πιά.

Άρρυθμος έξαστισμός

Η κάμψη των πολιτισμικών αντιστάσεων των λαϊκών στρωμάτων σχετίζεται επίσης με τούς τρόπους και τούς ρυθμούς με τούς όποιους όδευσε η ελληνική οικονομία και κοινωνία προς την καπιταλιστική της ολοκλήρωση. Η άδυναμία του ελληνικού κράτους να προχωρήσει σε μία άυτοδύναμη και ένδογενή οικονομική ανάπτυξη, η καταστροφή της αστικής τάξης μέσα στις περιπέτειες του άγώνα, που είχε αποτέλεσμα να άνακοπεί η πορεία της ελληνικής κοινωνίας προς τόν έξαστισμό, και η συνακόλουθη καθυστέρηση στον τομέα του έκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής είναι συντελεστές μιάς άρρυθμης ένταξης του ελληνισμού στον καπιταλιστικό κόσμο. Η άρρυθμία αυτή δεν ά-

22. Βλ. σχετικά Άγγελου Έλεφάντη, «Πολιτιστική ανάπτυξη και λαϊκή δημιουργία», *Ο Πολίτης*, τεύχος 8, Ιανουάριος 1977 ή στο βιβλίο *Ο άνείρετος σοσιαλισμός*, έκδ. Ο Πολίτης, 1981, σελ. 284-303.

φησε στα λαϊκά στρώματα (μόλις πριν αγροτικά στο μεγαλύτερο ποσοστό τους) ούτε τα χρονικά ούτε τα γενικότερα περιθώρια να συμμετάσχουν μέσα από «αρμονικές προσμεϊξεις»²³ στη δημιουργία του νεοελληνικού πολιτισμού.

Ἐξειδίκευση καὶ καταμερισμός τῆς ἐργασίας

Ἀποσυνθετικά λειτούργησε γιὰ τὴ λαϊκὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση καὶ ἡ σταδιακὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν βιοτεχνικὸ στὸν βιομηχανικὸ τρόπο παραγωγῆς. Ἡ λαϊκὴ καλλιτεχνικὴ παραγωγή προϋποθέτει καὶ ἀδιάκοπο διάλογο ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καὶ στὸν χρήστη, ἀλλὰ καὶ ἄμεση ἢ ἔμμεση συμμετοχὴ τοῦ δημιουργοῦ σὲ ὅλη τὴ διαδικασία παραγωγῆς τοῦ συγκεκριμένου ἔργου. Ὁ βιομηχανικὸς ὁμῶς τρόπος καὶ οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς εἶναι συνόνυμες μὲ τὴν ἐξειδίκευση καὶ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι τὸν παραδοσιακὸ δημιουργὸ τὸν ἀντικαθιστᾷ μιὰ ὀλόκληρη κλίμακα ἐργαζομένων, ἀπὸ τὸν σχεδιαστὴ εἰδῶν μαζικῆς κατανάλωσης ὡς τὸν βιομηχανικὸ ἐργάτη, πού μᾶς παράστει ὁ Σαρλώ στοὺς *Μοντέρνους καιρούς*. Μέσα στὶς συνθήκες αὐτὲς τὰ λαϊκὰ στρώματα μετατρέπονται σὲ καταναλωτὲς εἰδῶν καὶ ἰδεῶν πού ἄλλοι ὀρίζουν τὴν παραγωγή τους. Ἄλλοι ἐπίσης ὀρίζουν καὶ τὴν κατανάλωση διαμορφώνοντας, μὲ ὄλο καὶ πῖο τελειοποιημένα μέσα, τὶς λαϊκὲς ἀξίες καὶ τὸ λαϊκὸ γούστο.

Ἡ πρώτη προσπάθεια διάσωσης

Μπροστὰ στὴν καταστροφὴ αὐτὴ οἱ ἐκφραστὲς τῆς ἐπίσημης παιδείας ἔμειναν ἐντελῶς ἀδιάφοροι γιὰ ἕνα διάστημα μισοῦ περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Ὑστερα, καὶ συγκεκριμένα στὴ δεκαετία τοῦ 1880, ἀρχίζει ἡ πρώτη ἐκστρατεία «διάσωσης» τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ ὠφέλησε τὴν ἐπιστήμη, πλούτισε τὴ λόγια λογοτεχνία²⁴ καὶ εἰκαστικὴ ἔκφραση, ἀλλὰ δὲν «ἔσωσε» τὰ λαϊκὰ στρώματα ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἀδράνεια καὶ ἀποξένωση. «Οἱ περιφημὲς ρίζες ἀνακαλύπτονται πάντα ὅταν ἔχουν πιά ξεραθεῖ», ὅπως γράφει ὁ Ἀλέξης Πολίτης.²⁵ Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀποψη ἐπιστημονικῆς ἐγκυρότητας, τὸ ἔργο τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς πρώτους λαογράφους, ἐπειδὴ προσδιορίστηκε ἀπὸ ἐθνικὲς σκοπιμότητες καὶ αἰσθητικὰ κριτήρια, ἀντιμετωπίζεται σήμερα μὲ πολλὲς ἐπιφυλάξεις. «Ὁ ἑλληνικὸς προφορικὸς πολιτισμὸς δὲν μελετήθηκε, κορφολογήθηκε μονάχα, ἀρχειοθετήθηκε καὶ ἀναζητήθηκαν ἐκεῖνα τὰ σημεῖα του πού δὲν ὀδηγοῦσαν στὴν αὐτογνωσία, παρά στὸν αὐτοἔπαινο»²⁶.

23. Κατὰ τὸν Σπ. Ἀσδραχά («Λαϊκὸς πολιτισμὸς», περ. Ἀντί, τεῦχος 40, Μάρτης 1976) «λαϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς δύο πολιτισμῶν, ὅπως ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ γίνεταί μέσα στὰ πλαίσια τῶν κυριαρχούμενων κοινωνικῶν τάξεων. Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ ὀρίζεται ἀπὸ πολλαπλούς παράγοντες πού μποροῦν νὰ τὴν κλιμακώσουν ἀπὸ μιὰ διαδικασία βίαιων ἀποσυνθετικῶν διαδικασιῶν ὡς μιὰ διαδικασία ἀρμονικῶν προσμεϊξεῶν...».

24. Βλ. Mario Vitti, *Ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς ἠθογραφίας*, ἐκδ. Κείμενα 1974.

25. «Λαϊκὸς Πολιτισμὸς», περιοδ. Ἀντί, τεῦχος 43, Ἀπρίλης 1976.

26. Ἀλέξη Πολίτη, «Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση καὶ ὕστερα», περιοδ. Ἀντί, τεῦχος 41, 20 Μάρτη 1976.

Ἡ δεύτερη προσπάθεια διάσωσης

Ἡ δεύτερη ἐπιχείρηση διάσωσης σημειώθηκε στὴ δεκαετία τοῦ 1930 καὶ συμπίπτει μὲ τὴν ἀπογοήτευση τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς δὲν εἶναι μόνον λαογράφοι ἢ συλλέκτες, ἀλλὰ καὶ καλλιτέχνες πού ὑπηρετήσαν τὴν «ἑλληνικότητα», τὴν «ἐπιστροφή στὶς ρίζες» καὶ τὴν ἀποστρόφῃ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη.²⁷ Καὶ ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐπιχείρηση ἐνέπνευσε ἀξιόλογα ἔργα τῆς λόγιας λογοτεχνίας καὶ τέχνης, ἀλλὰ ἄφησε τὰ λαϊκὰ στρώματα ἐντυπωσιακὰ ἀδιάφορα.

Ἡ τρίτη καὶ τελευταία φάση

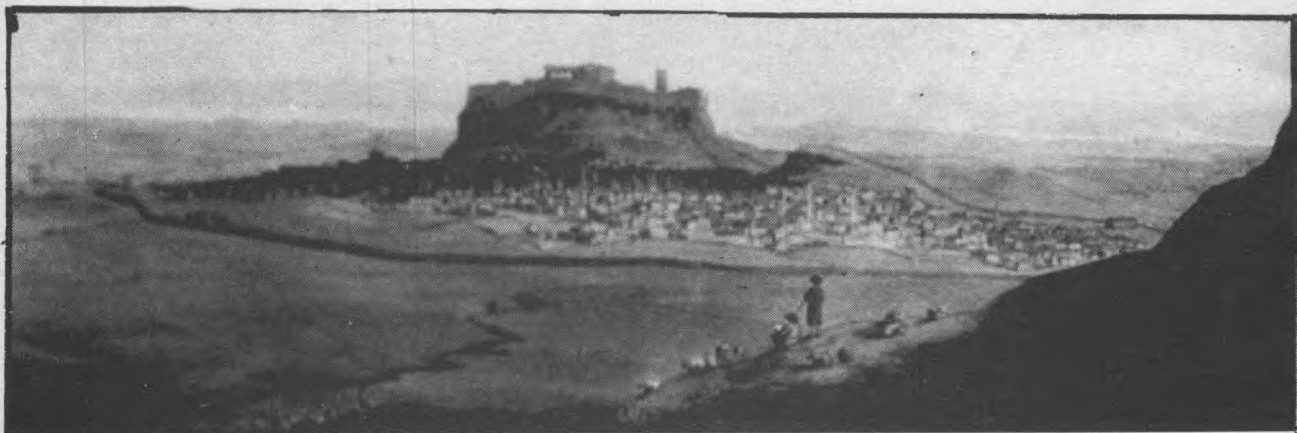
Ἡ τρίτη προσπάθεια, πού ἄρχισε στὴ δεκαετία τοῦ '60 καὶ σοβεῖ ὡς τὶς μέρες μας, δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἐπιχείρηση διάσωσης, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει πιά τίποτε νὰ διασωθεῖ. Πρόκειται ἄπλως γιὰ φολκλωριστικὴ ἀναπαράσταση τῆς παράδοσης μὲ σκοπὸ τὴν τουριστικὴ καὶ γενικότερα τὴν ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευση. Στὴ φάση αὐτὴ τὰ λαϊκὰ στρώματα χρησιμοποιοῦνται ὡς ἡθοποιοὶ καὶ θεατὲς στὶς «λαϊκὲς» γιορτὲς πού ὀργανώνει ὁ ΕΟΤ, οἱ δήμοι κτλ. ἢ φοιτοῦν σὲ ἐπαγγελματικὲς σχολές, ὅπου διδάσκονται παραδοσιακὴ ὑφαντικὴ, ξυλογλυπτικὴ καὶ κέντημα... Ὑπάρχουν βέβαια καὶ οἱ καλοπροαίρετοι διανοούμενοι ἢ ὀργανώσεις, πού ἐπιδιώκουν νὰ βγάλουν τὸ λαὸ ἀπὸ τὴν πολιτισμικὴ του στέρηση ὀργανώνοντας στ' ὄνομά του «πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις». Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ μὲ κανέναν τρόπο δὲν εἶναι «λαϊκὲς» ἐκδηλώσεις, ἀφοῦ δὲν προκύπτουν ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ ἀφύπνιση τῆς λαϊκῆς πρωτοβουλίας. Ἐχουν χαρακτῆρα λαϊκιστικὸ, ὅπως καθετὶ πού ἀναφέρεται στὸ λαὸ, ἀπευθύνεται στὸ λαὸ, ἀλλὰ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ λαὸ.²⁸ Στὴν ἱστορία τέλος τῶν τελευταίων δεκαετιῶν ἐγγράφεται καὶ ἡ πολιτικὴ ἐκμετάλλευση τῆς λαϊκῆς παράδοσης μὲ σκοπὸ τὸν ἐκμαυλισμὸ τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ ἀποκομίσουν οἱ ἐπιτήδειοι πολιτικὰ ὀφέλη, γιὰ νὰ συγκαλύπτονται οἱ κοινωνικὲς ἀνισότητες καὶ γιὰ νὰ ἀποσοβῶνται οἱ ταξικὲς ἀντιπαραθέσεις.

Καὶ λοιπὸν τί;

Ὅλα τὰ παραπάνω δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ διάπιστωση μιᾶς καταστροφῆς. Καὶ θὰ ἦταν ἄπλη μεμψιμοιρία νὰ καταγράφονται, ἂν ἡ ἀναγνώριση μιᾶς ἱστορικῆς καὶ ἐπομένως ἐξελιξιμῆς πραγματικότητας δὲν ἀποτελοῦσε τὴν ἀσφαλέστερη ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῶν λύσεων. Ὅσο εὐρύτερα διαδίδεται ἡ ἀντίληψη ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐπιστροφή στὸ παρελθόν, τόσο εὐκρινέστερα διαγράφεται τὸ ὄραμα ἐνός ἄλλου πολιτισμοῦ πού μποροῦμε νὰ τὸν δημιουργήσουμε μὲ τὰ μέσα πού διαθέτουμε σήμερα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν αἰσιοδοξία πού δίνει ἡ ἐπίγνωση ὅτι «ἕνας κόσμος ὅπου ὁ ἄνθρωπος θὰ νιώθει λιγότερο ξένος, εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη δυνατότητα».

27. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἀναλυτικότερα *Σύγχρονη τέχνη καὶ παράδοση*, Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου τοῦ Συνδέσμου σύγχρονης τέχνης, τυπογραφεῖο Π. Κουλουφάκου, 1981.

28. Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ λαϊκισμοῦ βλ. *Δελτίο τῆς ἐταιρείας σπουδῶν νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς παιδείας — Πολιτιστικὰ προβλήματα — Λαϊκὸς Πολιτισμὸς*, 6α, ἐκδ. Ἴδρυμα Σχολῆς Μωραΐτη, 1983.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ του ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1933 Μασσαλία – Ἀθήνα – Μασσαλία

Μεταξύ Μασσαλίας και Πειραιᾶ, πάνω στο πλοῖο «Πατρίς II», στην Ἀθήνα μέσα στο Πολυτεχνεῖο, και μετά πάλι μεταξύ Πειραιᾶ και Μασσαλίας, τό 4ο Διεθνές Συνέδριο Σύγχρονης Ἀρχιτεκτονικῆς (CIAM) ἐπεξεργάστηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1933 και γιά ἕνα σχεδόν μήνα τή ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ.

Ἀπό τότε, ἂν ἡ πόλη συνεχίζει νά θέτει προβλήματα, τά διάφορα συνέδρια πού ἀκολούθησαν φιλοδόξησαν πάντα νά δώσουν τήν τελειωτική λύση.

Ἀλλά ἡ πρωτοτυπία τοῦ 4ου CIAM παραμένει: Ἦταν τό πρῶτο πού συζήτησε τήν πόλη τόσο γιά θέμα-πρόβλημα, ὅσο και ὡς περιεχόμενο - λύση.

Πενήντα χρόνια μετά, πέρα ἀπό ἐφήμερους ἐπετειακούς ἑορτασμούς, ἴσως νά χρειάζεται μεγαλύτερη περισυλλογή μιά και τό βασικό πρόβλημα παραμένει. Ὁχι μόνο τό πρόβλημα τῆς πόλης ἀλλά και τῆς ὑποδοχῆς τῆς.

Και ὄχι μόνο τό πῶς ὑποδεχόμαστε ἕνα «μοντέλο» ὡς τέλειο (και τελειωμένο), ἀρα ὡς κλειστό σύστημα, ἀλλά και τό πῶς (και γιατί) «κάτι» ἐμφανίζεται ὡς σύστημα πρίν νά «εἶναι».

Ἡ σημερινή Ἀθήνα, πενήντα χρόνια μετά τό 4ο CIAM, ἡ αὐριανή Ἀθήνα, ἑκατόν πενήντα χρόνια μετά τήν ἀνακήρυξή τῆς ὡς πρωτεύουσας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἔστω και καπνισμένη, χαλασμένη, γερασμένη, κάποτε πρέπει νά ἐνηλικιωθεῖ. Και ἀπό τό δράμα τῆς ἰδεατῆς πόλης τῆς συζήτησης νά περάσει στήν πραγματική πόλη τῆς σκέψης.

Τά δύο ἄρθρα πού ἀκολουθοῦν, προσπαθοῦν νά καλύψουν δύο ζητήματα. Ὁ Δ. Παπαλεξόπουλος ἐξετάζει τό διπλό πρόβλημα «τῶν ὄρων μέ τούς ὁποίους γίνεται ἡ ὑποδοχή τῶν ἀρχῶν τῶν CIAM στήν Ἑλλάδα ἀλλά και τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο θεωροῦμε σήμερα αὐτή τήν ὑποδοχή».

Συμμετρικά, ἀπό τήν ὑποδοχή στήν παραγωγή, ὁ Γ. Τσιώμης ἐξετάζει μερικές ἀπό τίς καταβολές τῆς πόλης τοῦ Λέ Κορμπιζιέ. Φαίνεται ἔτσι ὅτι ἡ Ἱστορία, τό κοινωνικό σχέδιο - πρόγραμμα και ἡ ἔννοια τοῦ μοντέρνου εἶναι, ἦταν, τρεῖς ἀπαράβατες στιγμές σκέψης γιά τήν πόλη.

Στό τεύχος τους της 1ης Αυγούστου 1933, τὰ Τεχνικά Χρονικά παρουσιάζουν, με άφορμή τό «4ο Διεθνές Συνέδριον Νεωτέρας 'Αρχιτεκτονικής» πού φτάνει εκείνες τίσ μέρες στην 'Αθήνα, έργα καί άπόψεις 'Ελλήνων άρχιτεκτόνων, προσπαθώντας νά δώσουν «μίαν άμυδράν ιδέαν της επίδοσεως της νέας άρχιτεκτονικής εις τόν τόπον μας». Τό άρθρο του Δημήτρη Πικιώνη πού άναδημοσιεύουμε έδώ (χωρίς καμιά γλωσσική παρέμβαση) είναι τμήμα αυτής της παρουσίασης, πού άλλωστε έχει στόχο νά φτάσει στή διατύπωση μιάς κριτικής θέσης, όπως άναφέρεται στό ίδιο τό τεύχος των Τεχνικών Χρονικών.

ΓΥΡΩ

ΑΠΟ ΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Δ. ΠΙΚΙΩΝΗ, καθηγητού του Ε.Μ.Π.

Dans ce fauve terrain

la terre vainement éloquente

J. M. de Heredia

Είναι γνωστό ότι τό Διεθνές Συνέδριον τών πρωτοπόρων άρχιτεκτόνων, αυτού του έτους θά συνέλθη κατά τό διάστημα ενός ταξιδιού από τή Μασσαλία εις τήν Ελλάδα. Καί θά δώση δύο τρεις διαλέξεις εις τήν πόλη μας.

Θέμα του: «Η οργανική πόλις».

Φυσικό ήταν καί εις τό πεδίο τουτο ή νέα άρχιτεκτονική ν' αντιμετωπίση τά προβλήματα της πάνω στή βασική της άρχή: της οργανικότητας. Καί είναι τά προβλήματα τουτα τά πειό πολύπλοκα καί λεπτά στή θεωρία, τά πειό δυσεπίλυτα, έξ αυτών των προϋποθέσεων της πραγματώσεώς των, στην πράξη.

Τώρα, ποιά μοίρα θέλησε ώστε τό σπουδαίο τουτο θέμα νά συζητηθής στο τόπο μας από τους έπισημότερους σύγχρονους αρχιτέκτονες;

Είναι φανερό τί θέλω νά πώ. Δύσκολα μπορεί νά φαντασθής κανείς

σύγχρονη πόλη στον ξεπρωτό αυτό της 'Αθήνας. Σε κανένα ίσως άλλο πεδίο δε γίνεται πειό αισθητή ή έλλειψη μιάς δημιουργικότητας ικανής με γνώση, αίσθημα καί θέληση νά πολεμήση τίσ δυνάμεις του κακού.

Καί όσο καί νά είναι σωστό, ή επίγνωση μιάς τέτοιας καταστάσεως ν' αποτελή μίαν υπόθεση συνειδησεως καί ευθύνης άτομικής, είναι φυσικό καί ανθρώπινο - μάς είναι ίσως ακόμη άναγκαίο - νά αισθανθούμε, οί πειό αισθαντικοί τουλάχιστον από μάς, μιά μείωση καινούργια έμπρός σ' τήν άμψη σύγκριση της πόλης μας με τίσ ιδανικές λύσεις καί τίσ προσπάθειες της σύγχρονης πολεοδομίας.

Άλλ' άσφαλώς τουτο δέν είναι τό τραγικότερο. Τουτη ή γη με τό πνεύμα ζωντανό ακόμα - παρ' όλη τή φθορά της μορφής της - ακόμη με τό ύψηλό παράδειγμα της τε-

λειότερης culture πού άνθισε ποτέ, στάθηκε μάταια ευγλωττη για τους επιγόνους.

Αυτή ή σύγκρουση είναι ή πειό συντριπτική επάνω από κάθε άλλη. Γιατί πού άλλου μπορούσε νά είναι πειό οδυνηρή ή παραβίαση τών «αρχών», παρ' εις τόν τόπο πού τίσ εγέννησε; Τουτη ή γη άσφαλώς δέν είναι όποιαδήποτε. Η πνευματικότητά της είναι όσαν ό υπέρτατος γνώμων πού ζητεί επιτακτικά τήν πλήρωσή του, κυριαρχώντας όλες τίσ άλλες άπαιτήσεις της άρχιτεκτονικής καί πολεοδομικής οργανικότητας για νά τήν ολοκληρώση.

Φυσικά δε μιλω μόνον για έναν φυσικό τόπο. Μιλώ καί για τόν ψυχικό. Έτσι διττή άπ' αυτή τή μεριά βρίσκω τήν ενέργεια πού έχει νά κάνει κάθε καλλιτέχνης:

1. Ν' άναγάγη τό έργο του εις τήν ρυθμική του τοπείου.

2. Νά τό ύποτάξη εἰς τίς ἱερές ἀ-
παιτήσεις τῆς ζωῆς γύρω του.

Ἡ πρώτη ἐνέργεια προϋποθέτει
μιάν ἐναρμόνιση τῆς δυναμικότη-
τος τῶν χώρων, τῶν ὄγκων, τῶν
σημάτων, τῆς ματιέρας τοῦ ἔργου
πρός τή δυναμικότητα τοῦ φωτός,
τῆ ρυθμική τοῦ τοπίου, τήν κράση
τοῦ κλίματος. Εἶναι μιὰ ἐνέργεια ἀ-
νάλογη μ' ἐκεῖνη πού ἐπεχείρησε ὁ
Rodin στά τελευταῖα του ἔργα ζη-
τώντας νά τοποθετήσῃ τό γλυπτι-
κό ἔργο μέσα στό χώρο, ἐναρμονί-
ζοντας τόν τόνο τοῦ ἔργου του μέ
τόν τόνο τῆς ἀτμοσφαιράς.

Ἡ δεύτερη προϋποθέτει ὀξεῖα
ψυχολογική παρατήρηση, καρδιά
εὐαίσθητη πού νά μπορῇ νά κατα-
γράψῃ μέσα της, καί νά τοὺς δώσῃ
ὑστερα ἐκφραση, τίς μετέωρες νά
πούμε, ἀφανέστερες καί ἐξελίξιμες
δυνατότητες τῆς ζωῆς γύρω· μας.
Προϋποθέτει μιὰ στενή ἐπαφή καί
ἐπικοινωνία μέ τή ζωή καί τό λαό.

Ἡ διπλή τούτη ἐνέργεια δέν ἔχει
κανόνες. Εἶναι ὅπως λέγει ὁ Greco
γιά τή ζωγραφική: ἐνέργεια, ἔμ-

πνευση καθαρά προσωπική.

Ἄν κρίνω ἀπ' τή μορφή πού πέρ-
νει στό τόπο μας τό νέο κίνημα, ὀ-
φείλω νά πῶ πῶς εἶναι ἡ ἐνέργεια
τούτη πού ὅλοι μας ἔχουμε ἀνάγκη
νά κάνουμε παράλληλα μέ τίς ὀ-
ποιεσδήποτε ἄλλες, ἂν θέλουμε νά
εἶμαστε ἐργάτες culture καί ὄχι εἰσα-
γωγεῖς πολιτισμοῦ.

Εἶναι αὐτή πού θά μᾶς κάνῃ ἱκα-
νοὺς νά ἀρθοῦμε ἐπάνω ἀπ' τά πα-
ροδικά συνθήματα τέχνης πού γιά
λόγους πολεμικῆς καί ἀπό ἀνάγκη
νά «ὀρίσουν» ἓνα κίνημα τέχνης τό
περιορίζουν (ρασιοναλισμός) ἀφί-
νοντας ἔξω ἀπ' τόν κύκλο τῶν δυ-
νατοτήτων του πλῆθος ἀρετές, πε-
ριορίζοντας ἔτσι αὐτή τούτη τήν ἔν-
νοια τῆς Τέχνης.

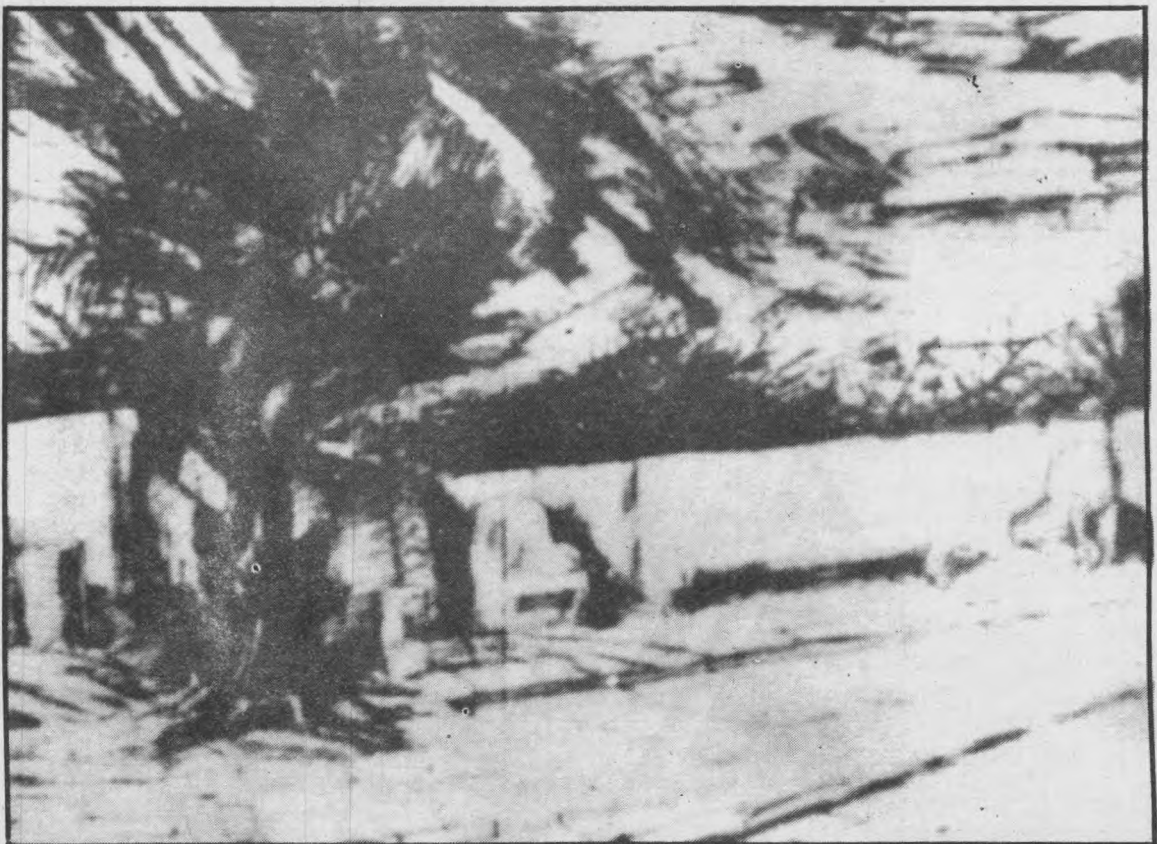
Αὐτή εἶναι ἐπίσης πού θά μᾶς ἐπι-
τρέψῃ νά μὴν ὑποταχθοῦμε παθητι-
κά εἰς δόγματα ὡσάν αὐτό τῶν
«συγχρόνων μηχανικῶν προϋποθέ-
σεων» πού τά θεωροῦμε ἀπόλυτα
μόνο καί μόνο γιά νά δικαιολογή-
σουμε τίς ψυχικές μας ἐλλείψεις,
χωρίς νά συλλογισθοῦμε ὅτι ἡ ἐκτι-
μῆσή των καί ὁ καθορισμός των

δέν εἶναι τόσο ἀπλός ὅσο φαντάζε-
ται κανεῖς, ἀφοῦ εἶναι τόσο ἐλαστι-
κά ὥστε νά παρουσιάζουν τήν δυ-
νατότητα τοῦ συναισθήματος ἐνός
Henri Rousseau στήν καρδιά τοῦ Πα-
ρισιοῦ.

Εἶναι ἀνάγκη ν' ἀντιμετωπίσουμε
στοχαστικώτερα τίς λύσεις πού
μᾶς προσφέρει ἡ Δύσις (!).

Τῆ δουλειά αὐτή πού δέν ἔχει κα-
νένα ἐπαγγελματικό ἐνδιαφέρον,
πού δέν ἀγαπᾷ τή δημοσιότητα, ἱ-
κανή εὐκολα νά κολακεύσῃ τήν ἐμ-
φυτη ματαιοδοξία τοῦ ἀνθρώπου μέ
τό αἶσθημα μιᾶς προέκτασης τοῦ ὑ-
ποκειμένου μας σ' ἓνα λίγο ἢ πολύ
κύκλο ὁμοϊδεατῶν, θά τήν κάνῃ ἡ
ἀνιδιοτελής νεότης πού θάχῃ τό
θάρρος τῆς αὐτοκριτικῆς καί πού ἡ
ἐπιδίωξη μιᾶς πραγματικῆς culture
θά εἶναι ὁ πῖο πολυτίμος ἀπό τοὺς
ἐνδόμυχους πόθους της.

(1) Bow-windows σέ κάθε σπῆτι σέ στε-
νό δρόμο, Beïon artificiel στήν κάθε πρό-
σοψη πού ὡς ματιέρα καί χροῖμα εἶναι
ἀσυμβίβαστα μέ τό φῶς τό Ἑλληνικό.

ΓΙΑ ΤΟ 4ο CIAM ΤΟΥ 1933

του Δημήτρη Παπαλεξόπουλου

Ἡ ἀρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου καὶ τῶν πρώτων μεταπολεμικῶν χρόνων ἀναδεικνύεται, τὰ τελευταῖα χρόνια, μέσα στὸ λόγο τῶν ἀρχιτεκτόνων, σὲ ἀντικείμενο μελέτης καὶ κυρίως σὲ ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ὀνομάζεται μοντέρνο κίνημα.

Ἡ θέση πού καταλαμβάνει στὴ διάρθρωση αὐτοῦ τοῦ λόγου εἶναι θέση κριτική μὲ τίς δύο ἔννοιες τοῦ ὄρου: Συνέχεια καὶ ἀπόσταση, διεκδίκηση τοῦ ἀντικειμένου τοῦ μοντέρνου κινήματος καὶ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου διαχείρισής του. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, τὰ Διεθνή Συνέδρια Σύγχρονης Ἀρχιτεκτονικῆς (CIAM), χώρος μορφοποίησης κοινῶν ἀρχῶν πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ πού θέλουν νὰ καλύψουν ἕνα διεθνές φάσμα περιπτώσεων γιὰ διάστημα 30 περίπου χρόνων (1928 – 1956), ἀποτελοῦν προνομιακὸ σημεῖο ἀναφορᾶς. Τὸ 4ο CIAM τοῦ 1933 – ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποτελεῖ τομὴ στὴν ἱστορία τῶν συνεδρίων, ἀφοῦ στὰ συμπεράσματά του βασίζεται ἡ διατύπωση τῆς Χάρτας τῶν Ἀθηνῶν (1942) – λόγω τῆς παρουσίας στίς ἐργασίες του, γιὰ πρώτη φορά, ἑλληνικῆς ομάδας, μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀφορμὴ γιὰ τὴ διατύπωση ἑνὸς διπλοῦ προβλήματος: Τῶν ὄρων μὲ τοὺς ὁποίους γίνεται ἡ ὑποδοχὴ τῶν ἀρχῶν τῶν CIAM στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζουμε σήμερα αὐτὴ τὴν ὑποδοχὴ.

Ἄν ἡ κριτικὴ ἀναφορὰ στὰ CIAM καὶ τὸ μοντέρνο κίνημα εἶναι βασικὸ στοιχεῖο τῆς συζήτησης πού διεξάγεται σήμερα καὶ πού ἔχει ἀντικείμενο τὸν ἐπανακαθορισμὸ τοῦ ρόλου τοῦ ἀρχιτέκτονα στὸ σχεδιασμὸ τῆς πόλης, οἱ τρόποι πού γίνονται αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ διαφέρουν. Ὅχι μόνο γιατί διαφορετικὲς προβληματικὲς ἱστορικῆς ἀνάλυσης τροφοδοτοῦν διαφορετικὲς προτάσεις ἀρχιτεκτονικῶν πρακτικῶν, ἀλλὰ κυρίως γιατί οἱ προτάσεις αὐτές ἔχουν στόχο νὰ διαχειριστοῦν τοπικά «προβλήματα» σχεδιασμοῦ. Ὅ-

μοφωνία γιὰ τὸν ρόλο τῶν CIAM στὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου δὲν ὑπάρχει καὶ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνοιχτῆς διαμάχης γιὰ τὸν ρόλο, τὴ μέθοδο καὶ τὰ ἐργαλεῖα σχεδιασμοῦ τοῦ χώρου, σὲ τελευταία ἀνάλυση γιὰ τὴ σχέση τοῦ κράτους μὲ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ χώρου, γιὰ τὸν τρόπο ὀργάνωσης, ἀπὸ τὸ κράτος, τῆς συλλογικῆς κατανάλωσης.

Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι 50 χρόνια μετὰ, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Μεσοπολέμου στὴν Ἑλλάδα ἀρχίζει νὰ χρησιμεύει σὰν παράδειγμα, νὰ ὀνομάζεται ἑλληνικὴ ἀρ-

χιτεκτονικὴ τοῦ Μεσοπολέμου καὶ οἱ ἀντιφάσεις πού τὴ διαπερνοῦν νὰ ἀμβλύνονται.

Ἀπέναντι σὲ μιά τάση συσσώρευσης κάτω ἀπὸ ἕνα γενικὸ τίτλο ὀνομάτων, θεωριῶν, σχεδίων καὶ κτιρίων, θὰ προτείνουμε τὴν προσπάθεια νὰ διακριθοῦν τάσεις πού διαχειρίζονται διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ κοινωνικὸ γίγνεσθαι καὶ διαφορετικὸς τρόπος συμμετοχῆς τοῦ ἀρχιτέκτονα σ' αὐτό. Κι αὐτὸ σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἀπέναντι στὴ θεώρηση ὁμοιοτήτων μὲ κινήματα ἄλλων χωρῶν, θὰ πρέπει νὰ θέσουμε τὰ ἐρωτήματα πού ἀφοροῦν ὑποδοχὴ μοντέλων τὰ ὁποῖα θεωροῦνται χρήσιμα ἀπὸ ὄσους τὰ προωθοῦν καὶ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴ συζήτηση/διαμάχη πού ὀργανώνεται γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑποδοχὴ.

Πρόταση, ἐν ὀλίγοις, γιὰ ἀναφορὰ στὸ λόγο τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ ὄχι στὰ ἔργα τους καὶ πού ἔχει σημασία νὰ ἀναλυθεῖ ὄχι γιὰ νὰ καταλάβουμε τὸ πὼς σχεδιάζουν – θὰ εἴμαστε τότε σὲ μιά ἀντίληψη μέσου (λόγος)/σκοποῦ (σχεδιασμὸς) – ἀλλὰ γιατί ἡ διαμάχη ἀπόψεων γιὰ τίς ἀρχές σχεδιασμοῦ περιέχει τὰ στίγματα γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς στὴν ἰδεολογικὴ πάλη – ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς. Ἐχει σημασία τότε νὰ ἐντοπιστοῦν διαφορὲς σὲ σχέση μὲ τὸ κοινὸ ἀντικείμενο συζήτησης καὶ νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ θεσμὸ πού στεγάζει τὴ συζήτηση, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου οἱ ἀντιφάσεις κατανοοῦνται σὰν διαφορὲς.

Τὰ CIAM εἶχαν ἀναλάβει ὡς στόχο τους τὴ μορφοποίησή τοῦ δόγματος τοῦ μοντέρνου κινήματος. Θεσμὸς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου γίνεται ἡ ἐπεξεργασία κοινῶν ἀρχῶν σχεδιασμοῦ, παράγεται ἕνας λόγος μὲ ὑψηλὸ βαθμὸ συνοχῆς, χωρὶς ἀντιφάσεις καὶ μὲ τριπλὴ λειτουργία. Ἐφοδιασμὸς τοῦ ἀρχιτέκτονα μὲ τὰ μέσα διαχείρισης τῆς πρακτικῆς του, κοινωνικὴ νομιμο-

ποίηση της χρήσης των μέσων αυτών, περιγραφή των ορίων του χώρου στο έσωτερικό του οποίου οι αρχιτέκτονες αναγνωρίζονται μεταξύ τους ως επαγγελματίες.

Τά συνέδρια, αρχίζοντας τη δράση τους από το 1928 (ιδρυτική διακήρυξη στη La Sargaz, Έλβετία) και περνώντας διαδοχικά από τά συνέδρια του 1929 (Φραγκφούρτη, με θέμα την «Κατοικία ελαχίστων απαιτήσεων») και του 1930 (Βρυξέλλες, με θέμα «Όρθολογικές μέθοδοι για την κατασκευή συνόλου κατοικιών»), φτάνουν το 1933 να έχουν βάλει στόχο τους την ανάλυση της «Λειτουργικής πόλης».¹ Πορεία που μπορεί να χαρακτηριστεί ως προοδευτική μορφοποίηση των αρχών και που καταλήγει με τό 4ο

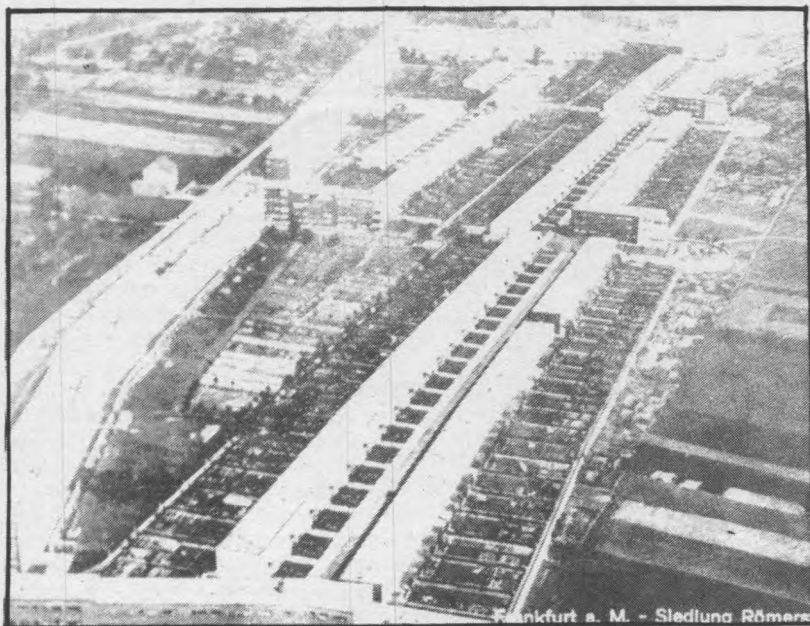
γιατί όροθετεί μία πρώτη περίοδο στην ιστορία των συνεδρίων.³ Βάζει στόχο του τη συγκριτική ανάλυση των σχεδίων 33 πόλεων (μεταξύ των οποίων και η Αθήνα)⁴ και αποφαίνεται στα συμπεράσματά του για την ανάγκη παρέμβασης της αρχιτεκτονικής στην οργάνωση των λειτουργιών της πόλης.⁵ Ο αρχιτέκτονας εφοδιάζεται έτσι με ένα εργαλείο καθολικού σχεδιασμού της πόλης και καλείται να τη συλλάβει ως οικονομική μονάδα ενταγμένη στο σχέδιο χώρας, *ένοτητα* οργανωμένη γύρω από τη διαπλοκή των βασικών λειτουργιών της: Κατοικία, άναυχη, εργασία και κυκλοφορία.

Η αναγκαιότητα εφαρμογής του σχεδιασμού τεκμηριώνεται από την

πως προκύπτει από την αναπόφευκτη εφαρμογή των τεχνολογικών εξελίξεων («είσαγωγή της μηχανής εις πάσαν παραγωγικήν του ανθρώπου δράσιν»⁶) και της ίδιας της φύσης του ανθρώπου («Η κατάσταση του πλείστου των ξετασθεισών πόλεων παρέχει εικόνα χαώδη και δέν ανταποκρίνεται προς τάς θεμελιώδεις βιολογικές και ψυχολογικές ανάγκες του πληθυσμού»⁷). Ο όρθολογικός σχεδιασμός της πόλης έχει στόχο του να άρει αυτή την αναντιστοιχία. Η πολιτική φιλοσοφία που τον στηρίζει αντιμετωπίζει τό πρόβλημα της συμφιλίωσης των άτομικών συμφερόντων με την άρμονία του κοινωνικού συνόλου. Από αυτή την άποψη ο ρόλος του αρχιτέκτονα-κατόχου του εργαλείου καθολικού σχεδιασμού τοποθετείται στα πλαίσια του κρατικού σχεδιασμού.

Η μονιμότητα της σχέσης αρχιτέκτονα-κράτους εξασφαλίζεται από την ύποστήριξη της μονιμότητας αυτής της αναντιστοιχίας: Η πρόοδος είναι αναπόφευκτη, ο κίνδυνος οι τεχνολογικές εξελίξεις να ανατρέπουν την κοινωνική άρμονία είναι σταθερός, κατά συνέπεια ή άναγκαιότητα του καθολικού σχεδιασμού του χώρου, ως μόνιμης βαθμίδας της κρατικής οργάνωσης, προβάλλεται ως προφανής. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής, τά μέσα σχεδιασμού όφειλουν να αλλάζουν όταν μεταβάλλεται τό πρόβλημα που μία κοινωνία θέτει στον έαυτό της. «Η όταν διαπιστώνεται ή άποτυχία τους να λύσουν ένα συγκεκριμένο πρόβλημα.

Στό πλαίσιο της ίδιας λογικής τά CIAM θά γίνουν σήμερα αντικείμενο ιστορικής έρευνας μέσα από διαπιστώσεις του τύπου «ή εφαρμογή, στον σχεδιασμό, των αρχών του 4ου CIAM όδήγησε τίς σημερινές πόλεις στην προβληματική κατάσταση που βρίσκονται» ή «οι άρχές του μοντέρνου κινήματος δέν εφαρμοστήκαν σωστά, έχουν άκόμη πράγματα να προσφέρουν». Φαινομενικά

νέδριο στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων για τη διατύπωση της περιόχης «Χάρτας των Αθηνών».²

Τό 4ο CIAM θεωρείται από τη σύγχρονη ιστοριογραφία ως τομή

ανάλυση της ύπάρχουσας κατάστασης. Ανάλυση που συλλαμβάνει την πόλη ως *ιστορικό φαινόμενο* και διαπιστώνει την *αναντιστοιχία* μεταξύ της ύπάρχουσας πόλης, ό-

1. Για ένα χρονολογικό πίνακα που σχετίζεται με τά CIAM βλ. και Γ. Άναγνωστόπουλος, Σ. Τσιλένης, «Η γέννηση της μοντέρνας πολυοδομίας», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, Μάρτης - Άπρίλης 1983, σ. 57-60.

2. Η έκδοση της *Χάρτας των Αθηνών* γίνεται τό 1942. Συντάσσεται από τον Λέ Κορμπιζιέ, και βασίζεται στα συμπέρασματά του 4ου CIAM (*Τεχνικά Χρονικά*, 15 Όκτ. - 15 Νοβμ. 1933, σ. 1083-1088 και έλληνική μετάφραση σ. 1081-1086).

3. Θα μπορούσαμε ένδεικτικά να αναφερθούμε στην περιοδολόγηση που διακρίνει ό Κ. Frampton όριοθετώντας τρεις περιόδους στην ιστορία των CIAM:

1928-1933, περίοδος διαμόρφωσης του δόγματός και στην όποία κυριαρχούν οι γερμανόφωνοι αρχιτέκτονες της «Νέας Άντικειμενικότητας», 1933-1947, που κυριαρχείται από την προσωπικότητα του Λέ Κορμπιζιέ και δίνεται έμφαση στον πολυοδομικό σχεδιασμό και τέλος ή περίοδος 1947-1959, όπου «ό φιλελεύθερος ιδεαλισμός θριαμβεύει

άπέναντι στον ύλισμό της πρώτης περιόδου». (Κ. Frampton, *Modern architecture: a critical history*. Thames and Hudson. London 1980. σ. 270-71).

4. Η παρουσίαση της ανάλυσης του σχεδίου της Αθήνας έγινε από τον Σ. Παπαδάκη στη συνεδρίαση της 30 Ιουλίου 1933, βλ. *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 1063-1064, 1068.

5. *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 1081-1088.

6. *Ό.π.*, σ. 1083.

7. *Ό.π.*, σ. 1085.

αντίθετες οι δύο αυτές απόψεις κινούνται στο πλαίσιο της ίδιας προβληματικής, ή οποια αφήνει έξω από το πεδίο των ερωτήσεων που θέτει την ιστορικότητα της σχέσης αρχιτέκτονα-κράτους για να αναφέρεται μόνο στην εξέλιξη των μέσων σχεδιασμού. Η σχέση αυτή δεν αρχίζει στο πρώτο τρίτο του 20ού αιώνα και η ιστορία της έχει να κάνει περισσότερο με την ιστορία του τρόπου κρατικής επέμβασης στην οργάνωση του χώρου και τη διαμόρφωση μηχανισμών και στελεχών που οφείλουν να συλλαμβάνουν ως τεχνικό πρόβλημα τις αντιφάσεις που τη διαπερνούν.

Η πρόταση για την εφαρμογή ενός ορισμένου τρόπου σχεδιασμού του χώρου δεν μπορεί να κρίνεται μόνο σύμφωνα με την πιθανή αποτελεσματικότητά της, αλλά σύμφωνα με τον τρόπο που συμμετέχει στη διαμόρφωση ή αναπαραγωγή θεσμών, που έχουν αντικείμενους τους τον σχεδιασμό του χώρου. Τα ερωτήματα που θά θέταμε στα CIAM, σύμφωνα με αυτή την οπτική, έχουν να κάνουν με τις διαδικασίες που βάζουν σε εφαρμογή για να μορφοποιήσουν τις αρχές σχεδιασμού που προτείνουν, με τις αντιθέσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό των CIAM και που οι διαδικασίες αυτές αμβλύνουν για να γίνει δυνατή ή τελική διατύπωση συμπερασμάτων με τη μορφή «αρχών» και, τέλος, με τις αντιφάσεις στη διαχείριση της παραγωγής και κατανάλωσης του χώρου στις οποίες τα CIAM παρεμβαίνουν διατυπώνοντας ως τεχνικό πρόβλημα προς λύση.

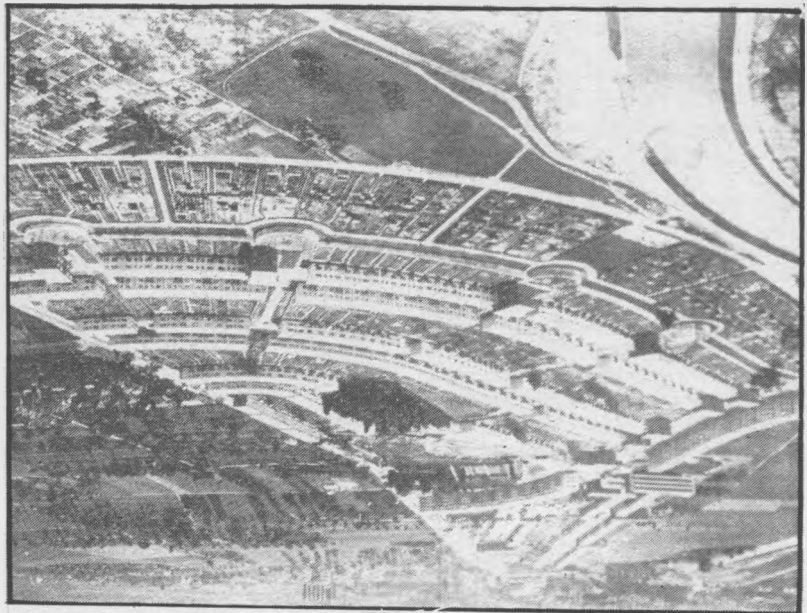
Οι διαδικασίες που βάζουν σε εφαρμογή τα CIAM έχουν πρότυπο την οργάνωση προς επίτευξη ενός σκοπού. Οι στόχοι τους, καθορισμένοι ήδη από το 1ο CIAM,⁸ ελέγχουν και αξιολογούν τις εργασίες των συνεδρίων, προτείνουν ένα οργανωτικό σχήμα μετάβασης από τό

ένα συνέδριο στο άλλο. Οι CIRPAC⁹ ελέγχουν το διάστημα μεταξύ δύο συνεδρίων και αποτελούν τον συνδεδεικό κρίκο μεταξύ των μελών.

Ορίζονται επιτροπές που αναλαμβάνουν την υποστήριξη και τη διάδοση των συμπερασμάτων των συνεδρίων.¹⁰ Οι εργασίες των εθνικών ομάδων αξιολογούνται στα συνέδρια, που αποφασίζουν για την ένταξη νέων ομάδων-μελών ή για τη διαγραφή παλαιών που δεν ανταποκρίνονται στους στόχους και τις εργασίες που έχουν τεθεί.¹¹ Πρέπει να σημειωθεί ότι το οργανωτικό αυτό σχήμα δεν είναι δυνατό να εννοηθεί ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη αντίληψη για «έπιστημονική γνώση» που βάζει σε εφαρμογή. Η αποτελεσματικότητα των εργα-

διατυπωμένων σχεδιαστικά με βάση έναιαίο συμβολισμό. Η δυνατότητα διεξαγωγής μιας τέτοιας ανάλυσης υποστηρίζεται μέσα από τη θεωρητική τεκμηρίωση της «βιενναίας μεθόδου συμβολισμού εις την πολεοδομικήν και την κατανομήν γηπέδων».¹² Πρόκειται για τη θεωρία της οργάνωσης της πληροφορίας που πρέπει να παρέχει ένα σχέδιο, σύμφωνα με τους στόχους που βάζει ο συντάκτης του και τους νόμους που διέπουν τις αντιληπτικές δυνατότητες του παρατηρητή.

Οι αντιθέσεις που παρατηρούνται στο εσωτερικό των CIAM, και τις οποίες τά οργανωτικά σχήματα που προτείνονται έχουν σκοπό να αποσβέσουν προβάλλοντας την αναγκαιότητα επέμβασης για τη σωτη-

σιών του 4ου CIAM στηρίζεται στην ανάλυση των σχεδίων 33 πόλεων,

9. C.I.R.P.A.C.: Comité International pour la Résolution des Problèmes d'Architecture Contemporaine. Συνεδριάζουν στο ενδιαίμεσο των συνεδρίων με αρχικό στόχο τη διοικητική διεύθυνση των εργασιών.

10. Στην τελευταία συνεδρίαση του 4ου CIAM (13 Αυγούστου 1933) εξετάζεται η δραστηριότητα των επιτροπών «επί των Έκδόσεων» και «επί της οργάνωσης του κύκλου φίλων Νέας Αρχιτεκτονικής». Βλ. *Τεχνικά Χρονικά*, δ.π., σ. 1079.

11. Στο 4ο CIAM αποφασίζεται να γίνουν δεκτές οι ομάδες Αλγερίας, Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας και να διαγραφεί η δανική ομάδα (συνεδρίαση της 13 Αυγούστου 1933). Βλ. *Τεχνικά Χρονικά*, δ.π., σ. 1078.

ρία της πόλης, αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης.¹³ Πρόκειται στην ουσία για διαφωνίες θεωρητικών συλλήψεων ατόμων ή πρόκειται για διαφορετικές μορφοποιήσεις αρχών σχεδιασμού, που αναφέρονται

12. Η αναγκαιότητα εφαρμογής της μεθόδου διατυπώνεται από τον Van Eesteren («Ο σκοπός των συνεδρίων», δ.π.). Αναλυτική της παρουσίαση γίνεται από τον J. Neurath, «Μία πρόταση περί εφαρμογής της Βιενναίας μεθόδου συμβολισμού εις την πολεοδομικήν και την κατανομήν γηπέδων», *Τεχνικά Χρονικά*, δ.π., σ. 1036-1040.

13. Το θέμα εντοπίζεται συνοπτικά και στο Α. Οικονόμου, «Τά CIAM και τό μωντέρνο κίνημα: μερικές σκέψεις», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, δ.π., σ. 61-62.

8. Ο Van Eesteren (πρόεδρος του 4ου συνεδρίου) αναφέρει τα σημεία που συνοψίζουν τον σκοπό των συνεδρίων:

α) Διατύπωση του προβλήματος της συγχρόνου αρχιτεκτονικής.

β) Αποτύπωση της νεωτέρας αρχιτεκτονικής ιδέας.

γ) Διεξοδυσίς της ιδέας ταύτης εντός των τεχνικών, οικονομικών και κοινωνικών κύκλων.

δ) Αγρυπνος παρακολούθησις προς πραγμάτωσιν αυτής. (Van Eesteren, «Ο σκοπός των Συνεδρίων», *Τεχνικά Χρονικά*, δ.π., σ. 1005).

σε διαφορετικούς τρόπους τοποθέτησης του προβλήματος της σχέσης της παραγωγής του χώρου και του ρόλου του κράτους; Και πού έχουν να κάνουν με τους διαφορετικούς ρόλους/θέση του αρχιτέκτονα στους κοινωνικούς σχηματισμούς απ' όπου προέρχονται τα μέλη των CIAM. Χωρίς να είναι δυνατόν να απαντηθεί εδώ αυτό το ερώτημα, θα αναφερθούν δύο παραδείγματα-υποθέσεις.

Η φυσιογνωμία του μοντέρνου κινήματος στη Γερμανία διαμορφώνεται και μέσα από τη συζήτηση για την τεχνική εκπαίδευση, που οδηγεί σύντομα στη διαμάχη για τη σχέση βιομηχανίας, βιοτεχνίας, τέχνης και αρχιτεκτονικής. Η αναζήτηση καθορισμού των χαρακτηριστικών της θέσης και του ρόλου του αρχιτέκτονα ως στελέχους που συμμετέχει στον βιομηχανικό σχεδιασμό, μπορεί να θεωρηθεί κομβικό στοιχείο για την ανάπτυξη των Werkbund-Bauhaus και του ρόλου που παίζουν ως θεσμοί. "Όσοι συμμετέχουν σ' αυτή την υπόθεση, εργάζονται στο πλαίσιο των CIAM και δίπλα στον Λέ Κορμπιζιέ, για τη μορφοποίηση του δόγματος του μοντέρνου κινήματος. Η εικόνα του μελλοντικού αρχιτέκτονα που προωθεί ο τελευταίος θα μπορούσε να θεωρηθεί διαφορετική. Ο Ρ. Φίσιμαν αναφέρεται στη φράση του Λέ Κορμπιζιέ «για χρόνια με καταδίωκε το φάντασμα του Κολμπέρ», δείχνοντας στη συνέχεια πως μέσα από τη σύλληψη ενός καθολικού σχεδιασμού, διαμορφώνει ταυτόχρονα και την εικόνα της αρχής που πρέπει να τον *επιβάλλει*.¹⁴ Ο Γκ. Άρκαν γράφει για τον Λέ Κορμπιζιέ και τον Γκρόπιους: «Μάχονται και οι δύο για μία αναθεώρηση προς την κατεύθυνση του ορθολογισμού και οι προτάσεις τους έχουν πολλές κοινές θέσεις. Πρόκειται όμως για δύο «ορθολογισμούς» αντίθετης σημασίας, που οδηγούν σε αντίθετες λύσεις του ίδιου προβλήματος. Ο Λέ Κορμπιζιέ θεωρεί τον ορθολογισμό σύστημα και χαράζει μεγάλα σχέδια που θα έπρεπε να εξαφανίσουν κάθε πρόβλημα. Για τον Γκρόπιους, ο ορθολογισμός είναι μία μέθοδος που επιτρέπει τον

έντοπισμό και τη λύση των προβλημάτων που ή ύπαρξη βάσει καθημερινά».¹⁵

Διαφορετικές τάσεις στο εσωτερικό των CIAM: το ερώτημα είναι πως μπορούν και συγκροτούνται ως θεσμός, πως εθνικά προβλήματα αναζητούν, μέσα από τη δημιουργία μιας διεθνούς οργάνωσης, να μορφοποιηθούν κοινά μέσα διαχείρισής τους. Τελικά, ποιων *αντιφάσεων* ή ύπαρξη επιτρέπει την παρουσία των CIAM.

«Αί συγκεντρώσεις μας αποβλέπουν εις την επίτευξιν της απαραίτητου και επιτακτικής αρμονικής συνυπάρξεως των στοιχείων του παρόντος, διά της επαναφοράς της αρχιτεκτονικής εις το πραγματικόν της επίπεδον, δηλαδή τό οικονομικόν και τό κοινωνικόν» ή αρχιτεκτονική πρέπει να *απαλλαγεί* από τον στείρον κλοιόν του συντηρητικού ακαδημαϊσμού των συνταγών του παρελθόντος», αναφέρει ο Βάν Έεστερεν¹⁶ παρουσιάζοντας τη διακήρυξη της La Sarraz. Τα CIAM θεωρούν, λοιπόν, ότι οι αρχές σχεδιασμού που προτείνουν πρέπει να συνιστούν *τομή* σε σχέση με αυτές που υπάρχουν. Το ίδιο και για τους τομείς στους οποίους ο λόγος τους αναφέρεται: Γενική οικονομία, σχεδίαση πόλης και χώρας, αρχιτεκτονική και κοινή γνώμη, σχέση αρχιτεκτονικής και κράτους.

Για να απαντηθεί το ερώτημα της τομής, στην οποία δουλεύουν τα CIAM, θα πρέπει να τεθούν ερωτήματα που έχουν να κάνουν με «... την ανάπτυξη, σε μία κλίμακα τελείως νέα, κρατικών πολιτικών, θεσμών και κοινωνικών σχέσεων, που παράγουν διαφορετικά μία διαφορετική κατοικία, κατανέμουν εισοδήματα και υπηρεσίες με άλλους τρόπους από τό μισθό και την αγορά και θεσμοθετούν μία αναδιάρθρωση των σχέσεων εργοδότη και εργαζόμενων».¹⁷ Οι παρατηρήσεις αυτές του Τοπάλοφ τον οδηγούν στο να προτείνει ως πεδίο ανάπτυξης τις κρατικές πολιτικές οργάνωσης της συλλογικής κατανάλω-

σης σε σχέση με τα εργατικά κινήματα και τις αλλαγές της οργάνωσης της εργασίας στο εργοστάσιο. Διατυπώνει επίσης την υπόθεση της δημιουργίας μιας «ύψηλης τεχνοκρατικής διοίκησης» στο πλαίσιο της προσπάθειας αναδιοργάνωσης των κρατικών μηχανισμών.¹⁸ Ακόμα, της σύγκλισης αυτών των αλλαγών με την εμφάνιση νέων επαγγελματικών πρακτικών των αρχιτεκτόνων και πολεοδομών.¹⁹ Αυτές εγγράφονται με τη σειρά τους στην πολυπλοκότητα των τοπικών διαδικασιών, που τείνουν να αποκρυσταλλώσουν αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και στον έλεγχο του τρόπου κατανάλωσης των εργαζομένων.

Η υποδοχή ενός μοντέλου μορφοποιημένου ως μέσου διαχείρισης του σχεδιασμού είναι η ευθεία γραμμή που συνδέει τον χώρο παραγωγής του με τον αντιπρόσωπό του στην Ελλάδα ή τα «αποτελέσματά» του με τη μορφή πραγματοποιημένων πολεοδομικών σχεδίων και κτιρίων; Αντί γι' αυτά, προτείνουμε να δούμε τη συζήτηση που ανοίγεται με άφορμή τον έρχομό του 4ου συνεδρίου στην Αθήνα, συζήτηση για το μοντέρνο κίνημα, που διεξάγεται με ελληνικούς όρους, δηλαδή άφορα τον ρόλο και τη θέση του αρχιτέκτονα στην παραγωγή του χώρου στην Ελλάδα.

Τα μέλη του 4ου CIAM έδωσαν στην Αθήνα μία σειρά διαλέξεων. Στόχος τους ήταν ο προταγανδισμός των απόψεών τους σ' ένα ευρύτερο κοινό τεχνικών. Σ' αυτή τη βάση τα όσα λέγονται από τους Γκλεντιόν, Βάν Έεστερεν, Λέ Κορμπιζιέ, Σίρκους, Νόιρατ, εξηγούν τους σκοπούς και περιγράφουν τις εργασίες των συνεδρίων από την ίδρυσή τους μέχρι τό 1933.²⁰

18. Ch. Topalov, *ο.π.*, σ. 156. Αναφέρεται στη Γαλλία αφήνοντας ανοικτή την υπόθεση για τό διθνηισμό της τομής.

19. «Τό 4ο συνέδριον είναι συνέδριον τεχνικών, εάν μεταξύ των συνέδρων υπάρχουν και ποιητάι άκόμη καλύτερον, αλλά αυτό άς μείνει ιδιωτική των υπόθεση». Η παρατήρηση είναι του Λέ Κορμπιζιέ στην εναρκτήρια συνεδρίαση του 4ου CIAM. *Τεχνικά Χρονικά*, *ο.π.*, σ. 1060.

20. Van Eestern, *ο.π.*, σ. 1005-1008.

— S. Giediou, «Η σημερινή θέση της συγχρόνου αρχιτεκτονικής», *Τεχνικά Χρονικά*, *ο.π.*, σ. 1009-1012.

— Le Corbusier, «Άηρ - Ήχος - Φώς», *Τεχνικά Χρονικά*, *ο.π.*, σ. 1012-1014.

— S. Syrkus, «Τό εσωτερικόν περιβλήμα του κτιρίου», *Τεχνικά Χρονικά*, *ο.π.*, σ. 1018-1027.

— J. Neurath, *ο.π.*

14. R. Fishman, *L' utopie urbaine au XXe siècle*, ed Martaga, Bruxelles, 1979. Τό απόσπασμα του Λέ Κορμπιζιέ είναι από τό *Precisions veur un état présent de l' architecture et de l' urbanisme*, Paris 1930, σ. 187.

15. G.C. Argan, *Gropius et le Bauhaus*, ed Denoel/Giouthier, Paris 1979, σ. 12-13 (1-ταλ. έκδοση Einaudi, Torino 1951).

16. Van Eesteren, *ο.π.*, σ. 1006.

17. Ch. Topalov, «La politique de l' habitat dans les politiques sociales. Introduction a une discussion», *Textes preparatoires du colloque Architecture et politiques sociales 1900/1940*, Institut francais d' Architecture, Οκτ. 1981, σ. 150.

“Αν αυτή ή σειρά διαλέξεων μπορεί να θεωρηθεί σαν ένας πρώτος κύκλος-πυρήνας γύρω από τον οποίο δημιουργείται ή συζήτηση για τό μοντέρνο κίνημα, ο δεύτερος κύκλος οριοθετείται από τις ομιλίες και τά άρθρα των μελών της ελληνικής ομάδας των CIAM, για νά φτάσουμε τελικά στον τρίτο κύκλο απόψεων, πού διατυπώνονται από έξωτερικούς πρὸς τό συνέδριο αρχιτέκτονες (θά γίνει αναφορά κυρίως στά άρθρα των Δ. Πικιώνη, Κυπρ. Μπίρη και Β. Κασσάνδρα).

Σ’ αυτό τό σχήμα και στους δύο πόλους πού οριοθετούν τή συζήτηση βρίσκονται οι απόψεις των Παπαδάκη και Σαπόρτα από τή μία (μέλη της ελληνικής ομάδας των CIAM) και του Πικιώνη από τήν άλλη. Στο έσωτερικό του λόγου πού προφέρουν σχηματίζονται διαφορετικά προφίλ αρχιτέκτονα. Διαφορετικές αντιλήψεις για τόν ρόλο και τή θέση πού πρέπει νά κατέχει, τόν πραγματικό ή ιδεατό εργοδότη του, τό αντικείμενο επέμβασής του, τά νοητικά εργαλεία πού θέτει σέ ενέργεια για νά επεξεργαστεί τό αντικείμενό του, τους τρόπους χρησιμοποίησής τους. Έν ολίγοις, διαφορετικές εικόνες επαγγελματία.

Γιά τους Παπαδάκη και Σαπόρτα ο σχεδιασμός δέν μπορεί παρά νά είναι καθολικός. Τό αντικείμενό του εκτείνεται από τό σχεδιασμό κτιρίου μέχρι τό «σχεδιασμό χώρας» και ή λογική πού τόν διαπερνά στοχεύει, σύμφωνα μέ τις αρχές των CIAM, στην «επαναφορά της αρχιτεκτονικής στό πραγματικό της επίπεδο, δηλαδή τό οικονομικό και κοινωνικό», όπως σημειώνει ο Παπαδάκης στην παρουσίαση του ιστορικού των συνεδρίων της νέας αρχιτεκτονικής.²¹ Η διαπίστωση πού κάνει ο ίδιος, ότι «ή αρχιτεκτονική έχει μείνει ο τελευταίος κλάδος της παραγωγής, ο οποίος ύφισταται μίαν βραδυτάτην μετατόπισιν από των βιομηχανικών μεθόδων πρὸς τās δυνατότητας της μεγάλης βιομηχανίας» και ή αναφορά του: «ή μεγάλη βιομηχανία κατακτά τήν οικοδομήν, εύρισκόμεθα εις τήν άπαρχήν μιās βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, ή οποία θά αναπτύσσεται συμφώνως πρὸς καθολικούς οικονομικούς νόμους»,²² δίνει τό στίγμα της προβληματικής του «νέου αρχιτέκτονα».

Νέος αρχιτέκτονας, και φυσικά «νέος άνθρωπος», πού «διατελεί εις περίοδον γενέσεως» όπως υπογραμμίζει ο Σαπόρτας²³ και σχεδιάζει μέσα από μία συγκεκριμένη αν-

τίληψη για τήν τέχνη: «Τέχνη είναι ή έκφρασις μιās περιόδου πολιτισμοῦ, γεννᾶται από τό έκάστοτε πνεύμα της εποχής ή από τόν άγώνα άντιμαχομένων πνευματικών ρευμάτων».²⁴ «Η τέχνη δέν είναι ποτέ ρυθμός καθοριζόμενος εκ των προτέρων. Τό στυλ μιās εποχής είναι κάτι πού παρουσιάζεται άσυνειδήτως και άφ’ έαυτου εϋθύς μόλις μία νέα αντίληψις περί ζωής αναγνωρισθεί και επιβληθεί γενικώς».²⁵ Η αναγκαιότητα αλλά και ή αντικειμενικότητα της δουλειās του νέου αρχιτέκτονα υποστηρίζονται μέσα από αυτές τις γραμμές. Τό αποτέλεσμα του σχεδιασμοῦ, ή Μορφή, θά είναι συνδεδεμένο μέ τήν Ίδέα και ο αρχιτέκτονας θά νομιμοποιεί τήν εργασία του μέσα από τήν αντικειμενικότητα αυτής της σύνδεσης πού είναι καθορισμένη ιστορικά. Η νομιμοποίηση της εξέλιξης της αρχιτεκτονικής φαίνεται στον όριζοντα, ή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα θά είναι σύγχρονη. Πρόταση για άνάγνωση του λόγου του Σαπόρτα μέσα από τόν Χέγκελ, άφου άλλωστε, στό κλείσιμο του λόγου του, τοποθετεί τήν πραγμάτωση της σύνδεσης της Ίδέας μέ τή Μορφή στα πλαίσια ενός προγράμματος οικονομικής και κοινωνικής άνάπτυξης της χώρας, πού δέν μπορεί παρά νά είναι κρατικό: Μέ τή συμμετοχή αρχιτεκτόνων, μηχανικών, υγεινολόγων, οικονομολόγων και παιδαγωγών για τό σχεδιασμό σχολείων, κατοικίας, δρόμων, βιομηχανίας.

Γεγονός πάντως είναι ότι τά θέματα πού τίθουν τά μέλη της ελληνικής ομάδας και κυρίως ο τρόπος διαχείρισης του σχεδιασμοῦ πού προβάλλουν, τέμνονται μέ μία σειρά από ζητήματα της εποχής. Συζητήσεις και διαμάχες άνοικτές πού άφορούν τό σχέδιο και τις επεκτάσεις της Αθήνας, τό πρόβλημα της κατοικίας, πιθανά πεδία έφαρμογής της θεωρίας του καθολικού σχεδιασμοῦ. Οι έπιτροπές του ΤΕΕ για τήν έπιστημονική όργάνωση της εργασίας και τήν τυποποίηση,²⁶ καθώς και οι συζητήσεις για τήν ανταπόκριση του Πολυτεχνείου στις άνάγκες της παραγωγής θέτουν τό πρόβλημα της θέσης και του ρόλου του τεχνικού.²⁷

“Αν προτείναμε νά τοποθετήσουμε τόν Πικιώνη στον δεύτερο από τους πόλους πού οριοθετούν τή συζήτηση για τό μοντέρνο κίνημα, είναι γιατί, στο άρθρο του «Γύρω από ένα συνέδριο»,²⁸ προτείνει μία στάση για τήν υποδοχή των αρχών της

νέας αρχιτεκτονικής: «Νά μήν υποταχθούμε παθητικά στα δόγματα όσαν αυτό των “σύγχρονων μηχανικών προϋποθέσεων”», «... νά άντιμετωπίσουμε στοχαστικά τις λύσεις πού μας προσφέρει ή δύσις».²⁹ Μία εικόνα αρχιτέκτονα σχηματίζεται στο λόγο του Πικιώνη, πού άντλεί τήν αναγκαιότητα και τήν αντικειμενικότητα της δουλειās του μέσα από τήν υποστήριξη μιās διαφορετικής διαδικασίας, σχεδιασμοῦ από αυτή πού προτείνουν τά μέλη της ελληνικής ομάδας του CIAM.

Στή θέση της σύλληψης μιās άναπόφευκτης εξέλιξης της αρχιτεκτονικής, τοποθετείται μία άλλη προβληματική. Αντί για τό έρώτημα της συγκρότησης μιās νέας αρχιτεκτονικής, βάζει τό έρώτημα της κατανόησης των αρχών. «Τούτη ή γή άσφαλώς δέν είναι όποιαδήποτε. Η πνευματικότητά της είναι όσαν ύπερτατος γνώμων πού ζητά έπιτακτικά τήν πλήρωσή του».³⁰ Η άναγνώριση του αρχιτέκτονα ως ύποκειμένου περνά μέσα από τή σαφή περιγραφή των ενεργειών πού έχει νά κάνει και πού σχετίζονται μέ τήν έναρμόνιση του έργου του μέ σταθερές προϋπάρχουσες άξίες.

«1. Νά αναγάγη τό έργο του εις τήν ρυθμικήν του τοπείου.

2. Νά τό υποτάξη εις τās ιεράς ά-

21. Στ. Παπαδάκης, «Τό ιστορικό των Συνεδρίων Νέας Αρχιτεκτονικής», *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 997.

22. *Ο.π.*

23. «Αί ήμέραι του Συνεδρίου εν Έλλάδι, ή όμιλία του κ. Ι. Σαπόρτα», *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 1003.

24. *Ο.π.*

25. *Ο.π.*

26. Πρόλογος του Ν. Κιτσίκη στο τεύχος των *Τεχνικών Χρονικών* 15 Οκτ. - 15 Νοεμ. 1933 άφιρωμένο στο «4ο συνέδριο Νεωτέρας Αρχιτεκτονικής»: *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σ. 995.

27. Ένδεικτικά αναφέρουμε τό άρθρο του Α. Δημητρακόπουλου «Επιστημονικά σπουδαί και επαγγελματικός πληθωρισμός», *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Αυγούστου 1933, σ. 831-838.

28. Δ. Πικιώνης, «Γύρω από ένα συνέδριο», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Αυγούστου 1933, σ. 775.

29. *Ο.π.*

30. *Ο.π.*

παιτήσεις της ζωής γύρω του».³¹

Καί προσθέτει, όριοθετώντας τό ρόλο καί τή θέση του άρχιτέκτονα: «Ή διπλή τούτη ένέργεια δέν έχει κανόνες. Είναι όπως λέει ό Γκρέκο γιά τή ζωγραφική: ένέργεια, έμπνευση καθαρά προσωπική». Καμιά προοπτική άναγκαίας σύνδεσης μέ άλλους «τεχνικούς» στά πλαίσια ενός προγράμματος πού νά καλύπτει τό σύνολο τής χώρας καί πού θά είναι κρατικό. Στόχος του αντίθετα τό ξέθνος, «(ή διπλή αύτή) ένέργεια είναι τούτη πού όλοι μας έχουμε ανάγκη νά κάνουμε άν θέλουμε νά είμαστε εργάτες Culture καί όχι εισαγωγείς πολιτισμού».³²

Πρέπει νά υπογραμμιστεί ότι δέν είναι άναγκαίο ή εικόνα του άρχιτέκτονα πού προβάλλει ό Πικιώνης νά μήν μπορεί νά συνυπάρχει μέ αύτή πού προτείνεται από τήν έλληνική ομάδα του CIAM. Δέν πρόκειται γιά αντίθετες άπόψεις αλλά γιά διαφορετικές προβληματικές. *Τεχνικός* πού δουλεύει στην προοπτική διαμόρφωσης κρατικών προγραμμάτων καί «εργάτης Culture». Τό ότι 50 χρόνια μετά ό πρώτος δέν έχει βρει τό χώρο δράσης καί τόν εργοδότη του, έννυ καλλιεργούμε τήν ύπαρξη του δεύτερου, είναι άνοιχτό καί μόνιμο έρώτημα.

Μέσα στην ίδια τή συζήτηση γιά τό 4ο συνέδριο διαφαίνονται οι δικλίδες άσφαλείας πού θά επιτρέψουν στους άρχιτέκτονες νά διεκδικήσουν τή συγγένειά τους μέ τό μοντέρνο κίνημα χωρίς άλλαγή του ρόλου καί τής θέσης τους.

Οί «λογικές» έτσι αντιρρήσεις πού εκφράζει ό Κυπρ. Μπίρης στηρίζονται στην άποψη ότι οι άρχές τής μοντέρνας άρχιτεκτονικής είναι σωστές αλλά ή εφαρμογή τους καταλήγει σέ formalισμό. Ό όρθολογισμός, λέει ό Μπίρης, ύπαγορεύει στόν άρχιτέκτονα νά χρησιμοποιεί τά υλικά πού υπάρχουν σέ άφθονία, όπως τό μάρμαρο καί ή πέτρα καί όχι νά προτείνει τή χρήση του μετόν.³³ Συλλογισμός κατά βάση σωστός, εκτός άν ό ρόλος/θέση του άρχιτέκτονα καί ό τρόπος πού τήν άντιλαμβάνεται αλλάζει καί, δουλεύοντας γιά παράδειγμα στά πλαίσια τής διαμόρφωσης ενός προγράμματος κατοικίας, καταλήγει στην πρόταση βιομηχανοποίησης τής κατασκευής καί χρήσης του μετόν.

Ό «μοντέρνος κλασικισμός», πού προτείνει ως έννοια ό Κασσάνδρας³⁴ θά αναλάβει νά θέσει τό έρώτημα «διεθνής ή τοπική άρχιτεκτονική» καί νά άπαντήσει «έθνική καί σύγχρονη». Έθνική γιατί συνδέεται μέ τό «έθνικό πνεύμα καί συνείδηση»

καί σύγχρονη γιατί μέσα από αυτό τό πνεύμα άντιλαμβάνεται καί έπεξεργάζεται τήν άλλαγή *θεματολογίας* (νέα προγράμματα κτιρίων πού επιβάλλει ό «πολιτισμός του 20ου αιώ-νος») καί τήν παρουσία νέων υλικών κατασκευής.

Τό νά υποστηριχτεί ότι οι λόγοι ύπαρξης τής σύγχρονης άρχιτεκτονικής βρίσκονται στην άλλαγή θεματολογίας, είναι ή στάση πού πρέπει νά θεωρηθεί ως ριζικά αντίθετη μέ τήν πρόταση τής έλληνικής ομάδας του CIAM καί όχι ή στάση του Πικιώνη.

Γιατί προτείνει τήν άπόσβεση του «μοντέρνου» μέσα στην παράδοση. Ό Πικιώνης πρόφερε τή λέξη «λαϊκό» καί άρκετοί κατάλαβαν «εργατικό». Αυτό είναι τό ένα σκέλος του προβλήματος. Ταυτόχρονα όμως οι Έλληνες άρχιτέκτονες των CIAM πρόφρασαν τή λέξη «πρωτοπορία» (πού μπορούσε νά σημαίνει καί «σοσιαλισμός» όπως καθαρά τό διατύπωσε ό Δεσποτόπουλος)³⁵ καί οι περισσότεροι τήν άπόσβεσαν μέσα στή «μεσογειακότητα». Τά μέσα διαχείρισης του σχεδιασμού πού πρότεινε ή έλληνική ομάδα του CIAM δέν στεγάστηκαν στους θεσμούς πού προϋπέθεταν. Τό ρόλο οργάνωσης τής συλλογικής κατανάλωσης ανέλαβε τελικά ή πολυκατοικία καί στή θέση του καθολικού σχεδιασμού βρέθηκε ή συνεχής συζήτηση γιά τόν Γ.Ο.Κ. καί τίς επέκτασεις του σχεδίου πόλεως.

Ή ύποδοχή του 4ου συνεδρίου στην Άθήνα «άποτελεί μίαν συμφωνία τήν όποία η Έλλάς συνάπτει μέ τήν αύριον».

Ή φράση είναι του Λέ Κορμπιζιέ, καί ή περίφημη πιά άπάντηση του Όρλάνδου «... θά έκπλαγήτε, είμαι βέβαιος, όπως εξεπλάγη καί εγώ άλλοτε, ... από τό συναρπαστικό θέμα των σπιτιών των πέριξ τής Δήλου νησιών, μέ τους λευκούς, αυστηρούς γεωμετρικούς όγκους προβαλλομένους εις τό διάστημα κατά τρόπον άρμονικόν άμα καί γραφικόν καί δέν θά έκπλαγήτε όλιγότερον όταν θά διακρίνετε εις τά ταπεινά αύτά κτίρια τους συνδυασμούς εκκείνους των περιγραμμάτων, των έσοχών καί των έξοχών καί τας επιτυχείς εκείνας συναντήσεις των εππέδων τας όποιίας εις νεώτερος άρχιτέκτων θά ηύχето νά είχε χρησιμοποιήσει εις τας συνθέσεις του».³⁶

Δέν έχει σημασία τό γεγονός ότι ό «νεώτερος άρχιτέκτων» μιλούσε προφανώς γιά όρθολογισμό τής κατασκευής καί προκατασκευή. Σημασία έχει ότι δέν έχουμε νά αλλάξουμε τίποτα γιατί πάντα τό «παραδοσιακό» μας ήταν «μοντέρνο». Ή αντίφαση δέν άφορά τους άρχιτέκτο-

νες αλλά τήν άστική τάξη. Ή όμολογή τής στά δυτικά κράτη διαμόρφωσε τό μοντέρνο κίνημα σαν έργαλειό σχεδιασμού γιατί ήξερε, όπως ύπογραμμίζει ό Τοπάλοφ, ότι «όλα πρέπει νά αλλάξουν γιά νά μήν αλλάξει τίποτα».³⁷

Δέν προσπαθήσαμε νά κάνουμε τίποτα άλλο από τό νά σκιαγραφήσουμε μίά πρώτη εικόνα των θέσεων πού παίρνονται γύρω από τήν ύποδοχή του 4ου CIAM άφήνοντας άνοιχτό τό θέμα του καθορισμού των κοινωνικών ομάδων πού διαχειρίστηκαν αυτές τίς θέσεις. Ήν πράγματι «έγκληματίζονται όσα δάνεια άπαντούν σέ άνάγκες τής ντόπιας κοινωνικής ομάδας, άνάγκες πραγματικές ή φανταστικές, πάντως βιωμένες-καί ύπαρκτές στην περιρρέουσα άτμόσφαιρα»³⁸ τότε τό νά εξετάσουμε τόν τοπικισμό τής διαμάχης γιά τή διαχείριση του μοντέλου είναι προτιμότερο από τό νά στεκόμαστε στόν τοπικισμό τής μορφής.

31. Ό.π.

32. Ό.π.

33. Κ. Μπίρης, «Ή νέα άρχιτεκτονική καί μερικά εφαρμογιά τής». *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Νοεμβ. - 1 Δεκ. 1934, σ. 1031.

34. Β. Κασσάνδρας, «Σκέψεις επί των συγχρόνων άρχιτεκτονικών τάσεων», *Τεχνικά Χρονικά*, δ.π., σ. 1025-1030.

35. Ι.Γ. Δεσποτόπουλος «Πολεοδομική». *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Αύγουστου 1933, σ. 756-775.

36. «Αί ήμέραι του Συνεδρίου εν Έλλάδι, ή πρόποσις του κ. Όρλάνδου», *Τεχνικά Χρονικά*, δ.π., σ. 1002-1003.

37. Ch. Topalov, δ.π., σ. 156.

38. Α. Έλεφάντης, *Ή έπαγγελία τής άδύνατης επανάστασης*, εκδ. «Όλκός», Άθήνα 1976, σ. 330.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΛΗ του ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1933

Μασσαλία – Ἀθήνα – Μασσαλία

Ἀπό τήν ἱστορία καί τήν παράδοση στήν πόλη-μηχανή του Λένιν*

του Γιάννη Τσιώμη

Μιά εξομολόγηση του Λέ Κορμπιζιέ

Στόν λόγο του στό 4ο CIAM. «Ἀέρας, Ἥχος, Φῶς» ὁ Λέ Κορμπιζιέ ρητορεύει:

«Καί γιά νά τελειώνουμε μέ τήν Ἀκρόπολη, στό ὄνομα αὐτῆς τῆς ἁρμονίας, πρέπει σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο, χωρίς ἀδυναμία καί μέ ψυχικό σθένος νά ἑναρμονίσουμε τά πάντα. Αὐτή ἡ λέξη ἐκφράζει πιστά τό λόγο ὑπαρξης τοῦ σύγχρονου καιροῦ».

Ἀπό τήν Ἀκρόπολη θά περάσει ἔτσι στή Μηχανή καί στή Λειτουργική Πόλη στό ὄνομα τῆς ἁρμονίας (Ἱστορία), μέ βάση τήν ἁρμονική χάραξη καί πράξη (τό σύγχρονο ἔργο).

Αὐτό πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ εἶναι νά τονίσουμε μερικά ἀπό τά συστατικά στοιχιασταθμούς τῆς διαδρομῆς τοῦ Λέ Κορμπιζιέ ὥστε νά δοῦμε ἂν ἡ νέα πόλη εἶναι δουλειά μέσα στήν ἔρημο, πάνω σέ καμένη γῆ. Ἡ εἶναι κέντημα-πάλωμα πάνω σέ παλιό ὕφαντό; Εἶναι δουλειά πάνω στήν οὐτοπία, ἢ δουλειά στήν πραγματικότητα;

Μήπως εἶναι τελικά διαδικασία;

Ὅποτε καί οἱ φλύαρες διαμάχες μεταξύ «μοντέρνων» καί «μετα-μοντέρνων» εἶναι ἤδη λυμένο ζήτημα ἐδῶ καί πενήντα χρόνια (ἂν ὄχι ἐδῶ καί τουλάχιστον διακόσια χρόνια ἀπό τήν ἐποχή τοῦ διαφωτισμοῦ);

1. Ἡ ἐξομολόγηση τοῦ Λέ Κορμπιζιέ

Στό τέλος τοῦ βιβλίου του Ἡ διακοσμητική τέχνη σήμερα (1924)¹ ὁ Λέ Κορμπιζιέ αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά ἐξομολογηθεῖ, ὅπως λέει, ὥστε τό κοινό νά μάθει ποιός εἶναι: ὅτι δέν ἀρνεῖται τό διάκοσμο ἀπό στυγνότητα, ὅτι δέν προτείνει ἕνα ἀφηρημένο διεθνές στίλ, ὅτι γνωρίζει ἱστορία καί ὅτι ἡ παράδοση, τό φολ-

κλόρ, τόν ενδιαφέρει. Μέσα σέ λίγες σελίδες, ὁ Λέ Κορμπιζιέ αὐτοβιογραφούμενος, ἔκτός ἀπό τόν ναρκισσισμό του, δίνει ἔτσι στίγματα τοῦ δρομολογίου του.

Ἡ καλλιτεχνική καταγωγή τοῦ Λέ Κορμπιζιέ ἔτσι ὅπως ὁ ἴδιος τήν προσδιορίζει, ὀφείλεται σέ μιά παιδεία καί γνώση:

α) Τῆς φύσης ὅπως εἶναι. Καί γι' αὐτό καταφεύγει στόν δάσκαλό του L' Eplattenier (τά βουνά, τά δέντρα,

τά λουλούδια κ.λπ.). Δηλαδή «ἡ οὐσία, ἡ μορφή, ἡ ζωτική ἀνάπτυξη» καί μετὰ ἡ σύνθεση.

β) Τῆς φύσης μέσα στήν ἱστορία. Ὁ Λέ Κορμπιζιέ ξεχωρίζει τρεῖς περιόδους:

- Ἡ Αἴγυπτος μέ τόν λωτό
- Ἡ Ἑλλάδα μέ τήν ἄκανθο
- Ἡ γοτθική ἐποχή μέ τά λουλούδια καί τά ζῶα τῶν δασῶν.

Ἔτσι σέ μιά πρώτη φάση τό στίλ θά διαμορφωθεῖ σάν «ἔθνικό ποίημα» ἀλλά καί σάν ἱστορική ἔρευνα γιά τήν ἐπεξεργασία τῆς φύσης.

ADA. 198 — «Τό στίλ μας θά εἶναι ἕνα στίλ τῆς χώρας μας, ἕνα ποίημα γιά τή χώρα μας».

Τόν κατηγοροῦν γιά διεθνισμό καί ἀπαντᾷ: «Γιά μεγάλο διάστημα ἤμουνα καί ἐγώ τοπικιστής».

Ἐπειτα τά ταξίδια ἔρχονται γιά νά συμπληρώσουν τή γνώση.

ADA. 201 — Γνώση ἔξω ἀπό τίς ἀρχιτεκτονικές σχολές: «Ἡ ἐπίσημη ἐκπαίδευση εἶναι ἀργή καί ζαρωμένη, γεμάτη βελόνες γύρω γύρω, σάν σκαντζόχοιρος. Γιατί νά μῦ' σέ μιά ἀπ' αὐτές τίς φυλακές στό Παρίσι, στή Βιέννη, στό Μόναχο, στό Βερολίνο, τή στιγμή πού αἰσθάνομαι τή ζωή νά βράζει ἔξω, μιά ζωή πού εἶναι ἄλλη ἀπ' αὐτή πού παρουσιάζουν οἱ σχολές»;

ADA. 201 — Γνώση ἔξω ἀπό τίς βιβλιοθήκες: «Τά βιβλία εἶναι ἀπειράριθμα, πού βρίσκεται ἡ ἀρχή; Ὁρρες ὀλόκληρες στίς βιβλιοθήκες ψάχνοντας μέσα στά βιβλία τήν ἀλήθεια. Καί ξαφνικά μιά τρύπα. Σκοτάδι. Δέν καταλαβαῖνο τίποτε».

Ἡ Ἱστορία — Τό Μουσεῖο — Τό φολκλόρ

Γι' αὐτό καί ἡ ἱστορία, δηλαδή ἡ μελέτη τῆς παραγωγῆς ἔργων τῆς ἱστορίας, εἶναι ἡ λύση. Γι' αὐτό καί ἡ ἀναγκαιότητα τῶν μουσείων:

ADA, 202 — «Τά μουσεια μου πρόσφεραν τις βεβαιότητες χωρίς κενά, χωρίς εμπόδια. Τά έργα στέκουν εκεί, ολόκληρα, ή κουβέντα γίνεται χωρίς προσποίηση, τό τέτα-τέτα καθορίζεται άπ' αυτόν πού έρωτά. Τό έργο άπαντά πάντοτε στις έρωτήσεις πού του βάζουν τά έργα τών μουσείων είναι οί καλύτερες σχολές».

ADA, 10-12 — «Τό παρελθόν δέν είναι μιά άλάθητη όλότητα... Περιέχει τόσο τά όμορφα όσο και τά άσχημα πράγματα. Τό κακό γούστο δέν γεννήθηκε χθές. Τό παρελθόν έχει ένα πλεονέκτημα σε σχέση μέ τό παρόν: χάνεται στά βάθη της μνήμης (τό ξεχνάμε) (...)

— «Έθνογραφική σημασία, ντοκουμέντο ήθων, ιστορική αξία, αξία συλλογής, προστίθενται στην όμορφιά ή την άσχήμια (του άντικειμένου) και στις δύο εκδοχές αυξάνουν τό ενδιαφέρον (...)

— «Κανένας πρακτικός ή ύψηλός λόγος δέν συγχωρεί ή εξηγεί την εικονολατρία. Άφού ή εικονολατρία ύψώνεται και άπλώνεται παντοδύναμη σαν καρκίνος, άς γίνουμε εικονοκλάστες».

Τελικά, δέν είναι ή άρνηση τών παλαιών έργων, αυτών καθεαυτών, αλλά τό γεγονός ότι ή εικονολατρική άντίληψη τά *επιβάλλει* ως κανόνα. Συνακόλουθη είναι και ή προβληματική του για τό ρόλο του μουσείου.

ADA, 13-24 — «Τά μουσεια μόλις γεννήθηκαν, δέν ύπήρξαν άλλοτε. Μέσα στά μουσεια, μέ τόν άλλο-πρόσαλλο και έτερόκλητο χαρακτήρα τους, τό μοντέλο δέν ύπάρχει. Τό μόνο πού μπορεί νά ύπάρξει είναι τά στοιχεία για νά κρίνουμε. Τό πραγματικό μουσειο είναι αυτό πού περιέχει τά πάντα, πού μπορεί νά πληροφορήσει για τά πάντα όταν περάσουν οί αιώνες. Πρόκειται για ένα νόμιμο και τίμιο μουσειο. Θά είναι καλό γιατί θά επιτρέψει την έπιλογή (διαλογή), την κατάρτιση ή την άρνηση. Θά επιτρέψει την κατανόηση του λόγου ύπαρξης τών πραγμάτων και θά ώθει στην τελειοποίηση. Αυτό τό μουσειο δέν ύπάρχει άκόμα».

Για τόν Λέ Κορμπιζιέ τό μουσειο σήμερα είναι τόσο καλό όσο και κακό:

— «Τό μουσειο επιτρέπει τή γνώση τών πάντων, άρα είναι καλό. Έπιτρέπει την έπιλογή, την κατάφαση ή την άρνηση».

Άλλά και τό αντίθετο:

— «Τό μουσειο είναι κακό γιατί δέν επιτρέπει τή γνώση τών πάντων. Ξεγγλά, κρύβει, δίνει ψευδαισθήσεις. Είναι ένας ψεύτης».

Άλλά ό Λέ Κορμπιζιέ δέν άναφέρεται μόνο στά «μεγάλα» έργα ή στά «μεγάλα» μουσεια. Άλλά και στις μινιατούρες, τά πιάτα, τά έργα-γαλφια, οί ταπετσαρίες, τά ύλικά όπως τό σίδερο, τό ξύλο, ό μπρούντζος, τά μουσεια φυτολογίας, ζωολογίας, όπου μπορεί κανείς νά κάνει έρωτήσεις στα κοχύλια, στα ταριχευμένα πουλιά, στους σκελετούς της προϊστορίας κ.λπ.

ADA, 211 — Σ' αυτή τή φάση και μ' αυτή τή λογική ό Λέ Κορμπιζιέ δέν διαχωρίζει «τόν Φειδία ή τή γλάστρα του κεραμιστή της βαλκανικής Σερβίας» — όπως γράφει ό ίδιος. «Τά φολκλόρ μου έδειξαν τό πώς κάθε πράξη πού διαρκεί μέσα στό χρόνο είναι σοβαρή, βγαλμένη μέσα από συνθήκες, εξέλιξη (τελειοποίηση) παλιότερων πράξεων: πώς τό ατομικό διαλύεται στό κοινό και πώς ένας άνυψωμένος ψυχικός κόσμος, ένα δυνατό πνεύμα από τό κοινό, δίνει τό χυμό στό ατομικό». Τέλος, τό φολκλόρ πού χρησιμοποιεί κι αυτό σαν *μάθημα*.

ADA, 32 — Ό Λέ Κορμπιζιέ δίνει τέσσερα παραδείγματα:

Μιά «τσάρντα» στό Δούναβη, μιά χορωδία από 8 άτομα πού τραγουδά βουνίσσιους σκοπούς της Έλβετίας, 8 Ίσπανοί πού τραγουδούν και χορεύουν στό ρυθμό τών "Quadró Flamenco" του Diaghileff, 40 νεύροι πού χορεύουν και τραγουδούν τζάζ (Syncorated Orchestre).

Και σχολιάζει: «Παντού, πάντοτε, είναι καθαρό, λιτό, σύντομο, οικονομικό, έντονο, βασικό. Αμέσως κατάλαβα, και ύποβλήθηκα σε μιά *άκριβή* συγκίνηση. Η γραμμή είναι χαραγμένη μέ τή σμίλη. Τή βλέπω, την κρατώ!».

Άλλά τό φολκλόρ είναι επικίνδυνο γιατί σαν έτοιμο προϊόν (και μέ τή σφραγίδα του «έθνικού») μπορεί νά σταματήσει τή δημιουργία:

ADA, 31 — «Τό φολκλόρ τό έχουν σφετεριστεί οί τεμπέληδες και οί στείροι (...) πού τραγουδούν παράφωνα μέ τό τραγούδι και την ποίηση πού ξφτιαζαν άλλοι».

Νά σε τί του χρησίμευσε τό ταξίδι στην Άνατολή:

«Έβγαλα συμπεράσματα μέσα από τή σύγκριση και την πολυπλοκότητα πού διακρίνει τις διάφορες ράτσες, τή βασική ανθρώπινη ένότητα: βεβαιώθηκα ότι ένας νέος αιώνας ήταν μπροστά μου και πώς ό,τι είχε ήδη γίνει, ήταν ήδη ξεπερασμένο, πώς μιά διαρκής κίνηση πρós τά εμπρός, χωρίς έπιστροφή, σπρώχνει τή μιά έποχή μετά την άλλη και οδηγεί τούς λαούς σ' ένα σημείο πού βρίσκεται μπροστά».

Μετά άπ' όλα αυτά, ό Λέ Κορμπιζιέ είναι έτοιμος για δημιουργία και νέες περιπέτειες. Είναι έτοιμος για τόν διαχωρισμό της ιστορικής από την πραγματική πόλη, μετά από τή γνώση της μορφής (πού παρακολούθησε και σχεδίασε) και της κοινωνίας πού δέν άρνείται νά αναλύσει: «Άλλά γι' αυτό χρειάζεται νά ξέρει κανείς πώς νά παίρνει τόν τόνο ή τή διαπασών», καθώς λέει και ό ίδιος. Τόν σφυγμό, όπως θά λέγαμε έμεις.

ADA, 217 — «Σ' αυτά τά χρόνια, πού διήρκεσαν πολύ και πού ήταν αυστηρά, πήρα τό σωστό τόνο (διαπασών). Ό σωστός τόνος (διαπασών) είναι ό λόγος ύπαρξης μιάς κοινωνίας πού είναι προσκολλημένη στη δουλειά. Διαπασών είναι τό πώς, τό γιατί του κοινωνικού φαινομένου. Μακριά από τις άκαδημίες του σχεδίου, άνοιξαμε τά μάτια και κοιτάξαμε τό κοινωνικό σύμπλεγμα. Συνηθισαμε πιά νά παίρνουμε τόν τόνο κάθε μέρα, για νά προσαρμόζουμε τό όνειρο πού γεννιέται στις συνθήκες, νά τό προσαρμόζουμε στα άπειράριθμα στοιχεία στα *όποια όφείλεται* τελικά τό αποτελεσματικό προϊόν. Κάτοχος του σωστού τόνου, ό καλλιτέχνης άπευθύνει (στό μέλλον) τό προϊόν της δουλειάς του».

2. Η «διαπαιδαγώγηση» και ή εκπαίδευση του Λέ Κορμπιζιέ

Θά άναφερθώ τώρα σε όρισμένα από τά σημεία πού τονίζει ό Λέ Κορμπιζιέ στην εξομολόγησή του και σχετίζονται μέ τις άποσκευές του. Θά ήθελα νά ύπενθυμισώ ότι ό Λέ Κορμπιζιέ, πού γεννήθηκε στην Έλβετία, βρίσκεται στό σταυροδρόμι της γερμανικής και γαλλικής παράδοσης. Δηλαδή, μιάς ορισμένης παράδοσης, της άναγεννησιακής εικονικής άναπαράστασης του χώρου, της άναγεννησιακής προοπτικής, της οικονομικής άντίληψης τών φυσιοκρατών της Γαλλίας, της Άγγλίας και της Γερμανίας, του γαλλικού διαφωτισμού μέ τό όρθολογικό πνεύμα, της φυσιοκρατίας και της ψυχολογίας του Condillac κ.λπ.

Ένα πρώτο σημείο:

Η διαπαιδαγώγηση του Λέ Κορμπιζιέ μέσα στη γαλλική και γερμανική παράδοση (θά έπρεπε νά προστεθεί και ή άγγλική), σημαίνει συγκεκριμένα — για κάποιον του 1900 πού είναι μαθητής της Σχολής Τέχνης της La Chaux-de-Fonds — ότι δουλεύει πάνω στη σχέση βιοτεχνίας και γραφικών τεχνών, πού έ-

ξεγλισσεται σε αναζήτηση σχέσης ανάμεσα σε βιομηχανία/παραγωγή/τεχνολογικά επιτεύγματα/κατασκευή (οικοδομική ή αντικειμένων).

Ένα δεύτερο σημείο:

Τό «πνεύμα των πραγμάτων της εποχής», όπως λέει ο ίδιος, ή τό «πνεύμα των καιρών», όπως αναφέρεται στη γερμανική παράδοση του ρομαντισμού, μάς φέρνει τώρα σε μία δεύτερη πηγή, εκείνη του νεοκλασικισμού, της πρώτης καθαρής και όχι της ξεφτισμένης περιόδου: δηλαδή, στην περίοδο του Σίνκλ, του Κλέντσε κ.λπ. Γι' αυτούς, αλλά και για τον Λέ Κορμπιζιέ, δέν μπορεί νά υπάρξει μίμηση, αλλά κατανόηση του πνεύματος. Η *ακριτή* αντίγραφη της μορφής (της ιστορίας) αποκλείεται. Αυτά μαθαίνει στον μαθητή ο δάσκαλος του L'Épistémologie και αυτά διαβάσει ο Λέ Κορμπιζιέ στη βιβλιοθήκη της Σχολής. Σε ποιά βιβλία; Όπως σε εκείνο του Άγγλου Ο. Jones *Γραμματική της διακόσμησης* (1856) ή του Γάλλου P. Blanc *Γραμματική των τεχνών του σχεδίου* (1881). Ίδιαίτερα σ' αυτό τό τελευταίο βιβλίο, ο Λέ Κορμπιζιέ βρίσκει και υπογραμμίζει τά ονόματα του Choisy και του Viollet-le-Duc, καθώς και την αρχή τους: πώς ή σύνθεση κατασκευής/οικοδομικής και ιστορίας θά δώσουν μία νέα αρχιτεκτονική. Ο Λέ Κορμπιζιέ υπογραμμίζει την εξής φράση του Π. Μπλάν: «Η αναγέννηση του κινήματός μας δέν θά γίνει παρά μέ μία προϋπόθεση: νά μήν παρασυρθεί από την αρχαιολογία, ως καθαρή μίμηση, αλλά νά κατορθώσει νά πιάσει τό πνεύμα των πραγμάτων βγάζοντας τις σπάνιες και μεγάλες ιδέες».

Αυτό αποτελεί φυσικά μία «ιδεολογική» θέση που την ένστερνίζεται ο Λέ Κορμπιζιέ και που δέν αποκλείει καθόλου τις αντιφατικές μορφολογικές λύσεις. Είτε ρομαντικοθετικές (όπως είναι ή πρώτη έπαυλη του Λέ Κορμπιζιέ στό στίλ έλβετικού art nouveau) είτε μοντερνιστικές. Λύσεις, που είτε αντικρούονται είτε διαδέχονται ή μία την άλλη. Η αντίκρουση δέν είναι υποχρεωτικά αντίφαση και έντοπίζεται μέσα στην ίδια την καταγωγή του Λέ Κορμπιζιέ από τή μία πλευρά ή τολικιστική ιδεολογία και από την άλλη τό διεθνιστικό πνεύμα.

3. Η χρήση της ιστορίας και της παράδοσης στό αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό έργο του Λέ Κορμπιζιέ

VR. 147-155 — Στην Ville Radieuse.

βιβλίο που έκδίδεται στό 1933, ο Λέ Κορμπιζιέ παρουσιάζει μία σειρά από φωτογραφίες του παρελθόντος και του παρόντος, όπου άλλαεπλληλα τό μνημείο-κύβος της Μέκκας, ή καθεδρική εκκλησία του Reims (ρωμανική περίοδος), τά προϊστορικά μεγαλιθικά μνημεία της Βρετανής, χαρακτηρίζονται ως «νόμιμες καταναλώσεις», ενώ άλλου είδους μνημεία του 19ου αιώνα (όπερα, ρολόγια, ή κατάτμηση της γής στην Άλσατία — που δηλώνει τή μικρή ιδιοκτησία) χαρακτηρίζονται ως «άνομες καταναλώσεις».

Η ιστορία, ως αναφορά στό παρελθόν, έχει διαφορετικές «αξίες». Η πρώτη (που είναι σταθερή από τον 18ο αι.): για τή νομιμοποίηση του έργου. Η δεύτερη: για τή γνώση, για τή άμεση χρήση.

Νομιμοποίηση: σημαίνει ότι ή ιδεολογική επεξεργασία είναι ή βάση της αναφοράς. *Γνώση:* ο χρόνος έχει λίγη σημασία. Η τεχνική όψη είναι τό κριτήριο. Τό αισθητικό, μορφολογικό και τυπολογικό μέρος παίρνουν στοιχεία από τό παρελθόν.

Ιστορία και παράδοση, ιστορία παραδεκτή και άποδεκτή, και «παράδοση»: δηλαδή, ιστορία *αυταπόδεικτη* και κληρονομική (μέ φωτογραφία και όπτικά μέσα), τοποθετούνται έτσι στό ίδιο επίπεδο. Και τότε δίνεται στην μία, τότε στην άλλη, μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία. Ένδιαφέρον παρουσιάζει τό έξης: Πότε ή ιστορία που είναι επεξεργασμένη και τότε ή παράδοση (αρχιτεκτονική και άλλη), ως ιστορία που *ανακαλύπτεται* (ανεπεξεργαστη), παίρνουν μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία;

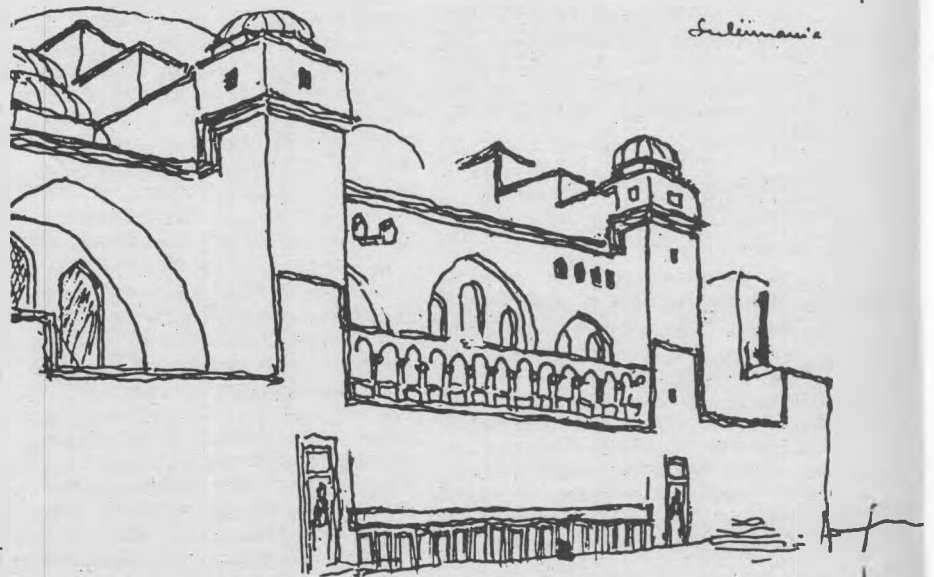
Στά αρχιτεκτονικά έργα, ως αντικείμενα, είναι ή *παράδοση*. Πόρτα, ρόλος του φωτός, παράθυρο κ.λπ. Μορφολογικά στοιχεία πηγάζουν ή λένε ότι πηγάζουν από αυτό που ο «άνθρωπος» ως γενική έννοια (concept) έκανε από τότε που άρχισε νά υπάρχει. Έτσι, ή Άγία Σοφία, ο Παρθενώνας και μία ταβέρνα (π.χ. αυτή που έτρωγε ο Λέ Κορμπιζιέ μέ τον Ozenfant στό Παρίσι) μπορούν νά χρησιμεύσουν ως πηγές και επιχειρήματα. Στο πολεοδομικό έργο, αλήθεια, ή κατάσταση είναι πιο πολύπλοκη. Η ιστορία ως «μάθημα», δηλαδή ή κοινωνική ή ιστορία, μπαίνουν στην μέση. Από την άλλη: ή άγκύρωση στην ιστορία δέν σημαίνει μίμηση ή προσκόλληση στην νέα πόλη (τήν ούτοπική ή πραγματική). Αντίθετα, δέν υπάρχει καμία συγκεκριμένη αναφορά στην παλιά πόλη. Η νέα πόλη είναι χωρίς παρελθόν, αλλά τό παρελθόν νομιμοποιεί τή νέα πόλη.

Η Ville Radieuse είναι πασπαρτού και δέν έχει κανένα σεβασμό για τό παλιό. Λέει όμως ότι μαθαίνει κανείς από τό παλιό. *Αντίφαση;* Η συνέπεια;

4. Τέσσερα σημεία

Εδώ, πριν συνεχίσουμε, χρειάζεται νά τονιστούν τέσσερις αναφορές του Λέ Κορμπιζιέ που φωτίζουν τή διάκριση ανάμεσα στην ιστορική και την πραγματική πόλη.

Οι τέσσερις αναφορές είναι: 1. Η πρόδος (έννοια); 2. Η σχέση επιστήμης — αρχιτεκτονικής, 3. Ο άνθρωπος-τύπος και ή τυπολογία,

καί 4. 'Η μηχανή (μοντέλο ή αρχή);
Στά τρία πρώτα σημεία θά αναφέρω μόνον αὐτά πού λέει ὁ ἴδιος ὁ Λέ Κορμπιζιέ καί δέν θά τά ἀναπτύξω, ἐνῶ θά ἀναλύσω τό σημείο πού ἀφορᾶ τή μηχανή.

α) 'Η πρόοδος

Ὁ Λέ Κορμπιζιέ ρωτᾷ: «Τό ντάν-σινγκ; τά θέατρα, τό γυμνό στό μιούζικ-χόλ; Ἀποτελοῦν μέρος ἀπό τίς νόμιμες ἐπιθυμίες καί φυγές. Φυγές, γιατί περιμένουμε νά ὀργανωθεῖ αὐτή ἡ νέα κοινωνία. 'Η ἀναπόφευκτη (μοιραία) πρόοδος εἶναι μιά ὑπέροχη νεράιδα, οὔτε καλή οὔτε κακή, οὔδέτερη, ἀπλούστατα τυφλή. Κρατᾷ ἕνα μαστίγιο ἀπό τό ὁποῖο κανένας δέν μπορεῖ νά προστατευτεῖ (...). Τό νά μὴν τῆς ἀντισταθεῖς σημαίνει νά συμμετάσχεις μέ χαρά στό ὑπέροχο ρεῦμα καί νά ὀργανώσεις μιά ζωὴ πιό πλατιά, αὐτὴ πού μέσα ἀπὸ τὴ δουλειά τείνει πρὸς τοὺς δημιουργικοὺς σκοποὺς (...).»

Ἔτσι, γίνεται ἐδῶ ἡ εἰσαγωγή τῆς προόδου ὡς οὔδέτερης, ἔστω καί νεράιδας, καί μέ τόν τρόπο αὐτό ἐπικυρώνεται καί ἡ οὔδετερότητα τοῦ δημιουργοῦ τῆς προόδου: τοῦ τεχνικοῦ, τοῦ ἀρχιτέκτονα.

β) Ἐπιστήμη καί ἀρχιτεκτονική. 'Η ὥρα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς

ADA, XXI — «'Η ἀρχιτεκτονική ἀποκαλύπτοντας τό κοσμικὸ φαινόμενο» μᾶς ἔδωσε τὴ δυνατότητα μιάς μεγάλης δημιουργικῆς δύναμης», ἐνῶ: «καί ἡ ἀρχιτεκτονική εἶναι ἡ συνθήκη τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας».

'Η ἀρχιτεκτονική γίνεται ἐδῶ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Ὁμως, ἀλλοῦ ἢ ἀρχιτεκτονική πρόκειται νά ἐκμεταλλευτεῖ τὴν ἐπιστήμη. 'Η ἐπιστήμη θά γίνει τό ἐνδεχόμενο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

γ) Ὁ ἀνθρωπος-τύπος καί ἡ τυπολογία. «Ἀνάγκες-τύποι / Ἐπιπλα-τύποι»

ADA, XIX — «'Η διερεύνηση τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας, τῆς ἀνθρώπινης λειτουργικότητας, προσδιορίζει τίς ἀνθρώπινες ἀνάγκες». Αὐτές οἱ ἀνάγκες εἶναι τύποι: «Τά ἀνθρώπινα ἀντικείμενα-μέλη εἶναι ἀντικείμενα-τύποι πού ανταποκρίνονται σὲ ἀνάγκες-τύπους (...). Ἀνάγκες-τύποι, λειτουργίες-τύποι, ἄρα ἀντικείμενα-τύποι, ἐπιπλα-τύποι (...). 'Η διακοσμητικὴ τέχνη εἶναι ἐργαλεῖο, ἕνα ὄραιο ἐργα-

λεῖο» (...) 'Η σύγχρονη διακοσμητικὴ τέχνη δέν ἔχει διάκοσμο».

δ) 'Η μηχανή μοντέλο γιὰ μίμηση ἢ ἀρχή;

Σ' ἕνα πρόσφατο ἄρθρο! γιὰ τό περιοδικό *Esprit Nouveau* τῶν *Ozenfant*, Λέ Κορμπιζιέ κ.λπ., ὑπάρχει μιά εὐστοχὴ παρατήρηση: Πῶς γιὰ τοὺς «μοντέρνους» τοῦ 1920 «ἡ μηχανή εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἕνα ἱερό ἀντικείμενο» παίξει ἕνα μεταφορικὸ ρόλο, εἶναι ἕνας τρόπος σκέψης». Μέ ἄλλα λόγια, ἡ μηχανή δέν χρησιμεύει στὴ νέα τέχνη γιὰ μίμηση καί δέν εἶναι ἕνα «αἰσθητικὸ μοντέλο», ὅπως συμβαίνει στὸν φουτουρισμὸ ἢ τὸν κονστρουκτιβισμό. «'Η μηχανή καταλαμβάνει δύο διαδοχικὲς θέσεις. Στὴ διανοητικὴ κατασκευὴ τοῦ ρυθίσε εἶναι θεωρητικὸ μοντέλο γιὰ τὴ θεωρία τῆς γνώσης καί εἶναι «μεταφορὰ τῆς τάξης» μέσα στὰ πλαίσια μιάς αἰσθητικῆς ἰδεολογίας».

Γι' αὐτὸ καί ἡ μηχανή γιὰ τὸν Λέ Κορμπιζιέ δέν εἶναι μοντέλο γιὰ μίμηση ἀλλὰ *φαινόμενο κοινωνικὸ καί τεχνικὸ* πού σάν τέτοιο πρέπει νά ἐρμηνεύει τὸν καλλιτέχνη. Καί ἀκόμα περισσότερο τὸν ἀρχιτέκτονα. Ὁ Λέ Κορμπιζιέ γράφει: «Ἔχουμε ἀκόμα τὰ μάτια στραμμένα στό παρελθόν. Γι' αὐτὸ καί κάνουμε λάθη: ὑπερβολές (...), δυσαρμονίες. Τῆς τέχνης δέν τῆς καίγεται καρφί ἂν μοιάζει ἢ ὄχι μέ μιά μηχανή (αὐτὸ εἶναι τό λάθος τοῦ κονστρουκτιβισμού)». ² 'Η ἀρχιτεκτονικὴ δέν μπορεῖ νά εἶναι περιγραφικὴ, δέν μπορεῖ νά εἶναι μίμηση. Εἶναι διαδικασία μέ ὅλη τὴ σημασία τῆς λέξης. Ἐδῶ ὁ Λέ Κορμπιζιέ ἀπαντᾷ τελικὰ σὲ ἕνα ἐρώτημα πού ξαναμπήκε τὰ τελευταῖα χρόνια: *Τι εἶναι μοντέρνο κίνημα; Τι εἶναι μοντερνισμός;* Σὲ τί διακρίνεται ἀπὸ τὰ ἄλλα κινήματα;

'Η λέξη *διαδικασία*, πού χρησιμοποίησα πιό πάνω, νομίζω πῶς ἐκφράζει καλὰ τὴ διάκριση ὡς πρὸς τὰ ἄλλα κινήματα. Εἶναι μοντέρνο ὅ,τι ἔχει συνείδηση πῶς *χρειάζεται διαδικασία*. Σὲ ὅλα τὰ καλλιτεχνικά κινήματα ὑπάρχει φυσικὰ ἡ διαδικασία παραγωγῆς, ἀλλὰ δέν ὑπάρχει ὑποχρεωτικὰ συνείδηση τῆς *ὑπαρξῆς* διαδικασίας, οὔτε ὁμως καί τῆς ἀναγκαιότητάς της. Λέγοντας αὐτὸ μπαινὲι τό πρόβλημα τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης ἢ τῆς ὀρθολογικῆς χρησιμοποίησης τῆς σκέψης, δηλαδή τῆς σκέψης πάνω στὴ σκέψη. Ὁ 18ος αἰώνας, μετὰ τὸν Καρτέσιο, ἐγκαινιάζει αὐτὴ τὴν ἀπαιτησι. Καί εἶναι αὐτὴ πού διαφοροποιεῖ

(καί χαρακτηρίζει) τό αἶτημα τοῦ *μοντέρνου* σὲ σχέση μέ ἄλλου εἶδους κινήματα. Ὁρθολογικὴ σκέψη σημαίνει *ὀρθολογικὴ διαχείριση* πολλῶν ἀντικειμενικῶν παραμέτρων. Καί ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι καί ὁ αἰσθητικὸς-μορφολογικὸς παράγοντας. Μέ ἄλλα λόγια, δέν μπορεῖ ἢ δέν πρέπει νά ὑπάρχει *συμβολικὴ χρησιμοποίηση* τῆς μορφῆς, παλιᾶς ἢ νέας. Μέ ἕναν ὀρισμένο τρόπο, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κηρύγματα τοῦ Λέ Κορμπιζιέ, αὐτὸ πού δίνει τό «*Τὸ μάθημα τῆς μηχανῆς*».

ADA, XX — «Τὸ μάθημα τῆς μηχανῆς βρίσκεται μέσα στὴν καθαρὴ σχέση αἰτίου καί αἰτιατοῦ. Καθαρότητα (λιτότητα), οικονομία, κατάσταση ἔντασης πρὸς τὴ σοφία. Ἔνας καινούριος πόθος: Μιά αἰσθητικὴ λιτότητας, ἀκρίβειας, σχέσεων σύγκρουσης, πού βάζουν σὲ ἐνέργεια (δράση, δουλειά) τὰ μαθηματικὰ γρανάζια τοῦ πνεύματός μας: θέαμα καί κοσμογονία».

'Η μηχανή εἶναι θέαμα καί κοσμογονία. Μέ τὸν ἴδιο τρόπο πού καί ἡ πόλη πρέπει νά γίνει θέαμα καί κοσμογονία.

Θέαμα: Καί τότε ἡ παράδοση, τό μάθημα τῆς ἱστορίας θά χρησιμεύσει ὅσο καί τό αἰσθητικὸ κήρυγμα τῆς μηχανῆς. 'Η πόλη εἶναι γι' αὐτὸ τὸν λόγο καί σκηνογραφία.

Κοσμογονία: Γιατί ἡ πόλη δέν εἶναι σκηνογραφία ἀλλὰ κίνητρο γιὰ νέα ζωὴ ἢ μᾶλλον, γιὰ νά δανειστοῦμε τοὺς ὀρισμούς τοῦ IV CIAM. *λειτουργία* νέας ζωῆς.

Ἐδῶ θά συναντηθοῦν ἡ ἱστορικὴ καί ἡ πραγματικὴ πόλη. Ἐδῶ τό ὄραμα τοῦ Λένιν θά ἀρχίσει νά συμμετέχει στὴ μελλοντικὴ εἰκόνα τῆς πόλης. Ὁραμα πού ὁ καθένας θά τό «διηγηθεῖ» μέ τὸν τρόπο του:

Ὁ Τάτλιν μέ τὸν λοξὸ σπειροειδῆ πύργο τῆς 3ης Διεθνούς. Ὁ Λέ Κορμπιζιέ προσπαθώντας νά ἐκφράσει μέ νέα ἀκρίβεια τὴ σχέση πολεοδομικῆς θεωρίας καί πρακτικῆς καθῶς καί τὴ σχέση ἀρχιτεκτονήματος (ἀντικειμένου) καί πόλης...

'Η σύγκριση ἀνάμεσα σὲ Λένιν καί Λουδοβίκο 14ο — σὲ ἀντίθεση μέ αὐτοὺς πού χειρίζονται ἄμεσο ἀριστερό πολιτικὸ λόγο, ὅπως π.χ. ὁ πολεοδόμος Χάνς Μέγιερ — χρησιμεύει ἔτσι στὸν Λέ Κορμπιζιέ γιὰ τὴν πολιτικοποίηση τοῦ πολεοδομικοῦ λόγου ἀλλὰ πάνω ἀπ' τὴν πολιτικὴ.

Δηλαδή, κατὰ τὴ γνώμη του, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς πόλης ὡς τεχνικοῦ (καί ἄρα αἰσθητικοῦ) προβλήματος, μέσα στὴν ἱστορία.

5) 'Ιστορική και πραγματική πόλη του Λέ Κορμπιζιέ

U. 77 — «'Η μεγάλη πόλη είναι ένα πρόσφατο γεγονός των 50 τελευταίων χρόνων». Τό *Μανιφέστο* του Λέ Κορμπιζιέ που συνοδεύει τή *Σύγχρονη πόλη των 3.000.000 κατοίκων* στο Φθινοπωρινό Σαλόνι του 1922, δέν δίνει συνταγές για τό μέλλον. Μπροστά στό γνωστό «Διόραμα» ή προοπτικό υπάρχουν φράσεις-σλόγκαν που τοποθετούν τό νέο σέ σχέση μέ τό παλιό. Νά μερικές απ' αὐτές: «Τό νέο φαινόμενο τῶν μεγάλων πόλεων γεννήθηκε μέσα ἀπό τίς πόλεις παλιού τύπου». «'Η δυσαναλογία (ἀνάμεσα σέ παλιό καί καινούργιο) είναι τέτοια που προκαλεῖ έντονη κρίση».

VR. 78 — «'Η κρίση μόλις τώρα ἀρχίζει. Προκαλεῖ τήν ἀταξία». «Οἱ πόλεις που δέν θά προσαρμοστούν γρήγορα στίς νέες συνθήκες τῆς σύγχρονης ζωῆς θά (...) εξαφανιστούν. Ἄλλες πόλεις καλύτερα προσαρμοσμένες θά τίς ἀντικαταστήσουν».

Πρὶν ἀπ' αὐτά ὁ Λέ Κορμπιζιέ ἔχει βάλει τήν ἐξῆς φράση: «'Η ἐξασφάλιση κατοικίας είναι (ή ἀναγκαία) συνθήκη τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας». Πολύ σύντομα, μέσα ἀπό αὐτά που ἀνέφερα, καί σέ σχέση μέ ὄλο τό *Α' Μανιφέστο* για τήν πόλη του Λέ Κορμπιζιέ, θά ἤθελα νά τονίσω ἐκεῖνα τά σημεῖα που ἔ- ναι ἀρχιτέκτονας θεωρεῖ βασικά:

— *Ἡ ὑγιεινή τῶν νέων πόλεων σέ σχέση μέ τήν παλιά πόλη.*

— *Ἡ ποσοτική αὐξηση τῆς νέας πόλης πάνω στά χνάρια τῆς παλιάς.*

— *Ἡ ἐγκατάσταση τῆς βιομηχανίας καί του ἐμπορίου ὡς νέων δραστηριοτήτων που δέν μποροῦν νά λειτουργήσουν στήν παλιά δομημένη πόλη.*

— *Οἱ μεταφορές, που ἀποτελοῦν τή βάση τῆς νέας ζωῆς (καί πόλης).*

Ἡ νέα πόλη του Λέ Κορμπιζιέ δέν είναι μία οὐτοπία χωρίς ἀγκυρώσεις. Είναι τό *ἀντίθετο* τῆς παλιάς πόλης. Τό θετικό (καινούριο) ἑνός ἀρνητικοῦ (παλιού) που λύνει ὄχι νέα προβλήματα, ἀυθαίρετα τοποθετημένα, ἀλλά καί νέα προβλήματα που ἡ παλιά πόλη δέν μπορεί νά λύσει. Ἐτσι, ἐνῶ ἡ εἰκόνα (τό σχέδιο τῆς νέας πόλης) μπορεί νά ἐκωρηθεῖ ὡς ἀφηρημένη προσφορά, που τρομάζει τόν ἀδαή, ὁ λόγος που συνοδεύει τό σχέδιο τοποθετεῖται σέ σχέση μέ τό παλιό. Καί καθησυχάζει τόν τρομαγμένο. Ὁ λόγος μιλά για τίς δυσλειτουργίες τό σχέδιο δίνει τήν πρακτική λύση

πρὶν ἀκόμα γίνει νέα πολεοδομική θεωρία. Ἐνα παράδειγμα, πρὶν φτάσουμε στό συμπέρασμα, για τό τί είναι *πραγματική καί τί ἱστορική πόλη στόν Λέ Κορμπιζιέ*. Στό ἴδιο *Μανιφέστο* ἀναφέρεται τό ἐξῆς:

VR. 78 — «Τό σάπισμα τῶν παλιῶν πόλεων καί ἡ ένταση του σύγχρονου τρόπου ἐργασίας ὁδηγοῦν τά άτομα στόν ἐκνευρισμό καί τήν ἀρρώστια. Ἡ σύγχρονη ζωῆ ἀπαιτεῖ τήν ἀνανέωση τῶν φθαρμένων δυνάμεων. Ἡ ὑγιεινή καί ἡ ἠθική ὑγεία ἐξαρτῶνται ἀπό τή διάταξη τῶν πόλεων. Χωρίς ὑγιεινή καί χωρίς ἠθική ὑγεία τό κοινωνικό κύτταρο ἀτροφεῖ. Ἡ ἀξία μιᾶς χώρας μετριεῖται μέ τήν εὐρυστία τῆς ράτσας τῆς. Οἱ σημερινές πόλεις δέν μποροῦν νά ἀνταποκριθοῦν στίς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης ζωῆς, ἀν δέν προσαρμοστοῦν στίς νέες συνθήκες».

Ἀπ' αὐτό τό ἀπόσπασμα θά κρατήσουμε δύο στοιχεῖα: Τό πρῶτο καί πολυσυζητημένο, τῆς βιολογικῆς κατάστασης καί του συνδυασμοῦ που ἐπιχειρεῖται ὡς πρὸς τήν κοινωνική κατάσταση, καί τίς προεκτάσεις στήν ἐθνική ζωῆ. Τό δεύτερο στοιχεῖο, που είναι ἡ ἠθική κατάσταση καί τάξη σέ συνδυασμό μέ τήν πολεοδομική διαμόρφωση. Γι' αὐτό καί τονίστηκε πρὶν πῶς ἡ πολεοδομική θεωρία ἀποτελεῖ ὄχι μόνο συνέπεια τῆς ἄρνησης τῆς παλιάς πόλης, ἀλλά καί γίνεται ἀφοῦ προσδιοριστεῖ (δηλαδή ἀναλυθεῖ) τό κακό που κάνει ἡ παλιά πόλη. Μέ αὐτή τήν έννοια, πρόκειται φυσικά για μία *πραγματική πόλη* που προβάλλεται στό μέλλον (σέ ἀντίθεση μέ τή φουτουριστική ἀντίληψη τῶν Ἰταλῶν ἢ ἀκόμη καί τῶν Ρώσων κονστρουκτιβιστῶν). Μία *πραγματική πόλη* που ἀναλύεται στίς δύο διαστάσεις τῆς: Ἐτσι ὅπως είναι τώρα (δυσλειτουργική) καί ἔτσι ὅπως θά είναι αὐριο (λειτουργική), ἀφοῦ ἀναιρεθοῦν, μετά ἀπό σχετική ἔρευνα, ὄλα τά ἀρνητικά στοιχεῖα τῆς παλιάς πόλης.

Σ' ὄλα αὐτά θά πρέπει ἀκόμα νά προστεθοῦν, χωρίς νά ἀναπτυχθοῦν, δύο ἀκόμα παρατηρήσεις: Ἡ πρώτη είναι ὅτι τόσο ἡ μέθοδος ὅσο καί ἡ ἀποδεικτική πορεία που ἀκολουθεῖ ὁ Λέ Κορμπιζιέ βρίσκονται σέ εὐθεία γραμμῆ μέ τόν τρόπο που ὁ 18ος αἰῶνας χειρίζεται τήν πόλη.

Ἀπό τή μιᾶ πλευρά είναι ὁπαδός του Ρουσό (ἡ πόλη είναι διαφθορά, ἀλλά ταυτόχρονα ἡ πόλη είναι καί πολιτισμός), ἀπό τήν ἄλλη προβάλλει τήν ἀντίληψη τῆς πόλης-μηχανῆς (ἐδῶ μπορεί νά γίνει παραλληλισμός μέ τόν ἀνθρωπομηχανή του Λά Μετρί).

Τέλος, ἡ πορεία είναι *συγκριτική* ἀνάμεσα στό παλιό καί στό νέο (καί είναι ἡ πορεία τῆς διαμάχης λίγο πρὶν τόν Διαφωτισμό).

Ἡ δεύτερη παρατήρηση, που δέν θά ἀναπτυχθεῖ ἐδῶ — μολονότι τή θεωροῦ βασική — είναι πῶς ὁ Λέ Κορμπιζιέ ἀποτελεῖ κλασικό παράδειγμα του ρόλου του ἀρχιτέκτονα, τόν ὁποῖο — σέ ἄλλη περίπτωση — ἔχω χαρακτηρίσει ὡς ρόλο του *ἀρχιτέκτονα-εἰρηνοποιῦ*.

Αὐτό ἄλλωστε φαίνεται ὄχι μόνο ἀπό τό ρόλο που πάντοτε πρέπει νά παίξει κατά τόν Λέ Κορμπιζιέ ἡ ἀρχιτεκτονική — δηλαδή ἡ συνεχῆς ἀναφορά στήν τάξη — ἀλλά καί ἀπό τήν κατευθεῖαν ἀναφορά στά δύο ἐνδεχόμενα: «*ἀρχιτεκτονική ἢ ἐπανάσταση*». Καί φυσικά δέν είναι ὁ Ch. Jencks μέ τό «*ἀρχιτεκτονική καί ἐπανάσταση*» που μάς λύνει τό πρόβλημα.

Ἡ *ἱστορική πόλη στόν Λέ Κορμπιζιέ*, δηλαδή ἡ ἀναφορά στήν ἱστορία, θά πάρει ἔτσι μιᾶ διπλή διάσταση: *παραδειγματική καί πληροφοριακή*. Καί πρῶτα ἀπ' ὄλα ἡ *παραδειγματική χρήση* τῆς ἱστορίας. Στό ἴδιο βιβλίο, τήν *Πολεοδομία*, ὀρίζοντας ἕνα σύγχρονο αἶσθημα, ὅπως τό ὀνομάζει ὁ Λέ Κορμπιζιέ, γράφει: «Ὁρισμός του σύγχρονου αἰσθηματος: Ἡ σύγχρονη κουλτού-

ρα, που απέκτησε η Δύση, έχει τις ρίζες της στον κατακλυσμό που χτύπησε την αρχαία κουλτούρα (...). Έδω ο Λέ Κορμπιζιέ, αναφερόμενος στην πολιτισμική παράδοση, μένει στά δυτικά τετριμμένα της ιστορικής συνέχειας: 'Αρχαία Ελλάδα, Ρώμη, Βυζάντιο και — μετά τό 1453 — μετοίκηση στη Δύση. Μέ νέες μεγάλες ιστορικές στιγμές, όπως ο Διαφωτισμός του 18ου αιώνα: 'Ο 18ος αι., λέει ο Λέ Κορμπιζιέ, «έβαλε τις βασικές αρχές του ορθολογισμού ενώ ο 19ος, με μία θαυμαστή ακατάπαυστη εργασία, βυθίστηκε στην ανάλυση και τον πειραματισμό, δημιουργώντας ένα έργαλειο τελείως καινούριο, υπέρροχο, επαναστατικό, που επαναστατικοποιεί την ίδια την κοινωνία. 'Ως κληρονόμοι όλης αυτής της διεργασίας, αντιλαμβανόμαστε τό σύγχρονο αίσθημα και νιώθουμε ότι μία δημιουργική εποχή αρχίζει».

Έτσι, από έδω και πέρα, ο Λέ Κορμπιζιέ θά χρησιμοποιήσει την ιστορία, και ιδιαίτερα την πόλη της ιστορίας, ως παράδειγμα θετικό ή, ανάλογα με τις ανάγκες, ως παράδειγμα άρνητικό. Έτσι, ο Λουδοβίκος ΙΔ' θεωρείται τόσο ως ο πρώτος πολεοδόμος όσο και ως τό παράδειγμα μίας παρωχημένης αισθητικής (καθώς είδαμε στό ADA).

Η ιστορική πόλη, ως παράδειγμα, γίνεται με αυτό τον τρόπο όχι τό παράδειγμα προς μίμηση, αλλά εκείνο της πρότερης σοφίας. Είναι αυτό που αποδεικνύει τη συνέχεια και νομιμοποιεί τό σύγχρονο έργο. Έτσι, η επανάληψη μορφολογικών στοιχείων του φολκλόρ (που είναι πραγματικά βασικό πρόβλημα για την κατανόηση εκείνου του ζητήματος που θά μπορούσαμε νά τό ονομάσουμε και μορφολογική άδράνεια), για τον Λέ Κορμπιζιέ αποτελεί έπιχείρημα για τό θέμα της τυποποίησης στην οικοδομική κατασκευή-τυποποίηση που άπευθύνεται στην βιομηχανία του 20ού αιώνα.

Τό παράδοξο (που τελικά δέν είναι παράδοξο) είναι η προσφυγή του Λέ Κορμπιζιέ στό άποτελέσματα της οικιακής οικονομίας παρωχημένων εποχών για την ύποστήριξη των μορφολογικών κατακτήσεων (και φυσικά των πολεοδομικών κατακτήσεων) που ή νέα, ή βιομηχανική κοινωνία, χρυστά σ' αυτές τις παλιές κοινωνίες που δέν είναι άταξικές ούτε για τον Λέ Κορμπιζιέ. ('Ο Λέ Κορμπιζιέ έχει πλήρη συνείδηση ότι ή κοινωνία είναι ταξική).

Λέγοντας πως ή ιστορική πόλη είναι τόσο ή πόλη της γνώσης όσο και ή πόλη της νομιμοποίησης, καθόρισα έτσι με άλλο τρόπο την πραγματική

πόλη. Η ιστορική πόλη, ως πόλη της γνώσης, δείχνει στοιχεία και μίας πληροφορεί για ό,τι υπήρξε ή ό,τι έχει μείνει άπ' αυτό που υπήρξε: Είναι διαπίστωση. Δέν είναι άπλός ρεαλισμός, αλλά αυτή ή ίδια ή πραγματικότητα. Η ιστορική πόλη, ως πόλη της νομιμοποίησης, είναι ιδεολογική έπεξεργασία, συνειδητά ιδεολογική έπεξεργασία. Γι' αυτό και είναι παραδειγματική, όπως ανέλυσα πιο πριν.

Έτσι και οι δύο αυτές πόλεις, εκείνη της ιστορίας και εκείνη της πραγματικότητας, εμπλέκονται μέσα στον Λέ Κορμπιζιέ και, ανάλογα με τις αποδεικτικές ανάγκες, δημιουργείται ένα άποτέλεσμα που είναι είτε ούτοπια — που δέν σημαίνει άθαιρησία — και τότε εμπειρική ή μή φαινομενολογία — που δέν σημαίνει ύποχρεωτικά και έπιστημονικότητα.

Έπίλογος

«Οί εικονολάτρες»

ADA. 8 — Στο βιβλίο του *Η διακοσμητική τέχνη σήμερα* ο Λέ Κορμπιζιέ γράφει: «'Ο Λένιν είναι καθισμένος στη Ροτόντα, σε ψάθινη καρέκλα». [«'Η σκηνή είναι προπολεμική» — Σημ. του Λέ Κορμπιζιέ. Πλήρως τον καφέ του 20 δεκάρες, έδωσε φιλοδώρημα μιά δεκάρα. Ήπιε (τόν καφέ του) σε μικρό φλιτζάνι από άσπρη πορσελάνη. Φοράει ένα καπέλο «μελόν», τό κολάρο του γυαλίζει και είναι άσαλάκωτο. Γράφει επί ώρες πάνω σε χαρτιά γραφομηχανής.

Τό μελανοδοχείο του είναι γυαλιστερό και στρογγυλό, από κοινό γυαλί μπουκαλιού. Έτοιμάζεται νά κυβερνήσει έκατό έκατομμύρια ανθρώπους». Πάνω άπ' αυτή τη φράση ο Λέ Κορμπιζιέ έχει βάλει τη φωτογραφία, χωρίς σχόλιο, του άντι-Λένιν: ο Λουδοβίκος ΙΔ' (ζωγραφική του Ριγκό). Φοράει περούκα, γούνες, κορδόνια κ.λπ. Γραμμένη και σελιδοποιημένη στό 1922, ή φράση και ή εικόνα άποτελούν ένα καλό παράδειγμα χειρισμού ιστορίας και πραγματικότητας. Για τις ανάγκες της μάχης για τη νέα άρχιτεκτονική, ο Λένιν γίνεται μοντέλο σε φιγουρίνι, και μάλιστα άπολιτικό μοντέλο.

Αυτό που δέν λύνει ο Λέ Κορμπιζιέ είναι άν τελικά ο Λένιν θά κυβερνήσει 100 έκατομμύρια ανθρώπους επειδή τά αντικείμενα που χρησιμοποιεί είναι νέου στίλ ή άν χρησιμοποιεί νέου τύπου αντικείμενα επειδή θά κυβερνήσει 100 έκατομμύρια ανθρώπους.

Και όμολογύ πως τό πρόβλημα μένει ακόμα άνοιχτό!

1. Cahiers de la Recherche Architecturale. άρ. 12, 1983. J. Abram. σελ. 8.
2. Esprit Nouveau. άρ. 25: «Τό μάθημα της μηχανής».

* Τό θέμα του άρθρου αυτού, με αρκετές άλλες, αποτέλεσε τη βάση μίας διάλεξης στό Σεμινάριο του ΤΕΕ (3 Μαΐου 1983).

‘Η Χημεία στήν προεπαναστατική περίοδο

του Βασίλη Παπᾶ

“Ένα από τὰ στοιχεῖα πού συνέβαλαν στήν πνευματική ἀφύπνιση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων εἶναι ἀναμφίβολα ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων πού κατέκλυσαν τὸν ἑλληνικὸ ἔθνος στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια, καὶ εἰδικότερα στήν περίοδο 1750-1821. Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς σημαντικὴ θέση κατέχουν τὰ βιβλία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Βιβλία πού μεταφέρουν τὴ φυσικὴ σκέψη καὶ ἐπιστῆμη καθὼς καὶ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ ἔθνος.”

Τὸ βιβλίον, πού ἀναφέρεται στὴ Χημεία, ὡς αὐτόνομη ἐπιστῆμη, ἐμφανίζεται μόνις στήν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα, μὲ τὴ *Χημικὴ Φιλοσοφία* τοῦ Ἀνθιμου Γαζῆ καὶ τὴν *Ἐπιτομὴ τῆς Χημείας* τοῦ Κ.Μ. Κούμα. Παρακολουθώντας, μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς περιόδου, τὴν ἐξέλιξη τῆς χημικῆς σκέψης, ὅπως αὐτὴ συνυπάρχει καὶ ἀναπτύσσεται παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φυσικῆς ἐπιστῆμης, θὰ προσπαθῆσουμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν πορεία συγκρότησης τῆς Χημείας ὡς ἐπιστῆμης στὸν ἑλληνικὸ ἔθνος.

Α. Πρώτη περίοδος

Ἡ ἐμφάνιση τῆς Χημείας, στὸν εὐρωπαϊκὸ ἔθνος, προσδιορίζεται κατὰ τὴ δευτέρη πενητηκονταετία τοῦ 17ου αἰῶνα. Προηγουμένως ἡ ἀληθινὴ χημεία, μὲ τὴν ἀναζήτηση τῆς φιλοσοφικοῦ λίθου καὶ μὲ τίς θεωρίες τοῦ Παράκελσου, «... ἐμπόδισε δύο ὁλοκληροὺς αἰῶνας τῆς ἀληθινῆς Χημείας τὴν προκοπὴν, ἂν καὶ ἔγιναν εἰς τοῦτον τοῦ χρόνου τὸ διάστημα καὶ τινες ὠφέλιμοι ἀνακαλύψεις χημικαί, τῶν ὁποίων μέγα μέρος ἠκολούθησε κατὰ συμβεβηκός, καὶ ὄχι διότι εἶχον οἱ Ἀληθινοὶ ἐκεῖνοι σκοπὸν νὰ συμπληρώσωσι τὴν ἀληθινὴν ἐπιστῆμην, ἢ ὁποία ἀκόμη δὲν ὑπῆρχε πραγματικῶς».¹

Τὶς πρώτες ἐμμесες ἀναφορὲς σὲ θέματα χημείας, στὸν ἑλληνικὸ ἔθνος, συναντᾶμε στὰ βιβλία Φυσικῆς πού κυκλοφοροῦν κατὰ τὴ δευτέρη πενητηκονταετία τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ Χημεία συνυπάρχει μὲ τὴ φυσικὴ σκέψη, ὡς μέρος τῆς φιλοσοφικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ φύση, τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Στὸ *Περὶ γενέ-*

σεως καὶ φθορᾶς κατ’ Ἀριστοτέλην, πού ἐξέδωσε ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας τὸ 1780 στὴ Βενετία, εἰσάγονται κάποιες «χημικὲς» ἐννοιες, ὅπως: τί εἶναι σύνθετα καὶ ἀπλά σώματα, τί εἶναι ἡ σύνθεση καὶ ἡ ἀνάλυση, ποιὲς οἱ ιδιότητες τῆς ὕλης κτλ.

Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα προσεγγίζει καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης τὸ πρόβλημα τῆς σύνθεσης καὶ ἀνάλυσης τῶν στοιχείων: «... ἡ μὲν γένεσις τῶν σωμάτων ἐνῶσις, συνάφεια, καὶ σύνθεσις, σμικρῶν μεριδίων ἐστίν· ἡ δὲ φθορά, χωρισμός, διαίρεσις καὶ λύσις».²

Τὸ πρῶτον ρήγμα στήν ἀριστοτελικὴ θεώρηση τῶν φυσικῶν φαινομένων ἐπιχειρεῖ ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκος ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία στὸ *Περὶ Φιλοσόφων, Φιλοσοφίας, Φυσικῶν, Μεταφυσικῶν, Πνευματικῶν καὶ Θεῶν Ἀρχῶν* (Βιέννη 1786) ὅπου μεταφέρει στὸν ἑλληνικὸ ἔθνος «τίς προωθημένους ἀπόψεις τοῦ γαλλικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ».³ Παρουσιάζει τίς φιλοσοφικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς θέσεις τῶν νεωτέρων (Bacon, Descartes, Fontenelle, Copernicus, Galilei, Huyghens, Newton καὶ ἄλλων), καὶ προσεγγίζει τὴ φυσικὴ ἐπιστῆμη μὲ τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα τοῦ πειράματος καὶ τῆς παρατήρησης: «... ἡ πείρα καὶ ἡ παρατήρησις ἐξετάθησαν κατὰ μακρὸν περιεχόμενον, παρά εἰς ὄλους τοὺς παρελθόντας αἰῶνας, καὶ ἡ φυσικὴ, φυσικὴ ἱστορία καὶ χημεία ἐπλουτίσθησαν μεταξύ τινῶν δεκαετηρίδων μὲ ἀπείρους νέους ἀνακαλύψεις, τὰς ὁποίας ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελαν νομίσει καρπὸν πολλῶν χιλιάδων ἐτῶν».⁴

Ἡ δημοσίευση τῶν νέων πειραμάτων, οἱ ἀνακαλύψεις, ἡ μελέτη

τῆς Χημείας στὰ πανεπιστήμια καὶ στὶς ἀκαδημίες τῆς Εὐρώπης, τὸ πλῆθος τῶν ἐκδόσεων πού ἀναφέρονται σ’ αὐτὴν, δὲν ἀφήνουν ἀδιάφορους τοὺς Ἑλληνας λόγιους, πού ἐπιχειροῦν νὰ μετακινῶσιν στὸν ἑλληνικὸ ἔθνος τὴ χημικὴ σκέψη: «... Πανταχόθεν εἰσερέουσιν Ἐφημερίδες καὶ Χρονικά τῆς χημικῆς μὲ νέας εἰδήσεις, καὶ νέα πειράματα· καθ’ εἰς κυλίει τὸν λίθον τοῦ δια νὰ συνεισφέρῃ κ’ αὐτὸς τι εἰς τὸ κοινόν (...) καὶ βλέπει τινὰς αὐτὴν τὴν Ἐπιστῆμην νὰ προχωρῇ μὲ γιγαντιαῖα πηδήματα».⁵

Β. Περίοδος ἀνάπτυξης τῆς Χημείας

Ἡ «χρυσὴ ἐποχὴ» ἀνάπτυξης τῆς Χημείας στὸν ἑλληνικὸ ἔθνος εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ περίοδος 1800–1821. Κυκλοφοροῦν δύο αὐτόνομες ἐκδόσεις: «Ἡ Χημικὴ Φιλοσοφία ἢ στοιχειώδεις ἀλήθειαι τῆς νεωτέρας Χημικῆς, νεωτέρα τινι μεθόδῳ τεταγμένα ὑπὸ Ἀ.Φ. Φουρκρούα. Ἐκγραμικισθεῖσα μετὰ προσθήκης καὶ τινῶν Σημειωμάτων ὑπὸ Θεοδοσίου Μ. Ἡλιάδου. Ἐπιδιορθωθεῖσα καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα ὑπὸ ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ, Βιέννη 1802»,⁶ καὶ ἡ

1. Κ.Μ. Κούμα, *Χημεία ἐπιτομὴ*, Βιέννη 1808, σ. κδ’.

2. Ν. Θεοτόκης, *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, Λιψία 1766, σ. 14.

3. Π.Χ. Νούτσος, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1981, σ. 19.

4. Ἄγγελος Μελισσινός, «Ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν ἐπὶ τῆς 18ῆς αἰωνοετηρίδος», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 15 Μαρτίου 1813, σ. 83.

5. Ἀνθ. Γαζῆς, *Χημικὴ Φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σ. X-XI.

6. Πρωτότυπο: Fourcroy, *Philosophie chimique*, Παρίσι 1792.

«Χημείας Έπιτομή, συγγραφέισα μὲν γαλλιστί, ὑπὸ Πέτρου Αὐγουστοῦ Ἀδήτου, μεταφρασθεῖσα δέ, καί μετὰ τινων προσθηκῶν ἐκδοθεῖσα, ὑπὸ Κ.Μ. Κούμα», Βιέννη 1808.⁷

Ἡ ἔκδοσις τούτων τῶν βιβλίων ἀπὸ τοῦ Γαζή καὶ Κούμα δέν εἶναι μιὰ τυχαία ἐκδοτική προσπάθεια. Καί οἱ δύο ἀπευθύνονται στοὺς μαθητές τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, καί γι' αὐτὸ μεταφράζουν ἀντίστοιχα σχολικά ἔγχειρίδια. «Πρὸς χρῆσιν τῶν λυκείων τῆς Γαλλίας», διαβάζουμε στή προμετωπίδα τοῦ βιβλίου τοῦ Adet, ἐνῶ τὸ βιβλίο τοῦ Fourcroy εἶναι τὸ βιβλίο πού στήν Εὐρώπη γνωρίζει ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις: «... οὕτω δέ ἀξιόλογον ἐφάνη τὸ βιβλίον, ὥστε ἅμα τῷ προκύψαι εἰς φῶς, ὅλα τὰ πεπαιδευμένα γένη τῆς Εὐρώπης ἔσπευσαν νά τὸ μετενέγκωσιν ἕκαστον εἰς τὴν ἰδίαν διάλεκτον».⁸ Ὁ Γαζῆς μετακενώνει στὸν ἑλληνικὸ χῶρο «τάς στοιχειώδους ἀληθείας τῆς νεωτέρας χημικῆς», ἐνῶ ὁ Κούμας μεταφράζει τὸ σύγγραμμα τοῦ Adet ἐπειδὴ τὸ θεωρεῖ ἀναγκαῖο καί χρήσιμο γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Ἑλλήνων. Ἀναγκαῖα καί χρήσιμη ὅμως, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καί πρόοδο τῆς ἐπιστήμης τῆς Χημείας, εἶναι ἡ διεξαγωγή πειραμάτων. Ὁ Κούμας ἐκτελεῖ στή Σμύρνη πειράματα, πού τὰ παρακολουθεῖ πλῆθος κόσμου μέ περιέργεια καί θαυμασμό, καί θεωρεῖ σκόπιμο νά ἐπισυνάψει στή Χημεία του «ἐκθεσιν χημικοῦ ἐργαστηρίου» ἀναφέροντας τὰ γενικότερα ὄργανα καί σκευάσματα μέ τὰ συγκροτεῖται ἓνα ἐργαστήριον.

Ἐχοντας λοιπόν ἓνα ἀπαραίτητο ὑπόβαθρο γνώσεων οἱ «τῆς Ἑλλάδος ἀγωνιζόμενοι ἀγαθοὶ ἄνδρες, (...) ἀφ' οὗ κάμωσι τὸ βιβλίον τοῦτο χρήσιμον εἰς τοὺς σπουδάζοντας ὁμογενεῖς, θέλουσι βέβαια μᾶς πλουτίσει μέ τελειότερων χημικῶν συγ-

γραμμάτων μεταφράσεις καί ἐκδόσεις».⁹ Καί συνεχίζοντας ὁ Κούμας προτείνει διάφορα ἔργα Χημείας ὀπως τὸ δεκάτομο *Σύστημα τῶν χημικῶν γνώσεων* τοῦ Fourcroy καί τὰ *Στοιχεῖα Χημείας* τοῦ Chaptal. Παράλληλα στίς σημειώσεις του ἀναφέρει καί παραπέμπει στὰ σπουδαιότερα βιβλία καί σέ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς.¹⁰ Παρόμοιες παραπομπές συναντᾶμε καί στή *Χημικὴ Φιλοσοφία* τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ.¹¹

Ἐκτός ἀπὸ τίς δύο ἐκδόσεις Χημείας, ἐκτενέστατα κεφάλαια γιὰ τὴ νέα ἐπιστήμη βρίσκονται στὰ τρία βιβλία φυσικῆς πού ἐκδίδονται τὸ 1812. Τῆ «Φυσικὴ πειραματικὴ» τοῦ Κ. Βαρδαλάχου, τῆ «Σύνοψη Φυσικῆς» τοῦ Κ.Μ. Κούμα καί τὴν «Ἐπιτομὴ Φυσικῆς» τοῦ Δ. Δάρβαρη. Ἐπίσης κεφάλαια ἀναφερόμενα στή Χημεία συναντοῦμε στὸ βιβλίο τοῦ Κ.Μ. Κούμα «Σειρὰ στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν πραγματειῶν», Βιέννη 1807, στή «Δημῶδη Φυσικὴ» τοῦ 1810, στή «Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» τοῦ Ἀνθ. Γαζῆ, Βιέννη 1799, ὅπως καί μέ τὴ μορφή ἀρθρῶν καί ἀνταποκρίσεων στὸ περιοδικὸ *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*.

Οἱ νέες φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ Χημεία, ἡ συστηματοποίηση τῶν γνώσεων καί ἡ δημιουργία μεθολογίας καί ὀνοματολογίας τῶν χημικῶν ἐνώσεων ἀπὸ τὸν Lavoisier, δίνουν στοὺς Ἑλληνες λόγιους ἓνα ἐπεξεργασμένο ὕλικό γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χημικῆς σκέψης. Τὸ μεθοδολογικὸ ἔργαλειο προσέγγισης καί ἐξήγησις τῶν φαινομένων στὸ μικρόκοσμο εἶναι ἡ σύνθεσις καί ἡ ἀνάλυσις: «Ἀμφότεροι αὐταὶ αἱ ἐργασίαι, ἀποτελοῦσι ἓνα χωριστὸν μέρος τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία λέγεται Χημικὴ».¹² Αὐτοῦς, λοιπόν, τοὺς δύο δρόμους πορεύεται κάθε χημικός, στήν προσπάθειά του «... νά γνωρίσῃ τῶν φαινομένων καί ἀμοιβαίαν ἐνέργειαν ὄλων τῶν σωμάτων τῆς γῆς».¹³

Ἄν ὅμως ἡ σύνθεσις καί ἡ ἀνάλυσις εἶναι μέθοδοι πρόσβασης στὸ λαβύρινθο τῶν χημικῶν ἐνώσεων, τὸ αἷτιο δημιουργίας αὐτῶν τῶν ἐνώσεων εἶναι ἡ ἐπίδρασις ἐλκτικῶν δυνάμεων μεταξύ τῶν στοιχείων: «Ἡ ἀνάλυσις καί ἡ σύνθεσις διὰ δυοῖν τελοῦνται δυνάμεων, τῆς τε ἀποχωρίζουσας ἀλλήλων τὰς ἀρχάς, εἰτ' οὖν τὰ συνθετικὰ σώματός τινος μόρια, ἦν καλοῦμεν ἀποκροστικὴν, καί τῆς ἐξ ἐναντίας αὐτὰ συναπτούσης, ἦν καλοῦμεν ἐφελκυστικὴν, ἢ συνεκτικὴν».¹⁴

Ἀπὸ τίς δυνάμεις λοιπόν τῆς κλασικῆς μηχανικῆς (Newton), καί τῆς οὐράνιας μηχανικῆς (Kepler),

περνᾶμε στίς ἀλληλεπιδράσεις τῶν μορίων καί ἀτόμων, στὸ μικρόκοσμο, ὅπου καί τὰ ἀποτελέσματα εἶναι διαφορετικά. Ἡ βαρύτητα, π.χ., εἶναι ἀντικείμενο πού τὸ διερευνᾶ ἡ φυσικὴ, ἐνῶ ἡ χημικὴ συγγένεια εἶναι ἀντικείμενο τῆς Χημείας. Ὁ Βαρδαλάχος ἐπεξηγεῖ τὸν διαχωρισμὸ μεταξύ τῶν φυσικῶν καί χημικῶν φαινομένων: «... Ὅταν ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δέν μεταβάλλῃ τὴν τοῦ σώματος κατάστασιν, γίνεται ὑποκείμενον τὸ ἰδίως λεγόμενου φυσικοῦ· εἰ δέ καί μεταβάλλῃ τὴν φύσιν, καί κατάστασιν του, εἶναι τὸ ὑποκείμενον τοῦ χημικοῦ».¹⁵ Καί ἀναφέρει σειρὰ νόμων γιὰ τίς χαρακτηριστικὲς ιδιότητες τῶν σωμάτων, καί γιὰ τὸ πῶς μεταβάλλονται αὐτές, γιὰ τὸν τρόπο σύνδεσης ὁμοειδῶν καί ἑτεροειδῶν μορίων καί γιὰ τοὺς διαφορετικοὺς βαθμούς συγγένειας (σ.σ. σθένος) μεταξύ τῶν ἀτόμων.

Σ' αὐτὴ τὴ σύντομη παράθεσις ἀ-

7. Πρωτότυπο: Pierre - Auguste Adet. *Lecons élémentaires de chimie, a l'usage des lycées, ouvrage rédigé par ordre du gouvernement*, Παρίσι 1804.

8. Ἀνθ. Γαζῆς, *Χημικὴ Φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σ. ΧΙ.

9. Κ.Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. γ'.

10. Ἐνδεικτικά: Fourcroy, *Système des connoissances chimiques*, Παρίσι 1798· Gren, *Chemie, Einleitung*· Lavoisier, *Traité élémentaire de chimie*, Παρίσι 1793· Chaptal, *Éléments de chimie*, Παρίσι 1803.

11. Ἐνδεικτικά: Gren, *Grundriss de chimie, Einleitung*· Fourcroy, *Système des connoissances chimiques*· Scherrer, *Journal der chemie*, Leipzig 1798.

12. Δ. Δάρβαρης, *Ἐπιτομὴ Φυσικῆς*, Βιέννη 1812, σ. 131, τόμ. Α'.

13. Κ.Μ. Κούμας, *Χημείας ἐπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. π'.

14. Κ.Μ. Κούμας, *Σειρὰ στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν πραγματειῶν*, Βιέννη 1807, σ. 164-165.

15. Κ. Βαρδαλάχος, *Φυσικὴ πειραματικὴ*, Βιέννη 1812, σ. 28.

ποσπασμάτων, βλέπει κανείς το πνεύμα της χημικής επιστήμης, την πορεία συγκρότησής της, τις μεθόδους προσπέλασης στα φυσικά προβλήματα. Βλέπει τη χημική σκέψη μέσα από τα βιβλία της Χημείας ή τα κεφάλαια για τη Χημεία που υπάρχουν στις τρεις *Φυσικές* του 1812 και περιέχουν τις μέχρι τότε νεωτερίζουσες απόψεις, όπως διατυπώθηκαν από τους μεγάλους Ευρωπαίους χημικούς της εποχής: «Όσαδοί δέ και συνεργοί της δόξης του Λαβοΐσιεριου εϋθύς έγιναν πολλοί περίφημοι Γάλλοι χημικοί, Γυίτων, Μαρβεάυος, Βερθόλλετος, Φουρκρόιος, Χαπτάλιος και άλλοι».¹⁶

Έτσι, ο Κούμας στη *Φυσική* του μεταξύ των άλλων παραπέμπει στον φυσικό Haüy, του οποίου οι χημικές και κρυσταλλογραφικές μελέτες των ορυκτών είναι πρωτοποριακές για την εποχή του.¹⁷ Επίσης στα κεφάλαια χημείας στη *Φυσική πειραματική* του Βαρδαλάχου, υπάρχουν παραπομπές σε γνωστά έργα της εποχής.¹⁸ Στο βιβλίο *δέ Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών* του Άγγλου Β. Μαρτίν ο μεταφραστής Άνθ. Γαζής θεωρεί σκόπιμο να προσθέσει παραρτήματα «περί άερος», «περί φλογιστού» «περί φωτιστικού», «περί καύσεως», αναπτύσσοντας τις σύγχρονες επιστημονικές αντιλήψεις των νεότερων χημικών.

Παρατίθεται λοιπόν ένα πλούσιο υλικό για μελέτη και καλούνται οι Έλληνες να έρευνήσουν και να εμβαθύνουν στα μυστήρια της φύσης: «... Θέλετε γεννημένοι να αποδίδετε, κατά την θεωρίαν των σημερινών σοφών της Ευρώπης, τους λόγους πολλών φαινομένων, να ήξεύρετε τα συστατικά των σωμάτων μέρη, τάς συνθέσεις αυτών και τάς διαλύσεις, και να μὴ επαπορήτε πλέον παρ' όσον πρέπει, εις όσα συμβαίνουν καθ' ημεραν φυσικά συμπτώματα».¹⁹

Οι Έλληνες λόγιοι επιχειρούν τώρα με όπλα τη λογική και τις κατακτήσεις της επιστήμης να συνεισφέρουν στην κατανόηση και επίλυση των φυσικών προβλημάτων. Δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για στοιχειώδη επιστημονικό διάλογο. Σ' αυτό συνεισφέρει το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, Βιέννη 1811 - 1821. Στις στήλες του πρωτοεμφανίζονται οι νεωτερίζουσες ιδέες της Ευρώπης, ανακοινώνονται, μεταξύ άλλων, νέες χημικές ανακαλύψεις, δημοσιεύονται ανταποκρίσεις επιστημονικού περιεχομένου από τη Σμύρνη, τό Παρίσι, τη Βιέννη, τό Βουκουρέστι. Παρου-

σιάζονται διατριβές και επιστημονικές διαμάχες, όπως για τό «φλογιστόν», που άπασχόλησε τό περιοδικό όλόκληρο τό 1813.²⁰

Παρουσιάζονται βιβλιοκριτικές και άγγελίες έκδοσης βιβλίων. Σε τρεις διαφορετικές περιόδους δημοσιεύονται άγγελίες έκδοσης βιβλίων Χημείας: α) ή άγγελία του Διονυσίου Πύρρου για την έκδοση της όρυκτολογίας του (1 Αύγουστου 1812, σ. 225-226), β) ή άγγελία για την έκδοση της Χημείας του L.J. Thénard από τό Ν. Βάμβα (1 Ιουνίου 1817, σ. 251-252), και γ) ή άγγελία των Στυλ. Σπαθή και Κυρ. Ήλαιώνα για τη μετάφραση και έκδοση της Χημείας του J.M. Branthome (15 Μαΐου 1819, σ. 392).

Οι εκδόσεις αυτές προορίζονται για παιδευτικούς σκοπούς. Η ελληνική παιδεία χρειάζεται άπλά και κατανοητά συγγράμματα που να εισάγουν τό μαθητή στην αναπτυσσόμενη επιστημονική σκέψη της Δύσης. Έτσι υπάρχουν και αντίρρήσεις για τό κατά πόσον αυτά τά συγγράμματα πληρούν τους παραπάνω σκοπούς. Οί Κ.Β. (σ.σ. Κανέλος και Βογορίδης;) σε επιστολή τους προς τό περιοδικό (6/6/1818) με βιβλιογραφικά και κριτικά γαλλικών βιβλίων σημειώνουν: «... του Thénard τό "Traité de chimie élémentaire théorique et pratique". είναι καθ' έαυτό αξιόλογον, πλην ήμπορεί τινάς να αποφασίση να τό μεταχειρισθῆ ως διδακτικόν βιβλίον εις τά σχολεία μας;».²¹

Συμπεράσματα

Μέ τη σύντομη αυτή περιοδολόγηση στις εκδόσεις περί Χημείας στα προεπαναστατικά χρόνια, βλέπουμε ότι οι επιστήμες προσελκύουν τους Έλληνες λόγιους, που προσπαθούν να μεταλαμπαδεύσουν τό ευρωπαϊκό επιστημονικό πνεύμα στον ελληνικό χώρο. Τό ευρωπαϊκό επιστημονικό πνεύμα που είναι ταυτόχρονα και ριζοσπαστικό, άφου καταδεικνύει τη φυσική νομοτέλεια, αναπτύσει την κριτική σκέψη και άφαιρετική ικανότητα του άτόμου, οδηγεί τό πνεύμα από τις συγκεκριμένες έννοιες του μακρόκοσμου, και κλονίζει τά θεμέλια της θρησκοληψίας καταπολεμώντας την άμάθεια και τη δεισιδαιμονία. Τά έργα δέ που μεταφράζουν, δείχνουν ότι δέν έρανίζονται από πανεπιστημιακές εκδόσεις, ούτε προστρέχουν στις άνακρινώσεις και την άλληλογραφία των άκαδημαϊκών, αλλά ή κύρια κατεύθυνση είναι τό εκπαιδευτικό βιβλίο της

Ευρώπης, και αυτό προσπαθούν να φέρουν στον ελληνικό χώρο. Και τούτο, γιατί γνωρίζουν ότι ή άφύπνιση των υπόδουλων Έλλήνων και ή άπόκτηση εθνικής συνείδησης περνά πρώτα και κύρια από την πνευματική άφύπνιση. Άφύπνιση που καλλιεργείται στα ελληνικά πολιτισμικά κέντρα της εποχής, εκεί που υπάρχουν εκπαιδευτήρια, στη Σμύρνη, τό Βουκουρέστι, τις Μηλιές, τις Κυδωνίες κ.λπ.

Η δυσκολία όμως άνεύρεσης πηγών που να άπαντούν με βεβαιότητα στο έρωτημα της διακίνησης ή όχι των παραπάνω βιβλίων, και κατά πόσο αυτά έγιναν κτήμα κάποιου συνόλου άτόμων, και όχι μίας κάποιας πνευματικής ήγεσίας, συνεπάγεται την παρατέρα μελέτη του θέματος.

Μόνο με τη μελέτη των χειρόγραφων κειμένων της Χημείας, που στην πλειοψηφία τους είναι σημειώσεις μαθητών ή δασκάλων, θά μπορούμε να προσεγγίσουμε τό πρόβλημα στο σύνολό του και να δούμε αν ή χημική σκέψη, πέραν των συγκεκριμένων βιβλίων, πέραν των περιεργων πειραμάτων, όπου και αν έγιναν, καλλιεργήθηκε και καρποφόρησε στον ελληνικό χώρο.

16. Κ.Μ. Κούμας, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. λ'.

17. Abbé René - Just Haüy, *Essai d'une théorie sur la structure des cristaux*, Παρίσι 1783.

18. Ένδεικτικά: Jean André de Luc, *Recherches sur les modifications dell' atmosphere*. Γενεύη 1772. Laplace, Lavoisier, *Memoire sur la chaleur*. Παρίσι 1780.

19. Κ.Μ. Κούμας, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808, σ. ξεδ-ξεε'.

20. Βλ. *Φυσικό Κόσμο*, Β. Παππά, «Οι φυσικές επιστήμες και τά προεπαναστατικά περιοδικά», τεύχος 83.

21. *Ερμής ο Λόγιος*, 1η Αύγουστου 1818, σ. 425.

Μέ αφορμή τήν έκθεση Μαγιακόφσκι: Τά τέσσερα παράδοξα τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας

τοῦ Γιώργου Τζιτζιλάκη

Τά τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια παρουσιάστηκε αὐξημένο τό ἐνδιαφέρον τῆς σύγχρονης ιστοριογραφίας ἀλλά καί τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ, γιά τή ρωσική πρωτοποριακή τέχνη τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰώνα μας. Σέ πολλές εὐρωπαϊκές χώρες, στήν Ἀμερική ἀλλά καί στήν ἴδια τήν ΕΣΣΔ (ὅπου παραμένουν ἀκόμα — ἀδικαιολόγητα — ἀπροσπέλαστα σημαντικά ἀρχεῖα καί συλλογές ἔργων τέχνης τῆς ἐποχῆς), ὀργανώθηκαν μεγάλες ἐκθέσεις, ἐνῶ πολλοί ἱστορικοί καί ὁμάδες ἐρευνητῶν ἀσχολήθηκαν μέ τό θέμα δημοσιεύοντας πληθώρα μελετημάτων. Μέσα ἀπό τό ἐνδιαφέρον τους αὐτό, διανοοῦμενοι καί κοινῶς εἶδαν συχνά τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς νά καθρεφτίζονται στίς καλλιτεχνικές ἀναζητήσεις, στίς ἐλπίδες καί στίς διαψεύσεις τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας τῶν προεπαναστατικῶν καί τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων. Γρήγορα ὁμως οἱ ἀρχικές συνιστώσες διασπῶνται καί φτάνουμε ἔτσι στό σπάσιμο τοῦ καθρέφτη ὅπου οἱ κομματιασμένες μυθολογίες γεννοῦν νέα ἐρωτήματα καί ἀποκαλύπτουν νέες ἀγνωστες καί ἀνεξερευνήτες περιοχές.

«Ὁ θάνατός μου δέν εἶναι τρόπος (δέν τόν συμβουλεύω σέ ἄλλους)· μά δέν ἔχω διέξοδο. Τό ἐπεισόδιο θεωρεῖται λήξαν, καθῶς λένε».

Μαγιακόφσκι

Δέν θά μπορούσαμε ὁμως νά ποῦμε ὅτι τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή χώρα μας, ὅπου μέχρι σήμερα, μία κουλτούρα ὅπως αὐτή τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας, κορεσμένη ὅσο καμία ἄλλη ἀπό μυθολογίες, ἀντιμετωπίζεται ἀκόμα μέ ἕναν γερασμένο μυθοποιητικό τρόπο. Τά θαμπωμένα μάτια καί ἡ ρητορικότητα τῶν προσεγγίσεων ἐξουδετερώνουν τήν ἐξαιρετικά σύνθετη καί ἀντιθετική φύση τῆς μετατρέποντάς τιν συνήθως σέ ἕνα ἀν-ιστορικό ἢ ὑπερ-ιστορικό πρότυπο πού παγιδεύει ἱστορικά τίς σημασίες του. Καί μ' αὐτή τήν ἐννοια, μᾶλλον τίποτα τό καινούριο δέν πρόσθεσε στή συζήτηση ἢ τόσο ἐνδιαφέρουσα ἐκθεση ντοκουμέντων ἀπό τή ζωῆ, τό ἔργο καί τήν πολὺμορφη δράση ἐνός ἀπό τά πῶ «ζωηρά παιδιά» τῆς ρωσικῆς πρωτοπορίας, τοῦ Βλαδὶμηρου Μαγιακόφσκι, πού παρουσιάστηκε πρόσφατα μ' ἕναν κάπως πρόχειρο καί φτωχό τρόπο στό Πνευματικό Κέντρο τοῦ δήμου Ἀθηναίων (στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τήν ἐκθεση «Εἴκοσι χρόνια δουλειᾶς» πού ὁ ἴδιος ὁ ποιητής εἶχε ὀργανώσει λίγο πρὶν αὐτοκτονήσει). Νάλοιπὸν μία ἀφορμή γιά νά ἐπανέλθουμε στό θέμα.

1. Καταρχὴν θά πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ ρωσική πρωτοπορία δέν ἦταν κάτι τό αὐστηρά ἐνιαῖο καί ἀρραγές. Στό ἐσωτερικό της συνυπῆρχαν αἰσθητικές θεωρήσεις καί ἀντιλήψεις διαφορετικές, ἀν ὄχι ἀντίπαλες. Ἐκεῖνο ὁμως πού κυρίως ἐνώνει τήν πολυφωνική ποίηση τῆς πόλης τοῦ Μαγιακόφσκι, τήν τυποεκφραστική καί ἡχοεκφραστική ποίηση τῶν φουτουριστῶν, τοὺς γλωσσικούς πειρατισμούς τῶν Μπουρλιούκ καί Κρουτσένιχ, τήν αὐτόνομη λέξη τοῦ Χλέμπνικοφ, τό κινηματογραφικό-μάτι τοῦ Βερτόφ, τό μοντάζ τῶν ἀτραξιόν τοῦ Ἀϊζενστάιν, τίς θεατρικές ἀναζητήσεις τοῦ Μέγιερχολντ, τήν ἀρχιτεκτονική τῶν Μέλνικοφ καί Λεονίντοφ, τή μυστικιστική ἀναγωγή τῆς ἀπουσίας τοῦ ἀντικειμένου σέ καθαρή εἰκόνα τοῦ Μάλεβιτς, τή ζωγραφική ὡς σύνθεση καθαρῶν σημείων τοῦ Ἑλ Λισίτσκι, τήν κουλτούρα τῶν ὑλικῶν καί τή σύνδεση τέχνης καί παραγωγῆς τῶν Τάτλιν καί Ροντσένκο εἶναι ἡ Ἐπανάσταση. Ἡ Ἐπανάσταση ἀποτελεῖ τήν ἀναγνωριστική συνισταμένη γύρω ἀπό τήν ὁποία θεμελιώνονται καί μορφοποιούνται ὅλες οἱ ὑποθέσεις καί οἱ πειρατισμοί

της ρωσικής πρωτοπορίας.

Η μορφολογική επαναστατικοποίηση της τέχνης ταυτίζεται με την κοινωνική επαναστατικοποίηση της ζωής. Ο άκρατος φορμαλισμός με την άκραία πολιτικοποίηση. Η αναζήτηση του απόλυτου στην τέχνη με την αναζήτηση του απόλυτου στη ζωή. «Η επανάσταση του περιεχομένου — έγραφε το 1918 ο Μαγιακόφσκι — σοσιαλισμός, αναρχία είναι άκατανόητη χωρίς την επανάσταση της μορφής, τον φουτουρισμό».

Η κοινή επιδίωξη όλων των πρωτοποριών να αλλάξουν τη ζωή, αυτή τη φορά φαινόταν ότι μπορούσε να γίνει ιστορική πραγματικότητα. Γιατί μόνο μέσα από τη συνεχή μορφολογική αναζήτηση η τέχνη μπορεί να μπει ξανά στην ιστορία, να επανασυνδεθεί με την πραγματικότητα, να απεικονίσει τη νέα της μορφή και (γιατί όχι;) να την οργανώσει. Μόνον τότε ή σημασιολογική μετάθεση και η αποσύνθεση των λογικοσυντακτικών συνδέσεων των λέξεων, οι φωνολογικοί μετατορισμοί και η καταστροφή των ρυθμικών και μετρικών κανόνων, ή έκμηδενιση και η διάλυση των παραδοσιακών συμβολικών φορτίσεων της γλώσσας, μπορούν να γίνουν ο νέος ποιητικός λόγος της νέας παγκόσμιας παλιγγενεσίας. Μόνον τότε ή Έπανάσταση μπορεί να βγει από το σώμα της και να γίνει γλωσσολογικό ύλικό. «Είμαστε περισσότερο άπασχολημένοι με τη λέξη — έλεγαν το 1913 οι Χλέμπνικοφ και Κρουτσένιχ — και όχι με την ψυχή»· αυτή ή τελευταία πέθανε σε μοναξιά και τώρα εξαρτάται από μās να δημιουργήσουμε μία νέα». Μόνον με την «ανάσταση της λέξης», όπου το καθαρήριο μέλλον συναντά το χάος της προέλευσης του κόσμου και όπου το όνομα, το σημείο και το πράγμα συναντούν το απόλυτο του συμβόλου, μπορούμε να δημιουργήσουμε τη νέα γλώσσα της νέας εποχής. Μόνον στον άχρονο χρόνο του μέλλοντος όπου «φυσάει ο άνεμος των θεών του λόγου» και όπου ή ιστορία παίζει τον ρόλο της Ουτοπίας, μπορούμε να ανακτήσουμε τη χαμένη αυθεντικότητα και τη χαμένη κυριαρχία μας στον κόσμο.

Στό σημείο αυτό προκύπτει και το πρώτο παράδοξο της ρωσικής πρωτοπορίας: Η μορφολογική αυτονομία της τέχνης (πειραματισμός των μορφών), τίθεται ως προϋπόθεση της έτερονομίας της και μόνο μέσα από την αυτονομία της αυτή μπορεί να φτάσει στην πραγματική έτερονομία. Όμως ή πραγματοποιή-

ση της επανάστασης θα δείξει σιγά σιγά ότι είναι αδύνατη οποιαδήποτε συμφιλίωση ανάμεσά τους και μοιραία ή δεύτερη θα αφανίσει ολοκληρωτικά την πρώτη.

2. Άλλά εάν για τη ρωσική πρωτοπορία ή αναζήτηση νέων μορφών ταυτίζεται με τό μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής, τότε ή καλλιτεχνική παραγωγή είναι συνώνυμο της ύλικής παραγωγής. Και αυτό ακριβώς τό σημείο είναι εκείνο για τό όποιο αναπτύχθηκαν οί περισσότερες και δραματικότερες συγκρούσεις στο έσωτερικό της: Άπό τή μία μεριά ή σουπρεματιστικής προέλευσης απόλυτη άφαιρέση και δημιουργία ενός κόσμου αποδεσμευμένου από κάθε συγκεκριμένο σκοπό και ανάγκη («Η δημιουργία συμπληρώνει την πραγματικότητα και γίνεται ανάγκη», έλεγε ο Έλ Λισίτσκι) και από τήν άλλη ο κονστρουκτιβισμός που θέτει τό πρόβλημα της χρησιμότητας της μορφολογικής έκφρασης. Η τέχνη για τό ΛΕΦ, που ένώνει φουτουριστές ποιητές, γλωσσολόγους, σκηνοθέτες, κονστρουκτιβιστές και προντουκτιβιστές σε μία άπόπειρα προσδιορισμού της λειτουργικότητας των νέων αισθητικών αναζητήσεων, ταυτίζεται με τή παραγωγή ύλικών αντικειμένων. Η άρχική άμμηχανία του καλλιτέχνη προστά στην παραγωγική μηχανή μετατράπηκε γρήγορα σε ταύτισή του με τήν κοινωνία μέσω της ταύτισής του μ' αυτή τή μηχανή. Η καλλιτεχνική δημιουργία γίνεται συνώνυμο της ύλικής παραγωγής και ο καλλιτέχνης συνώνυμο του τεχνικού της παραγωγής.

Αυτό όμως δέν σημαίνει και τό τέλος της παραδοσιακής αντίληψης για τήν τέχνη; Δέν σημαίνει τή λειτουργική της ύπερβαση; «Θάνατος στην τέχνη — έγραφε τό 1922 ο Άλεξέι Γκάν στο μανιφέστο του κονστρουκτιβισμού. Έτσι μπαίνει στη σκηνή ο κονστρουκτιβισμός που είναι τό άξιο τέκνο της βιομηχανικής κουλτούρας». Η παλιά χειρκελιανή προφητεία του θανάτου της τέχνης γίνεται τώρα ιστορική πραγματικότητα χάρη στη «βιομηχανική κουλτούρα». Η τέχνη όπως και ο σοσιαλισμός είναι άδιανόητη μακριά από τήν τεχνική και ή τεχνική είναι εκείνη που αντικαθιστά τό στίλ.

Ο καλλιτέχνης είναι εκείνος που, κατά έναν περιεργο τρόπο, με τήν αρχή της Μορφής θά βάλει τέρμα στο χάος της παραγωγής, όπως είναι εκείνος που μπορεί να αντίληφθει πλήρως τή μοντέρνα σημασία της αισθητικής της μηχανής. «Ο

κονστρουκτιβισμός μόνο στην τέχνη — έγραφε ο Μαγιακόφσκι τό 1923 — είναι μηδέν. Ο κονστρουκτιβισμός πρέπει να γίνεται ύψιστη μορφική βιομηχανία όλης της ζωής». Η μυθοποίηση της μηχανής και του μοντερνισμού φτάνει μέχρι τον νιχιλιστικό περιορισμό της τέχνης στα όρια της εφαρμοσμένης τέχνης. Και μ' αυτή τήν έννοια ή ρωσική πρωτοπορία γίνεται πρόδρομος αυτού που σήμερα άποκαλούμε industrial design.

Αυτή ή νέα σχέση τέχνης και βιομηχανικής παραγωγής θέτει και τό πρόβλημα της νέας σχέσης τέχνης και τεχνικής. «Έπειδή ή ουσία της τεχνικής δέν είναι τίποτα τό τεχνικό — έγραφε ο Μάρτιν Χάιντεγκερ τό 1953 στο Ζήτημα της τεχνικής — χρειάζεται ο ουσιώδης στοχασμός για τήν τεχνική και ή άποφασιστική άναμέτρηση μαζί της να γίνουν σ' ένα πεδίο που από τή μία μεριά είναι συγγενές με τήν ουσία της τεχνικής και από τήν άλλη της είναι έντελώς ξεχωριστό. Αυτό είναι τό πεδίο της τέχνης».

Όμως παρ' όλους αυτούς τους νεοτερτισμούς ή τέχνη παραμένει άκόμα προσδεδεμένη στην αρχή της μίμησης, με τή διαφορά ότι τώρα ή μηχανή και ή βιομηχανική παραγωγή αντικαθιστούν τή φύση του νατουραλισμού. Και σ' αυτό τό σημείο προκύπτει τό δεύτερο παράδοξο της ρωσικής πρωτοπορίας: «Στόν άστικό μύθο της τέχνης — έγραφε πριν λίγα χρόνια ο Ίταλός ιστορικός Μανφρέντο Ταφούρι — άπαντά με τόν έπίσης άστικό μύθο της παραγωγικής εργασίας ως νέας αξίας». Στην έξύμνηση της τέχνης με τήν έξύμνηση της εργασίας.

3. Τήν ίδια αυτή τήν αρχή της μίμησης τήν ξανασυντάμε και στο γεγονός ότι ο ρωσικός φουτουρισμός είναι μία κατεξοχήν τέχνη της πόλης. «Οί δρόμοι είναι τά καβαλέτα μας, οί πλατείες οί παλέτες μας» έγραφε ο Μαγιακόφσκι και άλλου: «οί ζωγράφοι θά μετατρέψουν σε έγχρωμο ούράνιο τόξο τήν γκριζα σκόνη των πόλεων», «ή τέχνη παντού: στους δρόμους, στα τράμ, στα εργοστάσια».

Η ρωσική πρωτοπορία άναγνωρίζοντας ως άποκλειστικό πεδίο της καλλιτεχνικής της δράσης τήν πολυτάραχη ζωή των πόλεων, προσβλέπει σε μιάν ιδιοποίηση της αισθητικής τους και των νέων μορφολογικών διαλέκτων που αυτή επιβάλλει. Η ταχύτητα των εικόνων και των χρόνων, τό στιγμιαίο των έμπειριών, ή συνεχής μετατροπή του πλήθους σε θέαμα του έαυτού του και ο συγχρονισμός των πολλα-

πλών μέσων επικοινωνίας των νέων μεγαλουπόλεων, δημιουργούν νέους οπτικούς κώδικες και μία νέα δυναμική γλώσσα που η τέχνη πρέπει να αναμετρηθεί μαζί τους.

Πού άλλου μπορούμε να τό δοῦμε καλύτερα αυτό παρά στην πραγματική τέχνη της πόλης, την προπαγάνδα. Τα πολύχρωμα διαφημιστικά πλακάτ για την παραγωγή και τα σκίτσα για τους διάφορους οργανισμούς των Μαγιακόφσκι, "Ελ Λισίτσκι και Ροντσένκο, τα συνθήματα των προπαγανδιστικών τρένων (*agitprop*) και οι αφίσες των δρόμων, δείχνουν ότι η προπαγανδιστική τέχνη συνιστά μία νέα αισθητική διάσταση.

Η χρήση σ' αυτήν μιας γλώσσας καθαρών σημείων μετατρέπει τη διακόσμηση σε μαζική επικοινωνία και ιερογλυφικό που διαβάζεται απ' όλους. Η προπαγάνδα καθίσταται ένα από τα ιδανικότερα μέσα για τη μαζικοποίηση των νέων αισθητικών άρχων και της νέας καλλιτεχνικής γλώσσας της ρωσικής πρωτοπορίας. Τα προπαγανδιστικά πλακάτ, οι αφίσες και τα τεράστια πανό που σκεπάζουν τους δρόμους, τα τρένα, τα τράμ και τις θψεις των μισογκρεμισμένων κτιρίων, μετατρέπονται σε καθεαυτό αισθητικό αντικείμενο και ένα είδος μεταγλώσσας (*metalingage*). Την ίδια στιγμή που παραπέμπουν στις σημασίες τους παραπέμπουν και στον έαυτό τους. Ο παραλήπτης των μηνυμάτων τους δεν πρέπει μόνο να έρμηνεύει τα σημεία και τα σήματά τους με τους κώδικες και τους όρους του κόσμου του αλλά να έρμηνεύει και τον κόσμο του με τους δικούς τους νέους κώδικες και όρους. «*Η μορφή δεν είναι πλέον μόνο ένα περίβλημα — έγραφε ο φορμαλιστής κριτικός Αιχενμπάουμ —, είναι μία δυναμική και συγκεκριμένη οντότητα με ένα καθεαυτό περιεχόμενο*».

Από την προπαγανδιστική αφίσα μέχρι τον ποιητικό στίχο, από τη θεατρική παράσταση μέχρι την κατασκευή βιομηχανικών αντικειμένων, από τη ζωγραφική παλέτα μέχρι το μάτι της κινηματογραφικής μηχανής, τό πραγματικό σκηνικό της πόλης είναι εκείνο, που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο ανεβαίνει και πάνω στο οποίο ανεβαίνουν όλα αυτά. Και μόνο μέσα απ' αυτό τό σκηνικό ή καλλιτεχνική δραστηριότητα τίθεται ως *ολότητα* των έκφραστικών μέσων με την όποια μπορεί να πραγματοποιηθεί τό παλιό ρομαντικό όνειρο ενός *ολικού έργου τέχνης* (*Gesamtkunstwerk*). Και σ' αυτήν την άποπείρα πραγματο-

ποίησης ενός παλιού ρομαντικού όνειρου βρίσκεται τό τρίτο παράδοξο της ρωσικής πρωτοπορίας.

4. 'Αλλά ως έρθουμε τόρα στο «πρόβλημα Μαγιακόφσκι»: Τελευταίο ποίημα (φράση που δεν τέλειωσε ποτέ) του Μαγιακόφσκι ήταν ό πυροβολισμός της αυτοκτονίας του. «*Ακόμα και μέσα από τον θάνατο έκανε ποίηση*» έγραφε λίγο μετά τον θάνατό του ό Ρομάν Γιάκομπσον, ένας από τους λίγους που μαζί με τον Τρότσκι και τον Πάστερνακ μίλησαν με σοβαρότητα και ευαισθησία για τό θέμα.

Αλλά ό θάνατος αυτός ήταν και τό πραγματικό τέλος της βιογραφίας του μεγάλου Ρώσου ποιητή; Γιατί αν είναι αλήθεια ότι τό ίδιο τό αίσθημα της αυτοσυντήρησης σπρώχνει μερικές φορές στην αυτοκτονία, μήπως βρίσκεται εδώ και ή σημασία του θανάτου του;

Η αυτοκτονία αποτελεί ένα σκοτεινό γεγονός τις αιτίες του όποιου μόνον ένας υπερβολικά φτωχός όρθολογισμός μπορεί να ίσχυριστεί ότι τις εξαντλεί. Πολλές φορές αυτή μπορεί να είναι μία άκτινα φωτός που πέφτει πάνω στην ύπαρξη για να την κάνει περισσότερο αινιγματική και συγχρόνως να την αποσπάσει από τους εϋκολους και απλουστευτικούς προσδιορισμούς της.

Υπάρχει ένα κείμενο του Αντρέ Μπρετόν που λέει ότι ό θάνατος του Μαγιακόφσκι οφείλεται στον έρωτά του. 'Αλλά αν έχει δικίο ό Μπρετόν (και σίγουρα έχει), δεν έχουν άδικο οι Τρότσκι, Γιάκομπσον και Πάστερνακ που εστιάζουν τον θάνατό του στον «φυσικό» του χώρο: εκείνον της ζωής του ποιητή και της ρωσικής επανάστασης.

Υπάρχει πράγματι μία αδιάλυτη αντίστοιχία της επανάστασης και του θανάτου του ποιητή. Ο θάνατός του ήταν τό πρώτο δηλωτικό σήμα μιας εποχής που, όπως έλεγε ό Γιάκομπσον, ήταν στραμμένη με «πολλή όρμη και άπληστία προς τό μέλλον» και άρχιζε να ανακαλύπτει πώς «ούτε τό μέλλον της ανήκει πιά».

Μετά τό 1925 και ενώ τό νέο σοβιετικό κράτος βρισκόταν στην περίοδο της εκβιομηχάνισης και της «οικοδόμησης του σοσιαλισμού», ό Μαγιακόφσκι επιστρέφει ξανά στον ουτοπικό μύθο του σοσιαλισμού του 2000 με τά θεατρικά του έργα *Ο κοριός* και *Τό λουτρό*. Η Ουτοπία επιστρέφει σαν ή Μεγάλη Άγνωστη που όμως πάντα είναι πίο οικεία. Οι άρχικές υποθέσεις και οι ανανεωτικές άπόπειρες της ρωσικής πρωτοπορίας είχαν φτάσει

πολύ γρήγορα στη διάψευση και την άποτυχία τους. Οι καλλιτεχνικές της άναζητήσεις δεν κατόρθωσαν ποτέ να πραγματοποιηθούν και οι μορφολογικοί πειραματισμοί της έμειναν ξένοι από τις επαναστατικοποιημένες μάζες. Τά δράματά της μέσα σε μία λάμψη μετατράπηκαν σε μοναχικούς μετεωρίτες που χάθηκαν άφου χάραξαν μία άνυπέρβλητη καλλιτεχνική (και όχι μόνο) περιπέτεια.

«*Στή Ρωσία — έγραφε ήδη τό 1922 ό Ηλία Έρεμπουργκ — οι επαναστάτες στην τέχνη δεν κάνουν τίποτα μέσα στην επανάσταση (Ο, μηδέν): οι επαναστάτες στο κοινωνικό επίπεδο είναι αντιδραστικοί στην τέχνη (-, μειόν). Αποτελέσματα πολλή λίγο παρήγορα!*». Μπροστά σ' αυτό τό άδιέξοδο οι περισσότεροι καλλιτέχνες φεύγουν από την ΕΣΣΔ ενώ οι λίγοι που μένουν, όπως ό Μάλεβιτς, μένουν άπομονωμένοι και παραγνωρισμένοι. Ο θόρυβος του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού», ή γραφειοκρατική θεσμοποίηση των διανοουμένων και ή άυστηρή έπιβολή της ιδεολογίας του κόμματος που πραγματοποιούνται στα τέλη της δεκαετίας του 1920 θά βάλουν τή βαριά σφραγίδα τους σ' αυτή τή στοοφή.

Ίσως αυτή τη στιγμή κι αυτό τό άδιέξοδο είχε δει τό 1930 και ό Μαγιακόφσκι όταν αυτοκτονεί, βάζοντας μ' αυτό τό τρόπο τελεία και παύλα στις ουτοπίες και τά όνειρα της ρωσικής πρωτοπορίας. «*Ο θάνατός μου — θά γράψει στο τελευταίο του γράμμα — δεν είναι τρόπος (δεν τον συμβουλεύω σε άλλους), μά δεν έχω διέξοδο... Τό επεισόδιο θεωρείται λήξαν καθώς λένε...*».

Όμως όχι, τό επεισόδιο δεν έληξε εκεί και σ' αυτό τό σημείο βρίσκεται τό τέταρτο και τελευταίο παράδοξο της ρωσικής πρωτοπορίας.

